

STUDIA UNIVERSITATIS
BABEŞ-BOLYAI

THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA

1/2013

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEŞ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA

58/1
January – June 2013

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEŞ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA

EDITORIAL BOARD

Desktop Editing Office: 400174 Cluj-Napoca, Horea str. 7. ♦ Tel/Fax: 0264–590723, email: studia@rt.ubbcluj.ro

REFEREES:

Professor FEKETE Károly, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen
Senior lecturer ZAMFIR Corina, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Senior lecturer HODOSSY-TAKÁCS Előd, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen
Senior lecturer BODÓ Sára, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen
Senior lecturer HOLLÓ László, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Senior lecturer BARÁTH Béla, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen
Senior lecturer SIPOS Gábor, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

EDITOR-IN-CHIEF:

Professor MOLNÁR János, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

EDITOR COORDINATOR:

Junior lecturer NAGY Alpár, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:

Junior lecturer LÉSZAI Lehel, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

MEMBERS:

Professor MARJOVSZKY Tibor, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen, Hungary
Professor HÉZSER Gábor, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen, Hungary
Professor FAZAKAS Sándor, PhD, University of Religious Sciences, Debrecen, Hungary
Professor DIENES Dénes, PhD, Reformed Theological Academy of Sárospatak, Hungary
Professor BUZOGÁNY Dezső, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Junior lecturer VISKY Sándor-Béla, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Junior lecturer KUN Mária, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Junior lecturer LUKÁCS Olga, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Junior lecturer PÜSÖK Sarolta, PhD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

ANUL / YEAR LVIII. (2013)

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA
58/I

Desktop Editing Office: 400174 Cluj-Napoca, Horea str. 7. ♦ Tel/Fax: 0264-590723, email: studia@rt.ubbcluj.ro

Contents – Sumar

Contents – Sumar	3
Tartalomjegyzék.....	4
Sarolta PŰSÖK: The Problematic of Responsibility in Tolstoy's <i>Resurrection</i> ♦ Problema responsabilității în <i>Învierea</i> lui Tolstói	5
Angéla DEÁK: The Question of Estrangement and Sin in Paul Tillich's Theology ♦ Problema păcatului și alienării în teologia lui Paul Tillich	16
Éva BÓNÉ: Foreword about the Origin of Heresy – Support for Correct Interpretation of a Volume ♦ Prefață despre originea ereziilor - ajutor pentru interpretarea corectă a unui volum	34
Hedvig DÁNÉ: Bod Péter's Letter to Sinai Miklós ♦ Scrisoarea lui Bod Péter către Sinai Miklós	44
Marianna MISÁK: Female and Male Roles in the 19th Century Hungarian Society, with Special Attention to the Field of Education ♦ Roluri feminine și masculine în societatea maghiară din sec. 19 în special în domeniul educației.....	64
Alpár NAGY: Economical Injuries Suffered by the Southern Transylvanian Reformed Church between 1940–44, part II. ♦ Prejudiciile economice suferite de Biserica Reformată din Transilvania de Sud în perioada 1940–1945, partea 2.	81
Eleonóra KINDA: Lajos Imre's Catechetical View ♦ Viziunea despre catehetică a lui Lajos Imre	93
Útmutató szerzőinknek	115
Instructions for Authors	117

LVIII. ÉVFOLYAM (2013)

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEŞ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA
58/I

Kiadói hivatal: 400174 Kolozsvár, Horea u. 7. ♦ Tel/Fax: 0264-590723, email: studia@rt.ubbcluj.ro

Tartalomjegyzék

Contents – Sumar	3
Tartalomjegyzék	4
PÜSÖK Sarolta: A felelősség kérdése Tolsztoj Feltámadásában	5
DEÁK Angéla: Az elidegenedés és bűn kérdése Paul Tillich teológiájában	16
BÓNÉ Éva: „Ajánlo elő-beszed az eretneksegek eredetiről, és terjedetiről” – avagy támpontok egy prédikációskötet helyes értelmezéséhez	34
DÁNÉ Hedvig: Bod Péter kéziratosa levele Sinai Miklóshoz	44
MISÁK Marianna: A női és férfi szerepek a 19. század magyar társadalmában, különös tekintettel az oktatás területére	64
NAGY Alpár-Csaba: Gazdasági jellegű sérelmek a dél-erdélyi református egyházban 1940–44 között II.	81
KINDA Eleonóra: Imre Lajos katekétikai szemlélete	93
Útmutató szerzőinknek	115
Instructions for Authors	117

Püsök Sarolta:¹

A felelősség kérdése Tolsztoj Feltámadásában

Abstract. The Problematic of Responsibility in Tolstoy's Resurrection

We should analyze the dignity of human being in the relation between God and human being, man/woman. In this context is emphasized the principle of responsibility.

What is sin? Where the sin is originating from? The answer of this question has a vertical and a horizontal projection. The nobleman Nekhlyudov was very engaged with the latter dimension, who realized, that as seducer, no other than he drive Maslova to culpability/sinfulness. It is relatively easy to reconstruct the origination of sin, but in the labyrinths of events is beyond possibility to redeem. The society receives with incomprehension the new behavior of nobleman. The protagonists of the novel recall an old epoch, but only the environment is changing, the story is happens again. The individual and the social responsibility remain the same, also we should redefine.

Keywords: Tolsztoj, responsibility, sin, Resurrection, man-woman relationship.

Az alábbi tanulmány a teológia és művészet határ-telüretére vezeti az olvasót.

Előljáró kérdések

1. Mi a művészet?

A művészet lényegét, ismérveit sokféleképpen, több irányból próbálták már megközelíteni. Jóllehet nem feladatunk perdöntő meghatározását adni annak, hogy mi a művészet, de mintegy ráhangolódásként a témára megidézzük Tolsztojt, aki „egyik késői írásában (*Mi a művészet?*) az igazi művészetnek három ismérvét állapítja meg: őszinteség, világosság, eredetiség.”² Bátran vonatkoztathatjuk a művészet minden részterületére, képzőművészet, zene, szépirodalom esetében egyaránt érvényes a fenti megállapítás. A művészet fele közelítő, és másokat odavezetni kívánó tanárnak azonban számolnia kell azzal a kortűnettel, hogy a művészet kóros elváltozásait is igyekeznek igaziként feltüntetni. A hamis művészet csapdájának elhárításában segítségnek számít a tolsztoji ismérvek próbája. Sorrendben visszafele haladva az *eredetiség* hiányától sívár az a sok giccs, amely kéjesen csalogat minden irányból. Ma ha valakinek kellő pénze kínálkozik a nyomdaköltségekre, akkor egy jó kereső programmal, és a „copy-paste” parancsok szorgalmas használatával hamarosan vaskos kötetek szerzőségével kérkedhet. A *világosság* követelményét egyre kevesebb alkotó meri felvállalni. Formai szempontból is feltűnő a világosság hiánya, ha valaki felvisz a vászon-

1. A BBTE Református Tanárképző Karának adjunktusa. Email: lengyelsarolta@freemail.hu.

2. Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető Kiadó, Budapest, 1941. 645.

ra néhány kusza vonalat, azt hiszi, hogy felér Picasso nagyságáig. A tollforgatók gyakran tűzdelik tele írásukat hangzatos idegen szavakkal, magyartalanul, nyeglén megfogalmazott mondatokkal, annak reményében, hogy felkúszhatnak a tudós társadalom piedesztáljára. Legelrettetőbb, amikor kusza és sötét a mondanivaló a főüzenettel együtt. Végül az őszinteség hiánya is elválasztja az értékest az értéktelentől. Lehet a művészet hazug? Az álművészet, az Antikrisztust kiszolgáló szemfényvesztés bizony gyakran próbálja álnokul elhinteni a hazugság magvait, amelyek a mit sem sejtő szemlélő, hallgató vagy olvasó lelkében váratlanul kicsíráznak, néhol kiirthatatlanul elburjánzanak. Van fertőző művészet, lélekromboló irodalom is, amelyben a gyanútlan áldozattal igyekeznek egy hamis értékrendet elhitetni. Jó volna, ha a vallástanár tanítványainak is segíteni tudna a művészetek világának útvesztőiben.

Tolsztoj a művészet meghatározása rendjén szembeállítja a művészi alkotást mindenféle öncélú tevékenységgel, és egyetemes érdekek szolgálatába állítja. A nagy orosz író jól látja, hogy a művész képes az érzelmek húrjait pengetni, ezért alkalmas olyan üzenet közvetítésére, amelyre pusztán az észérvek erőtlenek. Prófétaí víziójában az isteni szeretet kiteljesedését is a kettő ötvözete, azaz az igazság közvetítésének értelmi és érzelmi csatornákon történő együttes próbálkozása segítené elő, amelyben az utóbbi a művészet szent feladata volna:

„A művészet ott kezdődik, amikor az ember azzal a céllal, hogy másokkal közölje az általa egyszer átélt érzelmet, újra felidézi magában és bizonyos külső jelekkel kifejezi ezt az érzést... [...] ...A művészetnek ma az a rendeltetése, hogy az értelem területéről az érzelmek területére tegye át az igazságot, hogy az emberek boldogságának kulcsa egyesülésükben van, és a most uralkodó erőnek helyén megteremtse az Istent, vagyis szeretet uralmát, amelyet valamennyien az emberi élet legfőbb céljának tekintünk.”³

Az Ige hatalma – Biblia és Irodalom

A művészeteken belül a szavak, gondolatok formálásának művészetét, a szépirodalmat különleges hely illeti meg a teológus rangsorolásában. A bibliaolvasó és az Igét közvetítő ember tudja, hogy a szónak hatalma van. Elsődlegesen a Szentírással kapcsolatosan, a Krisztusban megtestesült Ige kapcsán valljuk a szó teremtő, formáló erejét. Ugyanakkor nem szabad elvitatnunk a költőktől sem a szavak hatalmát, nem véletlenül viseli Northrop Frye Biblia és irodalom kapcsolatát elemző könyve *Az Ige hatalma* címet.⁴ Tudomásul kell vennünk, hogy a leírt, kimondott szavak hatnak az emberre, magukkal ragadják a lelket, a kérdés csak az, hogy milyen irányba. A tanárnak kettős feladata volna e téren. Egyrészt jó pástorként kell őrködni a rábízott nyája fölött, és törekednie kellene arra, hogy az álművészet ne ragadja el tanítványait, és ha mégis, akkor vissza kellene hoznia őket. Mindehhez óriási tudás, körültekintés, türelem és szeretet szükséges. (Pl. olvasnia kell a tanítvá-

3. Tolsztoj, Lev: *Mi a művészet?*, In: A gyónás. Mi a művészet? Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010. 118, 254.

4. Frye, Northrop H.: *Az Ige hatalma – Második tanulmány a Biblia és az irodalom kapcsolatáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. (Eredeti: *Words with power; being a second study of "The Bible and literature"*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1990.)

nyai kedvenceit, és nagy elővigyázatossággal, rugalmassággal kell visszahoznia őket, mint holdkóroóst a háztetőről.) A szöszékekről, tanári katedráról elhangzó Igének nem vagyunk kizárólagos közvetítői, mert Isten szavát nem lehet monopolizálni. A költők, írók is részesülnek a tanúságtétel, a prófétai szókimondás ajándékában. Michael Sievernich találóan állapítja meg teológia és irodalom kapcsolatáról:

„Ha abból indulunk ki, hogy az irodalom sajátos hangsúlyképlete az emberi élethelyzeteknek, akkor kézenfekvő, hogy teológiai relevanciája legyen, amennyiben a teológia ráfelel a kihívásra, korszakalkotó közvetítőjévé válik a keresztyén üzenetnek kora számára. Az irodalom relevanciája a teológia számára azonban nem azt jelenti, hogy az ember az irodalmat példák forrásaként/bányájaként használja teológiai kijelentések szemléltetésére, sem nem azt, hogy az ember az irodalomban keresztyén motívumokat és anyagot találhat. Az is helytelen, ha az irodalmat kérdésfeltevőként, a teológiát válaszadóként állítják szembe egymással. Sokkal inkább beszélhetünk az ember irodalmi önmegnyilatkozásának egyfajta teológiai érdekelttségéről, mindkét kijelentérendszer önállóságát megkímélve, mert a teológia is a maga rendjén, – a keresztyén kijelentés fényében –, az emberi valóság egészét próbálja értelmezni.”⁵

Az idézett sorok írója nem folytatta tovább az irodalom és teológia kapcsolatának elméleti elemzését, hanem a német irodalom néhány művének felsorakoztatása, és rövid elemzése által gyakorlatban bizonyította a teológia és irodalom egymást megvilágító, megtermékenyítő kölcsönhatását. Tolsztoj halhatatlan műve joggal sorolható azok közé az alkotások közé, amelyek igazolják ezt a kölcsönösen termékenyítő viszonyt. Az igazi remekművek nemcsak a kortársakkal kerülnek ösztönző kölcsönhatásba, a nagy klasszikusok szava átível saját korukon, és nemzedékek hosszú sorának befolyásolja, meghatározza életét. Tolsztojnak sikerült ilyené válni, Németh László közel egy évszázad távlatából is eleven megszólítottaságot tapasztal az orosz író olvasása közben, a hozzá szóló szavak büvkörében „csodálatos, visszaifjító hatásról” beszél.

„Ha Tolsztojt olvasom, azt érzem, hogy az élet még nincs lezárva; ha a haj őszül is, a szívnek még van joga új életprogramokat tűzni ki, ahogy ez a nagy purgatórium lélek is késő aggkoráig, sőt végzetes szökésében is küzdött, hogy azt a zászlót amelyet mindnyájan ott hordunk magunkban, s amelyet ő üdvösségnek hívott, valami méltó pontra odaüsse. Mivel éri el Tolsztoj ezt a csodálatos, visszaifjító hatást?”⁶

5. Sievernich, Michael: *Schuld und Sünde, in der Theologie der Gegenwart*. Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Mein, 1982, 94. – „Gebt man davon aus, dass Literatur eine authentische Artikulation der menschlichen Lebenssituation ist, dann liegt auf der Hand, dass sie von theologischer Relevanz ist, wenn Theologie die reflex verantwortete, epochale Auslegung der christlichen Botschaft in ihre Zeit hinein sein will. Die Relevanz der Literatur für die Theologie besteht aber weder darin, dass man die Literatur als Steinbruch für Beispiele benutzt, um theologische Aussagen zu illustrieren, noch darin, dass man in der Literatur christliche Motive und Stoffe finden kann. Auch geht es nicht darum, die Literatur als Fragestellerin der Theologie als Antwortgeberin gegenüberzustellen. Wohl aber kann man, unbeschadet der Selbständigkeit beider Aussagensysteme, ein theologisches Interesse an der literarischen Selbstauslegung des Menschen anmelden, weil auch Theologie die ganze menschliche Wirklichkeit – im Licht der christlichen Offenbarung – auszulegen versucht.“

6. Németh László: *Miért szeretjük Tolsztojt?* In: Sajkódi esték, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 210.

A könyveket időnként le kell porolni

Habent sua fata libelli, azaz minden könyvnek megvan a maga sorsa. Tolsztoj regényei kortársait megdöbbenették, sokan ráeszméltek általuk felületes életvitelük tarthatatlanságára, a társadalom visszáságaira. Hatásukra írónemzedékek váltak érzékenyekké a belső értékek iránt, és bűnbánattal fordultak egymás felé. Ugyanakkor végletes módon hatott a forradalmárokra, akik zászlajukra tűzték gondolatait, és galád módon égették fel azt az Oroszországot, amelyikért az író küzdött. Miközben egy évszázad porát igyekszünk leseperni a könyvről, szinte allergiás rohamot váltanak ki kellemetlen emlékek, rátapadó ellenérzések, de ugyan bizony kinek van joga az író t hibáztatni a véres forradalomért, a gyilkos háborúkért, gulágokért, pufajkásokért, diktatúrába váltó kommunizmusért, kényszerből tanult orosz nyelvért, és az elmúlt évszázad egész terhes hagyatékáért? Miközben leemeljük könyvét a polcra, megtisztul saját érzéseink rátapadó porától, ha magunk elé idézzük, a nagy orosz írónak az emberi szív mélyrétegeiből fakadó gondolatait, a tavasszal nyíló nyírfák illatát, a halkán síró balalajka hangját, amely a lélek mély húrjait is megrezegteti. A „leporozásért” az a művészi érték kárpótol, amelyről Tolsztoj a Feltámadás első kiadásait illusztráló festőművésznek a következőképpen nyilatkozott: „...jegyezze meg, Leonyid Oszipovics, hogy a világon elmúlik minden: eltűnnek a birodalmak és a trónok; elfogynak a milliós tőkék; rég elporladnak a földben a csontjaink, sőt még az ükunokáinkéi is, de ha műveinkben akár csak egy szemernyi művészi érték van, az élni fog mindörökké!”⁷

Az író és műve

Az orosz „páros csillagok” egyike⁸

Szerb Antal irodalomtörténetében ezzel a jelzővel illeti a világirodalom két orosz óriását, Tolsztojt és Dosztojevszkijt (akihez fogható páros Schiller és Goethe volna). Németh László, – miközben egy „inas” alázatával, és beavatottságával fordította éveken át a Tolsztoj műveit –, rájött a korabeli orosz irodalom világsikerének egyik titkára. A titok nyitja a többnyelvűség, amely ezeknek az íróknak és olvasóiknak sajátja. Pl. a *Háború és béke* eredeti kiadásában oldalakon át értekezik franciául. Az európai nyelveket (francia, angol, német) nem idegen nyelvként, hanem anyanyelvi szinten ismerték, és kezelték, így nemcsak holmi idézetekkel tarkították írásaikat, hanem értették, és alkalmazni tudták ezeknek a nyelveknek a gondolkodási módját, a különféle kérdésekhez ezeknek a nyelveknek a belső szerkezetéből eredő megoldási stílusa szerint viszonyultak.

„Az orosz vidéki, ellenzéki arisztokrata s a hozzá méltó értelmiség, amikor utolsó fegyveréhez, a tollhoz nyúlt, műveltségében és a szeme előtt levő tárgyban olyan feladatot kapott, amely ma is a legnagyobb: a nyugati civilizáció módszereivel szólaltatni meg nemcsak az orosz, hanem a nem nyugati, a Nyugat történeti fejlődését végig nem csinált embert, s közben a mód-

7. Paszternak Leonyid: *Hogyan keletkezett a Feltámadás?* In: *Kortársak Lev Tolsztojról*, Gondolat, Budapest, 1982. 189–197. 197.

8. Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető Kiadó, Budapest, 1941. 643.

szert is úgy bővíteni, hogy ennek az ősbibb, általánosabb emberségnek az ábrázolására is alkalmassá váljon.”⁹

Tolsztoj nagyságának másik kulcsára saját soraiból következtethetünk: „Nincs ott nagyság, ahol nincs egyszerűség, jóság és igazság”¹⁰ Az egyszerűség, jóság, és igazság szolgáltat korának megfelelő módon, az Európa-szerte divatos realista ábrázolásmód által valószínűleg. A már idézett irodalomtörténész a következőképpen ír róla:

„Munkássága nem más, mint a világ új létrehozása, számba vesz mindent, ami van, és elmondja, hogy milyen igazán. Milyen az, ha az ember nem ért a képekhez, és látogatába megy egy festő műtermébe, milyen az, amikor a fiatal lány első bálján remegve várja a táncosokat, milyen az, amikor a fiatal apa először ébred tudatára annak, hogy gyermeke van, milyen az, amikor a katona kikerül a tűzvonalba, és milyen az, amikor az ember meghal stb., stb. Az olvasó legfőbb öröme a folytonos felismerés: igen, ez csakugyan éppen így van, magam is éppen így éreztem. Ezt az azonosítást semmiféle más könyvvel kapcsolatban nem érezzük ennyire. Tolsztoj könyvei rólunk szólnak –mindannyiunkról. Olyanok, mint azok a festmények, amelyek mindig az emberre néznek, akárhová áll is. Ha a művészet célja a valóság pontos ábrázolása, akkor Tolsztoj a legnagyobb író.”¹¹

Ki ez az óriás? Honnan indult, miféle utat járt be? Regényének esetleges félreértelmezését megelőzhetjük, ha róla magáról is felelevenítünk néhány életrajzi adatot, annál is inkább, mert minden művébe beírja a saját élete történéseit, elhatározásait is. 1828-ban született Jasznaja Poljanában, az anyai birtokon. Anyja, a művelt hercegnő a gyermek harmadik életévében meghalt, és tíz évesen az édesapját is elveszítette az előkelő grófi família sarját. A rangjának megfelelő neveltetésről, és erejükből telő szeretetről nagynénjei gondoskodtak. Az ifjú író katonaként részt vett a krími háborúban, Szevasztopol 1855-ös ostromának megrázó élménye nemcsak írásaiban köszönt vissza, de minden bizonnyal hozzájárult későbbi következetes pacifizmusának kibontakozásához is. A háború borzalmaival követő években egy különleges terület nyújtott számára örömet, és lázas munkát. Iskolát indított a környék gyerekeinek. Iskolaalapító terveit anyagi forrásain túl előkelő kapcsolatait is latba vetette, így találkozhatott a nyugat-európai pedagógusok vezéregyéniségeivel, hogy majd otthon kamatoztathassa tapasztalatait. 1862-ben megnősült, szinte rekordként emlegetik, hogy felesége tizenöt gyermekkel ajándékozta meg, de az irodalomtörténet számára elsősorban azért fontos kapcsolatuk elemzése, mert minden idők egyik legbotrányosabb íróházassága. Viszonyuk aggasztán korára egymás elviselhetetlenségéig mérgesedett. A magánéleti síkon történt szomorú kudarcot nyilván az a tény is elősegítet-

9. Németh László: *Tolsztoj inasaként*. In: Németh László válogatott művei II., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 1047. – lásd még: „Az ilyen fokú nyelvtudás, amellyel a másik nemzet irodalmának többé-kevésbé vérbe ivódó ismerete jár együtt: mindig bizonyos összehasonlításokra, plutarkhoszi párhuzamokra s ebből levezethető magas általánosításokra, az esetek »metaforáira« nevel az elmét, aminek felületes embernél tán a nemzeti elhanyagolása, megvetése, mélyebb elméknél azonban, még helyi ügyekben is, a provinciális szempontból való kibontakozás lesz az eredménye.”, Uo. 1044.

10. Tolsztoj Háború és békéjéből idézi: Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 1991. 619.

11. Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető Kiadó, Budapest, 1941. 645.

te, hogy a világsikert jelentő nagy műveit követően (*Háború és béke*, *Anna Karenina*) az ötvenes éveit taposó író életfelfogása és életvitele radikálisan megváltozott. Megtérését követően Krisztus törvényének megvalósítása vált fő életcéljává. Földet osztott a parasztjainak, igyekezett a lehető legegyszerűbb, önellátó életmódot folytatni, a finomkezü arisztokrata megpróbált kaszálni, bocskort varrni. A cári Oroszország torzóit egyre élesebben bíráló, és az egyházat támadó írásai miatt hamarosan nem kívánt személynek minősült, és ez a tény nyilván fokozta a más élethez szokott feleség és család ellenszenvét. Viselkedését legalább olyan értetlenül szemlélte környezete, mint a *Feltámadás* hősenek, Nyehljudov hercegnek szemléletváltását. A szélesebb olvasótábor azonban busásan kárpótolta övéi ellenszenvéért. Németh László a Tolsztoj iránti szeretet elemzése rendjén épp ezt a következetes, néha elefántként romboló igazságkeresést tekinti vonzónak:

„S ennek a szokatlan, brutálisnak ható írónak egy nagy szenvedélye volt: az igazság. S ennek a vak üldözése volt az, ami az emberek különféle vetéseibe bevitte. ... egy csörtető elefánt, amint az ültetvényekbe tapos ... De mi lehet az ifjúság homályos igazságához szörlőbb, mint ezek a súlyos léptek, amelyek lassú dobbanásokkal hazug konvenciókat taposnak el. Főként, ha észrevesszük, hogy ez a rombolás nemcsak kifele folyik, hanem benn, az önhiúság hiedelmei ellen, nem patetikus, inkább a humor határait súroló módon, úgyhogy a végén nem a szellem cézárát látjuk, hanem egy testvérivé tevő mosolyt: hát bizony, ilyenek vagyunk mi, emberek.”¹²

Kérdés, hogy az író a maga rendjén hogyan, mikor érintette meg az igazság? Elvakult kortársból miként vált látóvá, sőt, „a szellem cézárjából” hogyan finomult „testvéri-en mosolygó” embertárrá. Tolsztoj szemléletváltásának okai között kutatva első helyen találjuk a Máté írása szerinti evangéliumot, ezen belül a Hegyi beszédet. Számunkra, az igeközpontúság által jellemzett kálviniisták számára, „bibliás ősök” ivadékainak nem feltűnő a Szentírás életformáló ereje. Az ortodoxia világában azonban rendhagyó jelenségnek minősül a Biblia olvasásának pusztá ténye is, hiszen a görög-keleti hagyomány szerint a Szentírás olvasása nem része a laikusok vallásos életének. Teológia-történeti érdekesség, hogy a korabeli orosz, pravoszláv egyház kološtoraiba, teológiai központjaiba német közvetítéssel eljutott a reformáció lutheri irányának teológiai irodalma.¹³ A teológiai ráhatás közvetlen következménye, hogy a Szentíráshoz történő viszonyulásban is változások tapasztalhatóak a 19. századi Oroszországban. Mindez persze nem egyenértékű egy reformációval, de mindenképp termékenyítőleg hat az orosz ortodox teológiai gondolkodásra, és vallásgyakorlatra. Tolsztoj esetében egyértelműen érvényesül mind az ősi ortodox, mind a nyugati megreformált keresztyénség irányából érkező hatás. Például R. Niebuhr Tolsztoj kultúra-ellenességének tárgyalása rendjén az író szembefordulását a kultúrával egy olyan ősegyházi szerzetesi hagyománnyal hozza összefüggésbe, amelynek rendjén Tertullianusz lelki rokonának tekinti.¹⁴

12. Németh László: *Miért szeretjük Tolsztojt?* 212.

13. Nagy András: *Főbenjárás*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1998. 103–105.

14. Niebuhr, Richard H.: *Krisztus és kultúra*. Harmat–SRTA, Budapest–Sárospatak, 2006. (Original: *Christ and Culture*), 64.

A Feltámadás

Tolsztojnak ez a regénye ékes példája annak a fajta tudatos, küldetészerű írói tevékenységnek, amelynek hiányát az orosz író nehezményezte az addigi európai irodalmi alkotások zömében. Hamvas Béla, –a tőle megszokott éleslátással, és tömörítő elemzéssel–, miközben a „tükörtartás” másik nagymesterének, Shakespeare-nek hódol, a következőképp világít rá az orosz gondolkodó írói hitvallására:

„Tolsztoj az életet szembeállította azzal, ami az életnél több. Mindenképpen több, azzal a tőbbel, amiért az ember életét minden helyen és időben odaadni köteles. Az életnek csak akkor és abban az esetben van értelme, ha az valamely magasabb érték szolgálatában áll. Az az élet-dicsőítés, amelyet Európában meghonosítottak, értelmetlen életéhség, gyönyörsóvárság és mohóság. Az életet merő élvezetnek tekinteni ledérség. Ez a »szubtilis immoralitás«, amelyről Tolsztoj beszélt, és amellyel lényének és gondolkozásának egész arcvonala szemben állt...[...]...Ez az a lassú elpizkolódás, amely előtt már több mint félezer éve megtanultunk szemet hunyni, sőt, amelyet civilizációnak neveztünk. Az emberi élet belső rendje meglazul, és kezd szétesni; nincs többé szilárdsága és következetessége.”¹⁵

Tolsztojnak eltökélt szándéka ennek a „szubtilis immoralitásnak” a tetemre hívása. Regényében megpróbálja leleplezni azt az erkölcsi fertőt, amely alattomosan aknázza alá az orosz társadalmat.

A regény főhőse, Nyehljudov herceg, szenttelenül éli a főúri élet mindennapjait, és közönnyel szemléli az orosz társadalom visszasságait, mint aki egy kiváltságos világ érintetetlen részese. Esküdtként sokáig együtt sodródott a felületesen ítélő társaival, akiknek a peres ügyek mielőbbi lezárása volt az egyetlen céljuk, hogy több idejük maradjon a szórakozásra. Egy napon azonban sorsformáló felismerésben lesz része. A közeli bordélyház prostituáltja belekeveredik egy rablógyilkosságba, de a szerencsétlen körülmények miatt nem egyértelmű ártatlansága. A bíróság elé hurcolt Maszlova meggyötört, kiélt ábrázata mögül Nyehljudov herceg szemei előtt egyszerűből megelevenedik a tiszta tekintetű, ártatlan Katyusa alakja. A herceg rádöbben, hogy a vádlottak padján az a nő ül, akit ő rontott meg. Nagynénjei kisgyerek korától nevelték az elhagyott szerelemgyereket, félig szolgáló, félig családtag volt közöttük. Származása, státusza szerint az előbbi, de műveltsége, emberi viszonyulás szempontjából az utóbbi. A férfi fájdalommal emlékezik vissza azokra az időkre, amikor még mindketten ártatlan, zsenge ifjak voltak, és őszinte vonzódással ragaszkodtak egymáshoz. Katyusa részéről meg is maradt a tiszta kötődés, de a néhány év múlva visszatérő herceg a katonaelet züllött fertőjét hozta a házba. Gyalázatos vágyát semmi sem közömbösítette, jóllehet egy szent időben érkezett, mindenki önfeledten, felmagasztosult lélekkel vett részt a feltámadás ünnepén, ő a legelső alkalommal leteperete a templomban még szinte szentként ünneplő fiatal lányt. Ő továbbment, maradt a szegény, amelyben a nagynénik nem voltak hajlandók osztozni, így a terhes lányt elüldözték, akinek a gyermekével együtt végképp meghalt a becsülete is. A helyzetét sorra kihasználni akaró háziuraktól groteszk módon a hivatásos prostitúcióba menekült, amelynek undorát,

15. Hamvas Béla: *Hódolat William Shakespeare géniusza előtt (1564–1964)* In: Szarepta. Medio Kiadó, Budapest. 370. 373.

megalázó mivoltát társaival együtt alkohollal közömbösítették. Nyehljudov herceg az előtte álló emberroncsban meglátta az áldozatot, akit maga taszított romlásba. Kései felismerése után kétségbeesetten próbálkozott a megmentés minden lehetőségével. A bírúk közönyén elbukott ügyben sikertelenül eszközölt perújrafelvételt. Közben alkalmat nyílt megismerni a cári börtönök embertelen körülményeit, és a sok értelmetlenül, gyakran ártatlanul szenvedőt, de egyedül, bármily befolyásos személyiség volt is, erőtlenség volt a megkövesedett rendszerrel szemben. Kétségbeesett megmentési kísérletének és vezeklésének része, hogy felhagy addigi életformájával. Az arisztokraták körében megütközést kelt viselkedése, de beigazolódik, hogy egy fecske nem csinál nyarat. Tolsztoj bravúros írói tehetségére vall az a jelenet is, amikor végképp leszámol környezete által kijelölt kapcsolatával, a korcsolyapályán találkozik utoljára a jegyesének kiszemelt kisasszonnyal, aki miután sem zsarolás, sem sértődés nem használt, tovalibben a pályán, és körbe-körbe száguld új gavallérjaival, mintegy szimbolizálva, hogy az örült körtánc tovább tart, nincs vége, minden kezdődik újra, és a kilépő képtelen feltartóztatni a tébolyult sodrást, egy eltűnő kor vitustáncát. Amennyiben olvasóként kibővítjük a tolsztoji képet, és a következő évtizedek eseményeit is belelátjuk, akkor szomorúan kell megállapítanunk, hogy magányos nyehljudovok, az író kétségbeesett megálljkialtására senki nem figyelt, így minden idők egyik legszörnyűbb forradalma vetett véget az orosz főúri társadalom „elvakult körtáncának”..., mert mindig iszonyú következményekkel jár, ha a prófétákat nem hallgatják meg. Tolsztoj is prófétái üzenetnek szánta regényét. Nem véletlenül mondja Németh László, hogy: „*A férfi Tolsztojban a világ a művészt csodálta, az öreghez mint prófétához szegődik oda a rajongás.*”¹⁶ Visszatérve a történet szálához, a herceget előbb vidéki birtokain látjuk viszont, amelyek bemutatása során az író érzékelteti a parasztok szinte elviselhetetlen szegénységét, nyomorát. A herceg kiosztja földjeit, mégpedig egy utopisztikus megoldást alkalmazva, azaz úgy akadályozza meg a földtulajdon jövőbeni felhalmozását, hogy a parasztoknak olyan haszonbért kell fizetniük, amelyet a köz javára fordítanak. A főhős személyes története azzal folytatódik, hogy követi az egykor elcsábított nőt a szibériai kényszermunkára, hogy majd feleségként folytathassa vele az életet. Időközben a női főszereplő, Maszlova is óriási változáson megy keresztül. Az ismét megtapasztalt ragaszkodás, megbecsülés katarktikus erővel hat rá, képes lemondani az alkoholoról, a női csáberő addig jól bevált alkalmazásával is felhagy. Nemes érzelmek, az igazi szeretet akkor mutatkozik meg részéről, amikor képes lemondani a vissza nem térő alkalomról, nem fogadja el Nyehljudov házassági ajánlatát, mert tudja, hogy társadalmilag ellehetetlenítené a helyzetét, kitaszítottá tenné, ezért inkább hozzámegy a vonaton vele együtt utazó politikai elítélthez, Szimonszonhoz. Időközben a herceg közbenjárására megérkezik a kegyelemlevél, de Katyusa immár követi férjét a száműzetésbe. A regény sejtelmesen zárul, nincs egyértelmű befejezés, mert nem is lehet, mert a nagy dilemmát egy ember nem oldhatja meg, a regényben felmutatott óriási feszültséget egy herceg egyedül képtelen feloldani. Marad számára az evangélium, a hosszasan idézett bibliai versek, ahogyan az agg író számára is minden emberi kapcsolaton túl egyre fonto-

16. Németh László: *Tolsztoj emlékbeszéd*. In: Sajkódi esték. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 199.

sabbak a krisztusi törvény szavai. Nyitott kérdés, hogy hol, mikor, kik által nyernek igazi meghallgatást ezek az igék?

A felelősségvállalás kérdése

A regények cselekménye mindig érdekes, de fontosabb az üzenet. A cselekmény és a kérdésfelvetés minden mozzanatát képtelenség végigtárgyalnunk, az alábbiakban a regény egyik leglényegesebb kérdésfelvetése következik, amelyet tömören így összegezhettek: a *felelősségvállalás* kérdése. Magánéleti és társadalmi szinten egyaránt jogos Tolsztojnak az a követelése, hogy végre ismerje fel mindenki a saját részét a történetekben. Nyilván nincs új a nap alatt, a Biblia egyértelműen rádöbbsent, hogy mindannyian részesei vagyunk az eseményeknek. A teológia és irodalomtörténet során hallották is ezt az üzenetet mindazok akiknek *volt fülük a hallásra*. Pannenberg teológiai antropológiájának egyik fejezetében rámutatott arra, hogy a XIX. század végétől egyre erősebbek azok a hangok, amelyek megpróbálnak leszámolni az elszigetelt alannyal, az elvont énnel. Az egyént fokozatosan a tágabb társadalmi összefüggések közé helyezik, igazi *énről* csakis a tehez, a *többiekhez* fűződő viszony alapján beszélnek. Végül ennek a „dialogikus személyiség-értelmezésnek” a kiteljesedése az első világháború után következik be, és Ferdinand Ebner, Franz Rosenzweig és Martin Buber nevéhez kötődik, még ha eltérő utakon is közelítik meg ugyanazt.¹⁷

Tolsztoj a századvég egyik legerősebb szavú dalnoka a társadalmi összefüggéseket észlelő, és szemléltető írók között, de elvértve már korábban is voltak szellemi rokonai. Tolsztoj elődei közül egy magyar vonatkozású előfutárról is érdemes említést tenni. Csokonai Vitéz Mihály 1794-ben írja *Az estve* című versét, amelyben két tájleíró rész közé egy ún. *szen-tenciát* iktat, amelyben elpanaszolja szíve bűját, rámutat a társadalmi egyenlenségekre:

„Bódult emberi nem, hát szabad létedre
Mért vertél zárbékót tulajdon kezedre?
Tiéd volt ez a föld, tiéd volt egészen
Melyből most a kevély s fősvény dézmát vészen.
Mért szabtal hát határt önfiaid között;
Ládd-é már egymástól mind megkülönbözött.
Az enyim, a tied mennyi lármát szüle,

17. Pannenberg, Wolfhart: *Anthropologie in theologischer Perspektive*. Vandenhoeck&Ruprecht in Göttingen, 1983, 173-174. – „Seit dem Ende des 19. Jahrhunderts mehren sich die Stimmen, die den Denksatz beim isolierten Subjekt oder bei einem jeweils nur in Gestalt einzelner Subjekte existierenden überindividuellen, abstrakten Ich, das als Boden aller Erfahrung behauptet wurde, überwinden wollen...[...]...Ein Verständnis der sozialen Konstitution des Individuums als solches erschließt sich nur, wenn man den einzelnen nicht unvermittelt auf die Gesellschaft im ganzen bezieht, wie sie ihm in ihren Institutionen und in deren Verflechtungen begegnet, sondern zunächst einmal auf den andern einzelnen, das Du, die Bezugsperson seines persönlichen Lebenskreises. Dann zeigt sich: Der einzelne Mensch ist nicht durch sich selbst, er ist immer schon durch die Beziehung zum andern, zum Du, konstituiert. Das ist der Grundgedanke des „dialogischen Personalismus“, der nach dem ersten Weltkrieg von Ferdinand Ebner und Franz Rosenzweig auf verschiedenen Wegen begründet und durch Martin Buber in weiten Kreisen bekannt wurde.“

Miolta a miénk neveze élüle."

A növekvő szociális feszültségek következményének tekinti azt is, hogy a peremre szorultak közül egyesek rablósorba jutottak:

„Nem bújt el a fősvény több embertársától,

Hogy ment legyen pénze a haramiától.

Akit tán tolvajjá a tolvaj világ tett,

Mert gonosz erkölccsel senki sem született."¹⁸

Tolsztoj minden valószerűség szerint nem is hallott Csokonairól, ellenben közös ihletőjük volt Rousseau, a társadalmi egyenlenségek egyik leghangosabb szószólója, akinek az ifjú író, hódolata jeléül, végiglátogatta élete állomásait. Rousseau, Csokonai és Tolsztoj kora óta sokminden történt, a comtei pozitívizmus társadalmi felelősségvállalása mellett arra is hivatkoznak, hogy túl könnyen érkezik a felmentés, és elsatnyulhat az egyén szerepe. Valójában a kettő nem zárja ki egymást, és nem is szabadna őket egymással szembeállítani. Maszlovából sem akar senki ártatlan áldozati bárányt formálni, bűneinek halmozása nyilván saját számláját terheli, de ha a földi bíróságok képtelenek is rá, a mennyei bíra, mint afféle „enyhítő körülményt”, bizonyonnyal figyelembe veszi azt is, hogy miként indult el a lejtőn, és azt a kezet is felelősségre vonja, amelyik oda taszította.

A tanárnak felelőssége a gyerekekben tudatosítani, hogy minden egyes szónak és tettek következménye lesz, és a legártatlanabbnak tűnő, apró kihágás is beláthatatlan dolgokat idézhet elő. Minden ember képes felelősségteljes életet élni? A válasz: igen. A felelősség elvéről értekező német kortárs gondolkodó, Hans Jonas arra figyelmeztet, hogy kivétel nélkül minden ember képes valamiféle felelősségre, más kérdés azonban, hogy valójában az ember, aki alapértelmezése szerint morális lény, a valóságban erkölcsösen vagy erkölcstelenül viselkedik.¹⁹ Óriási megbízatás következik ebből, azaz a morális cselekedetekre ösztönzés feladata. Egyszerű szavak, törvények fenyegető szajkózása legtöbbször erőtlenség, de épp ilyenkor lesz felbecsülhetetlen értéke egy olyan regénynek mint a *Feltámadás*, amely művészi eszköze a tükörtartásnak, jellemformálásnak.

Végezetül ide kívánczok egy utolsó kérdés: *Maszlova mégsem a bűnös Éva lánya?* Évezredekken keresztül egy szerencsétlen patriarchális hagyomány határozta meg a szexualitáshoz, és általában a bűnhöz való viszonyulást. Az ószövetségi bűneset elbeszélése szinte prototípusa annak az elhárító magatartásnak, amellyel Ádám, a férfi, Évára hivatkozik, az asszonynak rója fel, hogy megettette vele a tiltott gyümölcsöt. Az Újszövetség hatása Tolsztoj esetében onnan is kitetszik, hogy e tekintetben jóval meghaladja korát. A re-

18. Csokonai Vitéz Mihály: *Az estve*.

19. Jonas Hans: *Das Prinzip Verantwortung*. Suhrkamp, Taschenbuch Verlag, 1984, 185. – „Für irgendwen irgendwann irgendwelche Verantwortung de facto zu haben (nicht darum auch, sie zu erfüllen, selbst nur zu fühlen) gehört so untrennbar zum Sein des Menschen, wie dass er der Verantwortung generell fähig ist – so untrennbar in der Tat, wie dass er ein sprechendes Wesen ist, und ist daher in seine Definition aufzunehmen, wenn einem um dies zweifelhafte Geschäft zu tun ist. In diesem Sinne ist ein Sollen ganz konkret im Sein des existierenden Menschen enthalten; seine kausalfähige Subjektqualität als solche führt objektive Verbindlichkeit in der Form äußerer Verantwortung mit sich. Damit ist er noch nicht moralisch, aber ein moralisches Wesen, das heißt ein solches, das moralisch oder unmoralisch sein kann.“

gényben megszólaltatja azokat az idős parasztasszonyokat is, akik teljesen természetesen tartják, hogy a cselédlányoknak ki kell szolgálniuk uruk minden testi vágyát. A megtért Nyehljudov herceg ellenben a férfi és nő viszonyát már átszűrte a bűnös nő újszövetségi történetén, és felismerte a maga bűnrészességét. Lám nem kell XX. századi feminista teológusnak lenni, elég tolsztoji komolysággal közelíteni a kérdéshez, és Maszlova nem a bűnös asszony ivadéka, hanem az az Éva, az a *hozzá illő segítőtárs*, akinek a bukásában Ádám is részes. Az elviselhetőbb földi világ érdekében közös cél, hogy egy ádám se oldalogjon el évája mellől, ha együtt ízlelték a tiltott gyümölcsöt, és nyilván visszájára se merészelje fordítani senki a történetet.

Felhasznált irodalom

- BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- CSOKONAI Vitéz Mihály: *Az estve*
- HAMVAS Béla: *Hódolat William Shakespeare géniusza előtt (1564-1964)* In: Szarepta. Medio Kiadó, Budapest. 369–379.
- FRYE, Northrop H.: *Az Ige hatalma – Második tanulmány a Biblia és az irodalom kapcsolatáról*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- JONAS, Hans: *Das Prinzip Verantwortung*, Suhrkamp, Taschenbuch Verlag, 1984.
- NAGY András: *Főbenjárás*, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1998.
- NÉMETH László: *Miért szeretjük Tolsztojt?* In: Sajakódi esték, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 208–214.
- NÉMETH László: *Tolsztoj emlékbeszéd*. In: Sajakódi esték, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 197–207.
- NÉMETH László: *Tolsztoj inasaként*. In: Németh László Válogatott Művei II., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 1042–1073.
- NIEBUHR, Richard H.: *Krisztus és kultúra*. Harmat–SRTA, Budapest–Sárospatak, 2006.
- PASZTERNAK, Leonyid: *Hogyan keletkezett a Feltámadás?* In: Kortársak Lev Tolsztojról, Gondolat, Budapest, 1982. 189–197.
- SZERB Antal: *A világirodalom története*. Magvető Kiadó, Budapest, 1941.
- SIEVERNICH, Michael: *Schuld und Sünde, in der Theologie der Gegenwart*, Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Mein, 1982.
- TOLSZTOJ, Lev: *Mi a művészet?* In: A gyónás. Mi a művészet? Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010. 77–255.

Deák Angéla:¹

Az elidegenedés és bűn kérdése Paul Tillich teológiájában

Abstract. The question of estrangement and sin in Paul Tillich's theology

Paul Tillich gives a wholly dissimilar formulation of the fundamental questions of theology in a totally different social, cultural and theological environment (USA) to what we meet in Europe at the same time. Among these questions one of his basic problems was the question of estrangement-fall into sin-failure, which constitutes the spine of his systematic theological thinking.

Tillich offers a particular approach of the essential and existential life. The essential life is a potential life and the existential life is an actualized life. Life is estrangement, but sin is not a creature. Estrangement is simultaneously personal and tragical. Every human being errs, this is the condition of life. However, one has a personal responsibility, the possibility to decide. This is the personal character of estrangement. The characteristics, appearance and consequences of estrangement are worked out by Tillich based on Luther's tradition.

Keywords: estrangement, sin, essential life, existential life.

Bevezető gondolatsor

Tillich² tanításának megismerését – nálunk és napjainkban – két tényező indokolja. Az egyik az, hogy Tillich tételeinek megfogalmazása nem Európában, hanem az Egyesült Államokban történt. A másik tényező, hogy műveinek magyar fordítása kismértékben áll rendelkezésünkre. Az első tényezőnek indoka és következménye az, hogy Tillich egy egészen más társadalmi, kulturális és teológiai környezetben, merőben eltérő megfogalmazását nyújtja a teológia alapkérdéseinek, mint amivel Európában, ugyanebben az időben találkozunk. Ezek között egyik alapvető problémája volt az elidegenedés-bűnbeesés-bukás kérdése, amely rendszeres teológiai gondolkodásának gerincét képezi.

1. A BBTE Református Tanárképző Karának doktorandusa. Email: deakangela@freemail.hu.
2. Paul Tillich (*1886, Starzeddel, a mai Lengyelország - †1965, Chicago) lutheránus pap fiaként nőtt fel. Teológiát és filozófiát tanult Berlinben, Tübingenben és Halléban. 1910-ben doktorált Boroszlóban. Pár évig lelkészként dolgozott, majd önkéntes tábort-lelkésszi szolgálatot teljesített a I. világháborúban. A háború után egyetemi tanárként dolgozott Németország több városában (Berlin, Marburg, Frankfurt am Main stb.) 1933-ban elvi meggyőződéséért és a nemzetiszocializmus ellen kiadott *„Die sozialistische Entscheidung”* írásáért felfüggesztették állásából és elhagyni kényszerült Németországot. New Yorkban, az Union Theological Seminaryn több mint húsz évig tanított, majd a harvardi és chicagói egyetemen professzora volt. Amerikai benyomásai nagy hatással voltak teológiai gondolkodására. Werner Schüßler: Paul Tillich, http://www.kirchenlexikon.de/t/tillich_p.shtml (utolsó megtekintés dátuma: 2010. július 9.).

A tillichi elidegenedés fogalma

„A létezés az elidegenedés állapota. Az ember elidegenedett létének alapjától, a többi létezőtől és önmagától. A lényegből a létezésbe való átmenet személyes bűnben és egyetemes tragédiában csapódik le.” (Rt, 272)³ – ezekkel a szavakkal vezeti be Tillich az elidegenedés és bűn fogalmának alaposabb tárgyalását.

Az *esszencia* (lényegi lét) és az *egzisztencia* (létező lét) közti szembenállás körülírására Tillich fogalmi eszközként az *elidegenedés* (Entfremdung) fogalmát választja. A fogalom azt a funkciót vette át, amelyet a klasszikus teológiában a bűn fogalma közvetített: az Isten és ember közti elválás kifejezését. Ez az a fogalom, amely Tillich bűntanának filozófiai-teológiai egzisztenciaelemzésű specifikus profilját adja. Az egzisztencia elidegenedése, e könyv tárgya, mondta Tillich „Rendszeres teológiájának” második könyvéről.⁴

Az elidegenedés filozófiai terminusát⁵ Tillich Hegeltől vette át,⁶ akinek filozófiai gondolkodásában központi jelleggel bírt. Pannenberg⁷ felhívja a figyelmet arra, hogy bár Tillich Hegeltől származtatja a fogalmat, de anélkül, hogy tudatában lett volna annak, hogy, a teológiának egy olyan fogalmat szolgáltatott vissza, amelynek legalább egyik gyökere a biblikus és patrisztikus nyelvhaszálatba nyúlik vissza.

Az elidegenedés fogalmát a modern teológiában mindenekelőtt Tillich használja a bűnfogalom értelmezésére. Úgy gondolta, az elidegenedés fogalma kettős tekintetben lehet segítségére a teológia aktuális feladatában a bűn értelmezésére vonatkozóan.

- Az elidegenedés fogalma lehetővé teszi az eredendő bűnről való egyházi tanítás megőrzését egy olyan szituációban, amelyben már az öröklött bűn fogalma nem tartható meg. A keresztyénség nem elégedhet meg a bűn individuális cselekedetekre való korlátozásával. Tillich szerint a keresztyénségnek egyidejűleg el kell fogadnia az elidegenedés tragikus egyetemességét és az ember személyes felelősségét.
- Az elidegenedés fogalma összekapcsolja a teológiai bűn-értelmezést az ember élet-tapasztalatával.⁸

3. Tillich, Paul: *Rendszeres teológia*. Osiris, Budapest, 2002. 159. A következőkben a szövegben, zárójelben jelöljük Tillich főművére való utalást, így: (Rt, 159).

4. Murmann, Ulrike: *Freiheit und Entfremdung: Paul Tillichs Theorie der Sünde*, Kohlhammer, Stuttgart 2000, 149.

5. Az RGG meghatározásában az elidegenedés fogalmának filozófiai jelentőségét G.W.F. Hegel formálta. Filozófiailag visszavezethető a lat. alienatio ill. a gör. ἀλλοτριώσις-ra és az idegenség mellett jelentheti nem-specifikus értelemben a jogi tulajdon átruházást is. A keresztyén teológiában a fogalom különböző vonatkozásban fordul elő és használatos, mint az Istentől való elválás, mint pedig pozitív értelemben a földi létből való elfordulás. In: Betz, Hans Dieter/Browning, Don S./Janowski, Bernd/Jüngel, Ebelhard (Szerk): *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Band 2, Mohr Siebeck, Tübingen 1999, 1322.

6. „Az ‚elidegenedés’ filozófiai terminus, amelyet Hegel alkotott és vezetett be.” (Rt, 272) „Az elidegenedés nem bibliai fogalom, de az ember mibenlétét taglaló bibliai leírásokban benne foglalhatik.” (Rt, 272)

7. Pannenberg, Wolfhart: *Antropologie in theologischer Perspektive*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1983, 273.

8. Uo. 274.

Az esszencia és az egzisztencia ontológiai differenciájánál ellentmondás-viszony van, miáltal az egzisztenciát, mint elbukottat jellemezhetjük. Azonban elbukottként sem teljesen független az esszenciától, hanem ami az egzisztencia az abban a tekintetben nyilvánul meg, ami az egzisztenciának lennie kellene, tehát az esszenciára való tekintetben. Az esszencia az egzisztencia normája.

Murmann kiemeli, hogy az egzisztenciának az esszenciára való visszavonakoztatottsága a döntő tárgyi alapja annak, hogy Tillich az elidegenedés fogalmát ilyen erőssé teszi. A fogalom az esszencia és az egzisztencia közti polaritást úgy fejezi ki, hogy a polaritás mindkét oldala egymásra vonatkozik és egymástól függővé válik.

Az elidegenedés polaritást implikál egy olyan elem vonatkozásában, amely önmagától elidegenedett és olyan közt amelytől elidegenedett. Valami elidegenedett azt jelenti, hogy valami, ami egységes volt és egységes kellene lennie, szétvált. A fogalom úgy jelöli, nevezi meg az elválasztódást, hogy az elválasztottak potenciális összetartozottsága megmarad: „Az ember, ahogy létezik, nem az, ami lényegileg az, vagy lennie kellene. Az ember elidegenedett a saját igazi lététől. Az elidegenedés fogalmának kimeríthetetlen mélysége abban van, hogy az ember lényegileg ahhoz tartozik hozzá, amitől elidegenedett.” (Rt, 272) Az esszenciális összetartozottság kvalifikálja elidegenedtként az egzisztenciát. A döntő pillanat, amely az elidegenedés fogalmát kifejezésre juttatja, az egzisztencia visszavonakoztatási struktúrája: Az egzisztencia ellentmond az esszenciájának, ezáltal önmagával is ellentétbe kerül. Az elidegenedés nem engedi el az egzisztenciát az esszenciával való potenciális egységéből, még akkor sem, ha az egzisztencia akarná, nem tudna elválni a maga igazi lététől: Az ember az elidegenedés állapotában sem szakad el létének alapjától. Ez azt jelenti, hogy az elidegenedés nem egy olyan állapotot ír le, amelyben az esszencia és az egzisztencia közti viszony teljesen, abszolút és visszahozhatatlanul szét tört volna. Az elidegenedett egzisztencia is függ a lét alapjától és hatalmától, vagy másként fogalmazva: a lét és nem-lét keveréke.⁹

Az elidegenedés fogalma Tillich rendszerében alapvető szerepet játszik, mivel az esszencia és az egzisztencia komplex kapcsolatstruktúráját - az esszenciális egységben levő egzisztenciális ellentmondást - meg tudja fogalmazni.

A Tillichet ért túlnyomó többségű kritika kevésbé vonatkozik az elidegenedés fogalmára, hanem inkább arra a módra, ahogyan azt Tillich a teremtéssel kapcsolatba hozta. Könnyen félreérthetővé válhat Tillichnek az az állítása, miszerint a jól megalkotott teremtés, potencialítás. Ha ténylegesül a teremtés, akkor a szabadság és a sors révén az egyetemes elidegenedtség állapotába bukik alá. (Rt, 271)

Schlink¹⁰ és Pannenberg¹¹ is kiemeli a bűnértelmezés végletek felé elhajló értelmezésének veszélyét. Nem szabad egyik oldalára sem elhajlani, sem pelagianista sem manicheista

9. Murmann: *i.m.* 149.

10. Schlink, Edmund: *Ökumenische Dogmatik*. Vandenhoeck & Ruprecht 1983, Göttingen. 144.

11. Pannenberg, Wolfhart: *Anthropologie in theologischer Perspektive*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1983, 274–275.

irányba haladni. Az egykor és most, valamint az első bűnös és későbbi bűnök megítélésében egyik oldalt sem lehet kijátszani a másik ellen.

Itt az a veszély áll fenn, hogy a bűn ill. az elidegenedés állapotában való átmenet szükségszerűségként tűnik fel és a bűn ezáltal a teremtés részeként tűnik fel. Tillich azonban nem ezt állította, de nem mindig elég éles a megkülönböztetése az egyetemes és az egyedi bűn közt. Kijelenti, hogy a bűn nem teremtmény és az elidegenedésnek egyszerre egyetemes és tragikus jellege van: tehát mindenki elidegenedett, aki létezik, ez a létezés feltétele, de ugyanakkor az egyes embernek is megvan ebben a személyes felelőssége, döntése. Ez az elidegenedés ill. a bűn személyes jellege. Habár Tillich az egzisztenciát az esszenciával szemben, ellentmondásban ítéli meg, az egzisztencia állapotában sem szakad el teljesen az ember a maga esszenciális lététől, Isten kegyelmében marad.

Tillich e kontextusban már eleve utal a kritikusai kifogásaira: „Számos kritikusom vonakodik elfogadni ezeket a realista megállapításokat, mert attól tartanak - és joggal -, hogy a bűn logikai szükségszerűséggé válik, mint a tisztán esszencialista rendszerekben. Ezzel szemben a teológiának ragaszkodnia kell ahhoz, hogy a lényegből a létezésbe való ugrás az eredendő tett – vagyis a jellege ugrásszerű, nem pedig szerkezeti szükségszerűség.” (Rt, 270)

Tillich kritikusa Hegel recepciója

Az esszencia és az egzisztencia közti megkülönböztetését - az egzisztenciának az esszenciától való elidegenedés értelmében az egzisztencializmus, a Hegellel szembenálló pozícióból nyerte. Az első egzisztencialista periódus képviselői a hégeli filozófiát, mint tiszta észfilozófiát elutasították. Ide tartozik Schelling, Kierkegaard, Marx, Tillich kortársai közül Heidegger és Sartre. A fő ellenvetésük az volt, hogy Hegel filozófiája nem tudja a valós létezőt felfogni, megfogalmazni, hanem egy racionális fogalom-rendszeren belül marad. Schelling kritikájában úgy fogalmaz, hogy egy olyan gondolkodás, amely a szellem önmegvalósításának szükségességéből indul ki, nem tud a lét valóságába alászállni, hanem a gondolkodás világában marad.¹²

Tillich itt utal arra, hogy Hegel az ifjúkori írásaiban írja le úgy az életfolyamatokat, amelyek eredeti egységét megtörte az objektivitás és a szubjektivitás kettészakadása, valamint a szeretet, törvénnyel való helyettesítése. (Rt, 272) Későbbi tanítványai az elidegenedésnek ezt a fogalmát alkalmazták, nem pedig azt a nézetet, amit a természetfilozófiájában kifejtett, miszerint az elidegenedést legyőzi a történelmi megbékélés.

Tillich a természetfilozófiája értelemében jellemzi Hegel filozófiáját¹³, mint a klasszikus 'esszencializmus' formáját. Az esszencializmus ugyanis tagadja az esszencia és az eg-

12. Murmann, 139.

13. Hegel a *Phänomenologie des Geistes* c. művében így fogalmaz: „Ihr Subjekt, ihr Tun und Werden...wodurch die Substanz wirklich wird, ist die Entfremdung der Persönlichkeit, denn das unmittelbar, d.h. ohne Entfremdung an und für sich geltende Selbst ist ohne Substanz ist also seine Entäußerung selbst, und die Entäußerung ist die Substanz oder die zu einer Welt sich ordnenden und sich dadurch erhaltenden geistigen Mächte.“ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Phänomenologie des Geistes*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1970, 360.

zisztencia közti különbséget és e helyett az esszenciának az egzisztenciába való „logikusan szükségszerű” megvalósulását hangsúlyozza. A létezés a lényeg szükségszerű ténylegessége. Nincs szakadék, nincs ugrás a kettő között.

Hegel szerint nemcsak Isten áll a lényeg és létezés fölött, hanem az ember is meghaladja történetileg a szakadékot. Az esszenciának az egzisztenciában való teljes megvalósulása Hegel szerint nemcsak lehetséges, hanem valós: A világ az isteni szellem önmegvalósítása, a létezés a lényeg kifejeződése, nem pedig az abból való alábukás. (Rt, 257)

Tillich az előbbi értelemben beszél az elidegenedés fogalmáról és merít ihletést az egzisztencializmus nagyjaitól, akik ugyan Hegeltől merítették az elidegenedés fogalmát, de antihegelianus módon. Az egzisztencialista filozófia ismertetője az esszencia és az egzisztencia különbsége. Az egzisztencia elidegenedés és nem megbékélés, mint ahogy Hegel véli, elembertelenedés és nem az esszenciális emberség kifejezése.

Murmann¹⁴ szerint Tillich a Hegel-kritikában bizonyos közvetítő szerepet töltött be, amely által megpróbálta az egyik oldal hiányosságait a másikéval kiegészíteni.

Tillich alapvető kifogása a hegeli rendszer ellen az volt, hogy Hegel ugyan felfedezte a szembenállás, ellentét principiumát de mint legyőzhető építette be az elméletébe. Ugyanígy az elidegenedés principiumát is látta, de nem mint a történelem Istenétől való elszakadást, elbukást elemezte, hanem integrálta az önmagától elidegenedett és újra megbékélt abszolút szellem folyamatába. Ezáltal az elidegenedést az abszolút önmegvalósítás szükségszerű antitétikus lépésévé emelte. Valószínű hogy Hegel rendszerében az elidegenedés szükségessége döntő funkcióval bírt, de azt egy nagyon differenciált és kevésbé abszolút értelemben dolgozta ki.

Tillich a szükségszerűség fogalmát a *sors* fogalma alá rendelte. Eszerint a szükségszerűség és a szabadság a sors elemei. A sors fogalmában megjelölt kölcsönös függősége a szükségszerűségnek és a szabadságnak, megakadályozza mindkettő abszolúttá tételét. Amikor Hegel úgy véli, hogy a sors idegenségét le lehet győzni, akkor abszolúttá tette a szabadságot, - véli Tillich. Az abszolút szabadság azonban már nem különbözik a szükségszerűségtől.

Tillich a saját szabadság-elméletében Schelling szabadság-fogalmához fordul. Schelling szabadság meghatározása mint a jó és a rossz bírása tartalmazza az önkény, kiszámíthatatlanság, a szükségszerűtlenség pillanatát, ami elválasztja a szükségszerűség fogalmától. Tillich teóriájában sem abszolút a szabadság, hanem mint behatárolt, sorsszerű szabadság jelenik meg. Az átmenet a lényegből a létezésbe mint irracionális ugrás, mint önkény jelenik meg és nem mint a lényeg megvalósulásának szükségszerűsége.

Hegel szerint a lénynek lényeges belépni a létbe ill. a történetbe, az átmenet a létből a létezésbe lét-szükségszerűség¹⁵.

14. Murmann: *i.m.* 140.

15. „(...) es sei dem Wesen wesentlich, in die Existenz bzw. in die Geschichte einzugehen, der Übergang vom Wesen in die Existenz sei eine Wesensnotwendigkeit“. Tillich, Paul: *Erwägungs- und Nachlaßbände zu den Gesammelten Werken*, Bd. I-XI, Stuttgart 1971–1999. 385.

Schelling ugyanabban az időben egészen más úton haladt, miáltal szabadság-tanában a lényeg önmagával szembeni ellentmondásának lehetőségét megállapítja. Szerinte a lénynek nem lényeges belépnie a történetbe, de a történet nem is közömbös a lény számára, hanem a történet a lény önmától való elbukása¹⁶.

Érthetővé válik itt, – véli Murmann, hogy milyen mértékben volt hatással Schelling Tillich Hegel-recepciójára. Ez a hatás különösen az elidegenedés fogalmának értelmezésénél érvényes, amelyet Tillich valószínűleg nem Hegeltől, hanem Schellingtől vesz át, hisz Schelling az aki az elidegenedést mint a lényeg és a létezés ellentmondását, irracionális ellentétként határozza meg.¹⁷

A bűnfogalom személyi jellege

Ha az egzisztencia lénye az elidegenedés fogalmában jut kifejezésre, és Tillich egzisztencia alatt elidegenedett egzisztenciát ért, felmerül a kérdés: miért hagyta meg mégis Tillich a klasszikus bűnfogalom használatát és milyen célt szolgál mindez? Annál inkább felmerül ez a kérdés, hisz maga Tillich vélekedik úgy, hogy az olyan dogmatikai fogalmak, mint a bűn és a kegyelem, a modern ember számára érthetlenné váltak, és speciálisan a bűnfogalom esetében a morális és eltörvényesített elemzés által beszűkült a jelentésük.

Ulriche Murmann kifejti, hogy a bűn Tillichnél elsősorban egyáltalán nem, vagy kizárólag nem Istentől való elfordulás, hanem a bűn egy továbbható jelenséget jelöl: a nemvalós létezés formáját.¹⁸

Tillich a bűnfogalom használatát megtartja, azért hogy az újkori ember szituációját megértse, de új – filozófiai-egzisztencialista – keretbe helyezi és ezáltal új vetületet kölcsönöz a fogalomnak, újraértelmezi: „A bűn (...) pontosan azt fejezi ki, amit az ‚elidegenedés‘ szó nem foglal magában, nevezetesen azt, hogy amikor az ember elfordul attól, amihez hozzátartozik, akkor cselekvése személyes jellegű. A bűn fejezi ki legélesebben az elidegenedés személyes jellegét – szemben a tragikus jelleggel.” (Rt, 273)

Ez messze túlul azon, amit mi tradicionálisan a bűn fogalmával asszociálunk és különös módon kötődik össze az elidegenedés fogalmával. A bűn szónak Tillich szerint megvan az a vádló éle, amely rá tud mutatni az ember személyes felelősségére is az elidegenedésben: „Az ember mibenléte elidegenedés, de az elidegenedés bűn. (...) A bűn a személyes szabadság és az egyetemes sors adottsága.” (Rt, 273)

A bűnfogalom teszi világossá, hogy az elidegenedés egy individuális-személyes aktusban valósul meg és hogy az ember mint individuális személyiség teszi meg ezt a lépést, nem mint egy közösség tagja. A személyességben gyökerezik a bűnért való felelősség és vé-

16. „Es ist für das Wesen nicht wesentlich, in die Geschichte einzugehen, aber die Geschichte steht dem Wesen auch nicht als gleichgültige gegenüber, sondern die Geschichte ist der Abfall des Wesens von sich selber.” Uo. 387.

17. Murmann: *i.m.* 145.

18. Uo. 14.

tek. A bűnfogalom utal arra, hogy az elidegenedés nem a dolgoknak az állapota, hanem a személyes szabadság és az egyetemes sors kérdése.

Akkor is ha az elidegenedés fogalma az előbbi értelmezés szerint átfogóbb fogalom és a bűn fogalom csak egy speciális pillanatot fejez ki benne, mégis Tillich a bűntanának levezetésében a bűn fogalmát párhuzamosan tudja használni az elidegenedéssel. Nemcsak az elidegenedés-fogalomban, hanem a bűn-fogalomban is világossá válik, hogy az elidegenedés mindig kettősséget fejez ki: úgy a szabadság aktusának, mint a sorsnak a kifejeződése. Mindkét fogalmat a szabadság és a sors kölcsönös függősége jellemezi. Mivel a szabadság és a sors egymásba fonódik, nem is lehetne egyiket a másik nélkül ábrázolni. Tillichnél az eredendő bűn és aktuális bűn tradicionális dogmatikai megkülönböztetése megfelel az elidegenedés mint tény és mint tett megkülönböztetésének.¹⁹ Az elidegenedés egyetemesége és a személyes felelősség összekapcsolódik, ugyanis abszurdum az emberiség általános állapotát egy ember (Ádám) szabad döntéséből levezetni²⁰. Sokkal inkább a bűn mint személyes tett aktualizálja az elidegenedés egyetemes tényét, még mielőtt az individuális tette válna. Ezért lehetetlen a bűnt mint tényt a bűntől mint tettől elválasztani.

Murmann megjegyzi: hogyha Tillich az elidegenedés-fogalmat szűkebb értelemben fejtette ki és ezzel az univerzális sors oldalát nyomatékosította, arra vezethető viszsza, hogy a hagyomány által elhanyagolt ontológiai dimenzióját a bűnnek kiemelve, miszerint ez nemcsak az egyes személyek szabad felelősségében rejlik. A bűn-fogalomnak ezen a helyen az a hiányossága, hogy a sors dimenzióját nem fejezi ki közvetlenül. Tillichnek azonban az elidegenedésnek és a bűnnek ezzel az értelmezésével nem állt szándékában az, hogy - mint egyes kritikusai vélik²¹ - a személyes felelősség és vétek elemét a bűn ontológiai értelmének alárendelje.

Tillich a saját bűn-értelmezésének megfogalmazását párhuzamba állítja Pál apostol ill. Luther bűnértelmezésével. A bűnfogalom eredeti értelme Tillich szerint nem abban áll, hogy a bűnt mint morális eljárást értelmezzük. Tillich szerint a Pál apostoli bűnértelmezés a bűn hatalomjellegét hangsúlyozza. A bűn Pál szerint egy démoni hatalom az ember fölött, amelynek az egyes ember ki van szolgáltatva és amelyet nem tud az ember jó tettekkel és szándékkal legyőzni. Tillich úgy interpretálja a páli értelmezést, mint amely hasonló, rokon az ő elidegenedés fogalmával. Szerinte az egyház alakította át a bűn uralmának páli értelmezését és cserélte ki egy morálisan beszűkült bűnfogalommal.

Tillich szerint Luther is egy transzmorális eksztatikus bűnfogalmat képviselt: a bűn sem nem morális sem nem törvényi fogalom, hanem egy vallásos fogalom, a saját létünk forrásával való közösségnek a hiánya. Luther szerint a bűn „hitetlenség”, az Istentől való elfordulás vagy elválás értelmében. Az Istentől való elválás magában foglalja a világhoz való és önmagunkhoz való odafordulást. Áthatja az ember egészét, testet és lelket, szellemet és

19. Dieckmann, Detlef (szerk.): *Tillich-Lexikon, Die Grundbegriffe der Systematischen Theologie von Paul Tillich*, <http://www.dieckmannvonbuenau.de/tillich/#Entfremdung> (utolsó megtekintés dátuma: 2010. július 9).

20. „Ha az elidegenedés kizárólag az egyéniesült személyiség felelős döntésén alapulna, akkor minden egyes embernek lehetősége lenne eldönteni, hogy ellentmond-e vagy sem a saját lényegi természetének.” (Rt, 269)

21. A bűn kifejtése a legtöbbet vitatott rész Tillichnél.

természetet. A bűn nem erkölcsi tagadás, meghíúsulás értelmében adatott, hanem mint az ember - és emberiséget összefogó, univerzális - romlottsága.

Pál és Luther bevonása azt a célt szolgálta, hogy a bűn ontológiai dimenzióját, hatalmát és természetéhez kötöttségét újra tudatosítsa Tillich.

Tillich a bűnt úgy értelmezi, mint egyetemes és tragikus elidegenedést, ami az ember sorsával és szabadságával feloldhatatlanul össze van kötve. A bűn az ember esszenciális lététől való elválása és elidegenedése.²²

Az egzisztencializmus és a mélypszichológia Tillich szerint nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a teológia a bűn ilyen értelmezését újra felfedezte.

Helmut Elsässer arra a kérdésre, hogy a bűn a protestantizmusban milyen értelmezést nyer, így fogalmaz: „mint egyes aktusai a nem-morális cselekvéseknek”. Az emberi tudatot teljes felelősség terheli a bűnösségéért. Feledésbe merül az, amit Pál a Róm 7,19-20-ban mond: „Mert nem a jót cselekszem, melyet akarok; hanem a gonoszt cselekszem, melyet nem akarok. Ha pedig én azt cselekszem, amit nem akarok, nem én művelem már azt, hanem a bennem lakozó bűn.”²³

Ezáltal az eredendő²⁴ bűn megsemmisül, mint egy valamikori nem-morális tett és következményeinek továbbadása. Az eredendő bűn tanát azonban – ahogy Tillich véli – mitológiátlanítani, majd pedig ontologizálni kell. El kell ismerni, hogy Ádám bűnesetének története nem egy valamikori történet, hanem a mi történetünk és fel kell ismerni üzenetét, miszerint a bűnnek egy sorsszerű, individuumfölötti, ösztönszerű eleme is van.²⁵ Az ember az egzisztenciális elidegenedés állapotában a gonosz struktúráiban találja magát, amit nem tud tudata által elkerülni. Elsässer Tillichre utalva fontosnak véli kiemelni, hogy „a bűnnek személy- és tudatfölötti eleme van és éppen erről beszél az eredendő bűn tana, ahogy azt Pál és Luther értelmezte”.²⁶

22. Tillich zog bereits in den 20-er Jahren die Tiefenpsychologie zur theologischen bzw. philosophischen Analyse des Selbstverständnisses des Menschen heran und sie für den Entwurf seiner apologetischen Theologie für unverzichtbar hält. Elsässer, Helmut: *Paul Tillich und die Tiefenpsychologie aus theologischer Sicht*. In: Schmidt, Walter (szerk.): *Die Bedeutung Paul Tillichs für die kirchliche Praxis*, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1976, 201.

23. E bibliai rész tillichi elemzését találjuk a „Das Ewige im Jetzt” című könyvében. Tillich, Paul: *Das Ewige im Jetzt*, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1964, 41–50.

24. Tillich kifejti, hogy a bűnre vonatkozóan az olyan szavakat mint „eredendő” vagy „eredeti” újra kell értelmezni, de lehet, hogy a használatuk feleslegessé válik. Mindkettő az elidegenedés egyetemes jellegére utal, az elidegenedés sorsszerűségét emeli ki. (Rt, 273)

25. Günther Wenz kritikusan jegyzi meg, hogy ha Tillich az eredendő bűnről való beszédet joggal el is utasítja, azért mégis találunk arra való utalást: „Die traditionelle dogmatische Annahme eines die Verkehrtheit aller Aktualsünden abgründig bedingenden peccatum originale findet sich zweifellos auch bei ihm. Der Fall der Sünde betrifft die Menschheitsgattung zu allen Zeiten und zu allen Orten und in allen ihren Gliedern.” Wenz, Günther: *Tillich im Kontext, De Caussa Peccati, Die Lehre vom Urfaktum der Sünde in Paul Tillichs Systematischer Theologie*. LIT, Münster 2000, 275. Itt Wenz véleménye Tillich dialektikus gondolkodásának egyoldalú szemléletéből eredhet.

26. „(...) Die Sünde auch eine überindividuelle und jenseits des Bewußtsein liegende Komponente hat und das eben möchte die Lehre der Erbsünde sagen, wie Paulus und Luther sie verstanden.” Elsässer, Helmut: *Paul Tillichs Lehre vom Menschen als Gespräch mit der Tiefenpsychologie*, In: Schmidt, Walter (szerk.): *Die*

Az elidegenedés jegyei

Az elidegenedés állapota az egész egzisztenciát meghatározza. Ezt három irányban fejt ki Tillich: Isten irányában, mint a lét alapjára, más emberek irányában és a saját magunk, létünk (Selbst) irányában, mert az ember elidegenedett létének alapjától, a többi létezőtől és önmagától. (Rt, 150) Ezt a három irányt Tillich nem az ontológiai elemzéséből, a lét és nem-lét polaritásából, vagy a létező ön-világ (Selbst-Welt) viszonyából fejlesztette ki. Itt a bibliai és a reformátori tradícióból merít. Ilyen értelemben utal helyekre a bibliai genezis-elbeszélésből és Pál írásából (amelyek hasonlóan elidegenedés jelenségeket írnak le) és ebből következően az elidegenedés állapotát a lutheri tradíció klasszikus fogalmaival, – hitetlenség (Unglaube), hübrisz (Hybris) és érzékiség (Konkupiszenz) – értelmezi, ill. új interpretációjának a formájában fogalmazza meg. Ennek a három jellegnek a kiválasztásánál az Augsburgi Hitvallásra hivatkozik, amely az eredendő bűnre vonatkozó részben, a bűnt mint hitetlenséget és érzékiséget határoz meg.²⁷ Augustinusra és Lutherre vonatkoztatva ezek mellé sorolja a hübrisz fogalmát.

Az elidegenedés mint „hitetlenség” (Unglaube)

Az elidegenedés első jegye – az ember hitetlensége, ez azt jelenti, hogy az ember létének központjában távolodott el Istentől. (Rt, 274) Ez egy egység elválását jelenti, annak az elválását, ami esszenciálisan együvé tartozik. „Az ember igyekszik saját központját az istentől eltávolítani, elidegeníteni, miáltal az Istennel való esszenciális egység elvész.”²⁸

A hitetlenség leírásánál a teológiai perspektíva a kiemelkedő. A hitetlenség az elidegenedés alapvető jellege, a másik két jelleg feltételként tartalmazza ezt. A hitetlenséget nem lehet az Isten-fogalomtól különválasztva tematizálni, hisz a hitetlenség azt a tettet vagy állapotot jelenti, amelyben ember teljes létével elfordult Istentől (Rt, 274). Itt nem az „egyházi, erkölcsi és társadalmi hatalmasságokkal” (Rt, 275) való szakításról van szó, a „bűn az Istennel való kapcsolatunk kérdése” (Rt, 275), de az Istentől való elválás többet kö-zöl, mint amit bármelyik egzisztenciálfilozófiai leírás kijelenthet az egzisztenciának az esszenciától való elválásáról.²⁹

Bedutung Paul Tillichs für die kirchliche Praxis. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1976. 15.

27. „Mi tehát az eredendő bűn leírásában helyesen emeltük ki mindkét tényezőt, – nevezetesen a hiányokat, hogy ti. az ember nem képes Istenben hinni, Őt félni és szeretni; azután pedig a bűnös kívánság meglétét, amely Isten igéjével ellentétben a testi dolgokat keresi, azaz nem csupán a testi gyönyöröket, hanem egyszersmind a testszerinti bölcsességet és igazságot is, ezekben bízunk és ezzel megveti Istent.” Melancthon Fülöp: *A hitvallás apológiája*. In: *Konkordia könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai*. I. kötet, Evangélikus egyetemes sajtóosztály, Budapest 1957. 75.
28. „Der Mensch ist bestrebt, sein eigenes Zentrum vom göttlichen zu entfernen, zu entfremden, womit die essentielle Einheit mit Gott verloren geht.” Maugerer Roland: *Versöhnung als Überwindung der Entfremdung, Die Konzeption der Entfremdung und ihrer Überwindung bei Paul Tillich in der Auseinandersetzung mit anderen Konzeptionen*. Tectum Verlag, Marburg 1996. 18.
29. Murmann: *i.m.* 175.

Tillich megjegyzi, hogyha létezne olyan szó, hogy „nem-hit”, akkor azt kellene a hitetlenség helyett használni, mivel az előbbi magában foglalja az „elhívés” mellékjelentését, amely azt jelenti, hogy bizonyítékok nélkül fogadunk el bizonyos állításokat.

Az ember önténylegesítése során - tudatilag, akaratilag és érzelmileg - Istentől önma-ga felé és saját világa felé fordul és elveszíti saját létalapjával való lényegi egységét. (Rt, 274).

A hitetlenség a teljes személyiség cselekvését jelenti és ezáltal magába foglalja a tudatot, az akaratot és az érzést. A tudat terén, az elszakadás által, megszakad az Istenben való tudati részesedés (Rt, 274). Ez azt jelenti, hogy az elidegenedett tudat nem ismeri és nem tudja Istent közvetlenül felismerni, mert először utána kellene kérdeznie. Ezt nem szabad azonban „istentagadásnak” neveznünk, de aki Isten után kérdez, az már elidegenedett Istentől, bár teljesen nem szakadt el tőle. (Rt, 274)

Az akarat terén az Istentől való elfordulás elválasztja az emberi akaratot az istenitől és elidegeníti attól, amit Isten az embernek akar. Tillich itt azt mondja, hogy ezt nem szabad „engedetlenségnek” nevezni, mert a parancs, az engedelmisség és ezzel szemben az engedetlenség már azt feltételezi, hogy egyik akarat elszakadt a másik akarattól. A törvény felállítása már az elszakadást implikálja (Rt, 274) Az érzés terén elveszíti az ember az isteni boldogságban való részvételt, mivel az ember elidegenedett érzése a boldogságot a saját énjéhez és világához való odafordulásban keresi. Tillich itt azt mondja, hogy ezt nem szabad „önszeretnek” neveznünk, hiszen ahhoz, hogy olyan énjünk lehessen, amely nemcsak szerethető, hanem maga is szeretni tudja Istent, olyan személyi központra van szükségünk, mely már elhagyta az isteni központot, amelyhez hozzátartozik, és amelyben az önszeretet és az Isten iránti szeretet egy. (Rt, 274)

Tillich úgy véli, amennyiben elfogadjuk azt a gondolatot, hogy az elidegenedésben az ember saját létének központjában idegenedett el Istentől, akkor elfogadhatjuk Augustinus felfogását, miszerint a bűn az Istentől az énhez forduló szeretet. Ha a szeretet a végte-len alaptól elfordul a véges megnyilvánulásokhoz, azonos lesz a hitetlenséggel. (Rt, 274) Augustinusnál az Isten és ember egységét a kegyelem misztikus ereje valósítja meg, a kegyelem mint beáradó szeretet nyilvánul meg és így a szeretetnek van prioritása.

Tillich azonban fontos különbséget lát a két meghatározás közt. A hit fogalmában ugyanis benne foglaltatik az „annak ellenére” eleme, (Rt, 274) amelynek részletesebb kifejtését Tillich a „Der Mut zum Sein” (Létbátorság) című művében adja. A lét bátorsága önigenlés „annak ellenére” ami igyekszik megakadályozni az ént abban, hogy – az értelmetlenség, kétségbeesés, szorongás, bűn, sors – ellenére igent mondjon önmagára.³⁰

Tillich további fejtegetéseiben Luther és a reformátori hagyomány jelentőségét emeli ki. Luther volt az, aki az Isten és ember közti közvetlen, személyt személlyel összekötő kapcsolatért harcolt. Különösen ifjúkori munkáiban gyakran használja a „trotz” (mégis) szót, mialatt az önigenlés erejét az Istenbe vetett bizodalmanak és Istennel való személyes találkozásának erejéből meríti. A reformáció félreállította a közvetítést és utat nyitott

30. Tillich, Paul: *Létbátorság*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000. 41.

az Isten megközelítésének közvetlen, teljes és személyes módjai előtt, miáltal egy újfajta nem-misztikus létbátorság vált lehetővé.³¹

A bizalom bátorsága nem az önbizalomban gyökerezik: az embernek csak akkor lehet bizodalma saját létezésében, ha előbb megszűnik bizodalját önmagára alapozni. A bizalom bátorságának alapja: az elfogadtatás elfogadása az elfogadhatatlanság ellenére.³²

Tillich a hitetlenségre utalva, azt az alapvető irányváltást írja le, amely közvetlenül Istenre irányuló esszenciális léttől az Istentől elforduló egzisztenciális lét felé irányul.

Az elidegenedés mint hübrisz (Hybris)

A hübrisz nem egy bűn a többi között, hanem a hitetlenség másik oldala, az ember Istentől önmaga felé való fordulása (Rt, 276). A hübriszben az ember önmagát teszi saját és világa központjává. Az isteni szférába emeli magát, ezzel pedig megtagadja aktuális végességét és a csak potenciális végtelenségét.

A hübrisz értékelése ambivalens³³ – jegyzi meg Murmann.³⁴ Egyrészt kapcsolódik hozzá az ember nagysága és a többi teremtmény közötti kitüntetett helyzete. Az ember központosult személy, „ez adja meg az ember számára a nagyságot, a méltóságot és a léte, ez teszi őt Isten képmásává„ (Rt, 275). Az öntudatossága segítségével képes arra, hogy önmagát és a körülötte levő világot meghaladja és önmagát a perspektíva centrumaként fogja fel: „Az, hogy az embernek énye és világa van, állandó kihívást jelent számára, hogy a teremtés betetőzésének tartsa magát.” (Rt, 275) Másrészt mindez azonban a saját végességének az el nem ismerésével történik. Az önmaga és világa fölötti önfelmagasztalása „hübriszzé” válik. A hübrisz az ember önfelmagasztalása az isteni szférába. (Rt, 276)³⁵ A göggel ellentétben, amely erkölcsi minőség, a hübrisz egyetemesen emberi (Rt, 276): „Ezt az odafordulást az ember saját énjéhez nem az ember egy sajátos része viszi végbe (például az ember lelke). Az ember egész élete lelki, beleértve érzéki életét is. S az ember személyes létének teljességében teszi önmagát saját világa központjává. Ez a hübrisz; az amit 'lelki bűnnek'³⁶ neveznek. (Rt, 276)³⁷

A hübrisz alapsajátossága az ember saját végességének az el nem ismerése, ami aztán az önfelmagasztalás különböző formáiban jut érvényre.

31. Uo. 167–169.

32. Uo. 170–171.

33. Arzensberger az emberi dialektikáról beszél. Arzensberger Hans: *Der Mensch im Horizont von Sein und Sinn*. Eos Verlag, München, 1998. 130.

34. Murmann: *i.m.* 176.

35. Igazoló példaként idézi Tillich a görög tragédiát. Itt az önfelmagasztalás az isteni haraggal büntetődik, és az ember a saját végességének határaihoz utasítódik vissza.

36. „Valamikor a 'hübriszt' lelki bűnnek nevezték, és ebből vezették le a bűn többi formáját is, még az érzéki bűnöket is.” (Rt, 276)

37. Arzensberger felteszi a kérdést: Az ember minden önmagához fordulása, saját központjához és öntudatához már 'bűnt' jelent-e? Emberi szemmel nézve titok marad, hogy egy ember pozitív értelemben (mint az ember alkotói kibontakozása ill. énye elfogadása) vagy negatív értelemben (mint egoizmus ill. az ember saját létére való fixáltsága) fordul önmaga felé. Kritikusan ítéli meg, hogy Tillich fejtegetései azt a benyomást keltik, miszerint az öntudatra és természetes központosultságra ébredt ember már eleve az elidegenedés állapotát jeleníti, mert Tillich szerint a valós teremtés és az elidegenedett egzisztencia azonosak. Arzensberger: *i.m.* 130.

A hübrisz, amelyben az ember olyan akar lenni mind Isten, Pannenberg³⁸ szerint, megfelel az augustinusi *amor sui* fogalomnak. A hübrisznek, amelyben az ember – elfordulva Istentől – önmaga világának központjává teszi magát az a következménye, hogy ellentétbe kerül az ember önmagával, mivel saját központja esszenciálisan az isteni központhoz tartozik.

Tillich a hübrisz többféle formáját különbözteti meg. A saját gyengeség, bizonytalanság és szorongások individuális formái mellett Tillich először is a hübrisz általános, az egész közösségre kiterjedő formáiról beszél: Az ember például saját igazságait abszolútá emeli és a véges felismerési képesség relativitásának nem helyezi azokat alá. Tillich ezt „metafizikai hübrisznek” nevezte. Az ember „etikai hübriszbe” esik, amikor az ő, csak feltételelesen jó cselekedeteit abszolútnak véli (pl. a farizeusok). Végül „kulturális hübriszbe” esik az ember, azáltal hogy saját kulturális alkotásainak végtelen jelentőséget tulajdonít. (Rt, 276)

*Az elidegenedés mint érzékiség (Konkupiszenz)*³⁹

Az elidegenedés harmadik eleme, az érzékiség, ami a hitetlenség és a hübrisz általi eltoldódásának alapját adja. Az ember a kísértés következtében a világot önmagára vonatkoztatja és önmagát egyetemessé teszi. Az érzékiségben „minden egyéniesült ember újra egyesülni akar az egészszel (...). A *concupiscentia* a végtelen vágyakozás arra, hogy az ember az egész valóságot önmagába vonja.” (Rt, 277) Az érzékiség nem azonosítható a szexuális ösztönnel - habár gyakran leszűkült erre a jelentése - hanem átfogja az egész embert. Hasonlóan fogalmaz Tillich az Ágostai Hitvallásban megfogalmazottakhoz⁴⁰: „A szó utalhat a fizikai éhségre és a szexualitásra, a tudásra és hatalomra, az anyagi javakra és a lelki értékekre egyaránt.” (Rt, 277)

Tillich az egzisztencializmusból merített példákkal szemlélteti a fogalmat. Kierkegaard „Néró” császár figurája mint a korlátlan hatalomvágy példája jelenik meg, „Don Juan” és a „Csábító Johannes” a korlátlan szexuális ösztönt és Goethe „Fauštja” az elismerés után való határtalan igyekezetet jeleníti meg. Tillich itt megjegyzi, hogy „a tudás, hatalom és szexualitás önmagukban nem azonosak az érzékiséggel. Az érzékiség az a tudatos vágy, hogy az ember magába, a saját véges részlegességébe vonja az egész világegyetemet.” (Rt, 278)

A véges egzisztencia végtelenségre vágyik, amelyet nem birtokol és ezért azt mások fölötti birtoklással és uralommal szeretné megszerezni. Ez pedig a kielégítésnek egy olyan olthatatlan és megállíthatatlan vágyakozását fejleszti ki, amely nem ismer határt.

Wesensdörfer szerint nem az a tény jellemzi az érzékiséget, hogy az ember lény, hogy különböző lét-lehetőségei vannak és így állandó kísértésben él, hogy az adotton túl-

38. Pannenberg: *i.m.* 138.

39. A *concupiscere* latin szó jelentése vágy, ösztön, kívánság, szenvedély (*concupisco, pivi v. pii, pitum*: valamit erősen kíván, óhajt, valami után vágyik).

40. „A bűnös kívánság... Isten igéjével ellentétben a testi dolgokat keresi, azaz nem csupán a testi gyönyöröket, hanem egyszersmind a test szerinti bölcsességet és igazságot is, ezekben bízik és ezzel megveti Istent.” Melancthon Fülöp: *A hitvallás apológiája*. In: *Konkordia könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai*. I. kötet. Evangélikus egyetemes sajtóosztály, Budapest, 1957. 75.

lépjen és pedig korlátlanul, hanem ezeknek a lehetőségeknek az aktualizálása, a sorsszerűen teljességre törekvő szabadság szolgálatában, ami mindent uralni akar.⁴¹

Az ösztönösség, határtalanság és a konkupiszcencia határtalan következményei a Freud és Nietzsche elemzéseire való utalással tehető világosabbá. Ugyanakkor itt fellelhető Tillichnek az egzisztencialista hagyomány iránti kritikája is. „A tudás, hatalom és a szexualitás azért lehet tünete az érzékiségnek, mert a korlátlan jellegű vágyakozás éppen ezekre irányul. Ezt a jelenséget az érzékiség két fogalmi leírása mutatja be részletesen, az egyik Freud „libidója”, a másik Nietzsche „hatalomakarása”. Ez a két fogalom felbecsülhetetlen mértékben járult hozzá annak újrafelfedezéséhez, hogy a kersztjénység miképpen látja az ember mibenlétét. Mindkettő tagadja az ember lényegi létének és létezési létének szembeállítását, és kizárólag a létezési érzékiség szempontja szerint értelmezi az embert, s nem utal az ember lényegi vágyakozására (érosz), amely egy meghatározott tartalomra utal.” (Rt, 278) Tillich számára a libidó és a hatalom akarása elsősorban az ember esszenciális önmegvalósításának a szimbólumai. Voltaképp az egzisztenciának az esszenciától való elidegenedése között fordul át az önigenlés formája az önrombolás formájává.

Kritériumként az ember természetes felépítése ill. a kiteljesedésére sarkaló hajlama és a konkupiszcencia közt a határtalanság szolgál dinamikus erőként. Feltevődik a kérdés: hol szabható határ és mi a mércéje a határnak? Arzensberger szavaival válaszolhatunk a a kérdésre, miszerint a konkupiszcencia ott kezdődik, ahol az emberi lét nem egy TE-re, nem egy másikra irányul, hanem amikor az egyik ember a másikat saját céljai érdekében pusztá tárgygyá degradálja.⁴²

Megállapítható, hogy Tillich számára a legalapvetőbb ok az emberi bűnösségre nézve éppen a konkupiszcenciában, mint az ember saját egójára való határtalan fixálódásban és központosulásban, rejlik.

Az elidegenedés következményei

Az ember lényegi létében az én és a világ poláris kapcsolatban van, amelyet az egészséges feszültség jellemez. Az ebből kifejlődő ontológiai elempárok - szabadság és sors, dinamika és forma, egyediesülés és részesedés – ugyancsak lényegi egységet képez. Az elidegenedés állapotában azonban konfliktusba kerülnek egymással és önmaguk és környezetük megsemmisítését idézik elő. Ezt nem külső erők váltják ki, hanem az elidegenedés szerkezetéből adódik. Tillich ezt találóan a „rombolás szerkezetének” nevezi, amely szerinte arra utal, hogy „a rombolásnak nincs önálló státusa a valóság egészében, de ugyanakkor rombolólag hat arra és abban, amelynek szerkezetétől függ” (Rt, 283).

41. „Nicht die Tatsache, dass der Mensch ein Wesen ist, das verschiedene Daseinsmöglichkeiten hat und als solches in dauernder Versuchung steht, über das Gegebene hinauszugehen, und zwar unbegrenzt, charakterisiert die Konkupiszenz, sondern die Aktualisierung dieser Möglichkeiten im Dienste einer schicksalhaft nach Absolutheit strebenden Freiheit, die alles zu beherrschen sucht.” Wesensdörfer, Thietmar: *Die entfremdete Welt*, Zwingli Verlag, Stuttgart 1968, 268.

42. Arzensberger: *i.m.* 134.

Tillich a rombolás alapszerkezetének kifejtésénél a „rossz” (Übel) fogalmáról beszél, amely tágabb értelemben „minden negatívát lefed”, szűkebb értelemben „a bűn és elidegenedés következményét” foglalja magába. (Rt, 283)

A hitelenség, hübrisz és érzékiség – Murmann⁴³ szerint – szimbolikusan ábrázolják az egzisztencia esszenciától való elválását. Az elidegenedés következményeinek leírásánál Tillich a valóság struktúrájának ontológiai leírása fele fordul és felsorolja azokat a konzekvenciákat, amelyek az egzisztencia számára adódnak.

Az egységek szétesése

Az én és a világ ontológiai alapstruktúrája különböző poláris elemek által alapozódik meg, amelyek esszenciális egységben vannak és így az emberi ént önmagára és a világra való vonatkoztatottságában strukturálják. A poláris elemek az ént központosult énné teszik, egy egységgé. Mint ilyen az én önmagát csak a világgal szemben tapasztalja meg, függ a világtól, amelyben létezik és amelyiktől különbözik is. Az én központosult megtapasztalása a világgal szemben például a szabadság és a sors egységében történik: az én szabad a világot felfogni és átformálni, de csak a lehetőségek bizonyos kerete közt szabad, és pedig abban, amelyet a sorsa nyújt. A sors az, amely az ént bizonyos döntésre motiválja. Az én szabadsága – mint ezt már a fentiekben láttuk – egy behatárolt, a sorssal meghatározott szabadság.

Az elidegenedés állapotában a szabadság és a sors esszenciális egysége megtörik, mivel a hübrisz és az érzékiség hatalma alatt a szabadság már nem fogja fel a sors adta tárgykat. Az én, amely világa fölé emeli magát és önmagát önmegvalósításának tárgyává teszi, tagadja a világgal való strukturális függőségét és mindennek a központjába helyezi önmagát, önkényyé válik. Ezáltal elveszíti az én a központosultságát, mivel az függ a világtól. Központosultság nélkül pedig az én csak egy része a világnak és így nincs már többé abban a helyzetben, hogy elhatárolja magát a világtól, vagy hogy azt transzcendentálja. (Rt, 285)

A saját meghatározott központ helyébe más idegen hatalmak kerülnek és a saját meghatározottság helyébe az erőszak és a véletlen kerül. Az én elveszíti a szabadságát és elveszíti a sorsát is, elveszíti létének struktúráját és szétrombolódik. Mivel azonban az én csak a világgal szemben én, az én-vesztés a világ-vesztést is maga után vonja. Mivel az énnel a szabadság és a sors elvesztésével már nincsenek olyan eszközei, amellyel felfoghatná a világot, akkor a világ számára elvész és ezzel elvész a létének értelme is. Ez a rombolás alapstruktúrája.⁴⁴

Arzensberger szerint két alapvető negatív lehetőség képzelhető el, annak vonatkozásában ahogy az ember a maga létehez viszonyulhat: egyrészt a saját égóra való fixálódás (tillichi értelemben) a világvesztés következményével, másrészt az én vétkes hiányos kiteljesedése és fejlődése, az ezzel adódó hiányzó elhatárolódás és az ebből adódó beilleszkedés vagy éppen a környezet szolgásgába való alábukás.⁴⁵

43. Murmann: *i.m.* 177.

44. Murmann: *i.m.* 179.

45. Arzensberger: *i.m.* 136.

A hübrisz és az érzékiség széttörik az én és a világ polaritását. Tillich átvezeti ezt a téziist más poláris erőkhöz is, amelyek ezután nem egymással hanem egymás ellen hatnak. Az én elvesztése mint meghatározott központjának az elvesztése abban mutatkozik meg, hogy az ember az elidegenedés állapotában az értelmes tartalomra való irányultságát elveszíti és az emberek és dolgok egyé válnak számára, anélkül hogy tettének értelméről fogalma lenne. Mindig csak újat akar és új lenni: „A hübrisz és az érzékiség vezérlete alatt az ember cél és tartalom nélkül törekszik minden irányban. Dinamikája az önmeghaladás formátlan kényszerévé torzul.” (Rt, 286) A forma dinamika nélkül ugyancsak romboló következményeket mutat: a forma megtagadódik, amely a dinamikát kellene behatárolja, ez azonban nem hagyja magát legyőzni és önállósítja magát a dinamikától függetlenül egy üres, merev törvényességbe.

Az egyéniesülés és részesedés területén is megismétlődik ez a dekonstrukció. Az ember, aki a hübrisz és az érzékiség által szétszakítja az énhez és világhoz való vonatkozottságát, az egyéniesülést részesedés nélkül valósítja meg és ily módon mindkettőt elveszíti. „Az elidegenedés állapotában az ember magába zárul, és megfosztódik a részesedéstől. Ugyanakkor a tárgyak hatalma alá kerül, amelyek őt magát is énjétől megfosztott tárggyá tesszik. Ha a szubjektivitás elkülönül az objektivitástól, az objektum elnyeli a szubjektivitás üres magházát.” (Rt, 287)

Végesség és egzisztenciális önrombolás

Az elidegenedésben végbemenő én- és világvesztést Tillich különböző konkrét jelenségek által mutatja be. Itt is az a közös, hogy csak az egzisztenciának az esszenciától való elválásával lesznek az elidegenedés jelenségeivé. Az esszenciális létezés állapotában Isten teremtésének a részei. Az Istennel, mint a lét alapjával való egységben nem törnek szét az embert, hanem kiteljesítik és tökéletesítik Isten teremtését. Az Istentől való elszakadásban válnak az én- és világrombolássá. De mint Istentől elidegenedettek is potenciálisan Istennel egységben vannak és magukban hordozzák az újraegyesítés potenciális elemét.⁴⁶

Tillich az elidegenedés következményeinél tárgyalja a végesség és az elidegenedés közti általános összefüggést. A végesség egzisztenciális jellemzői a halál és vétek, szenvedés, magány, kétség, szorongás és azok kategóriái: idő, hely, kauzalitás és szubsztancia. A végesség az esszenciális létnek is a sajátja. Itt feltevődik a kérdés, hogy miben rejlik a végesség kategóriáinak mássága a „bukás” előtt és után? Tillich szerint „a kategóriákban a lét és nemlét egysége minden véges létezőben nyilvánvaló. Szorongást válthatnak ki, de a bátorság megerősíthet, amennyiben megtapasztaljuk a lét többletét a nemléttel szemben.” (Rt, 289)

Az elidegenedés állapotában azonban a „lét végső hatalmával való kapcsolat elvesz”, és az a kísérlet, hogy a kategóriák uralma alól ill. saját korlátozottságából szabaduljon, az embert feloldhatatlan dilemmába hajtja. Ebben az állapotban a kategóriák irányítják a létezést, és ez kettős visszahatást vált ki velük szemben. Az egyik az *ellenállás*, a másik a *kétségbeesés*. (Rt, 289) Az idő példáját alapul véve, az ember az egzisztencia állapotában min-

46. Murmann, i.m. 181.

den formában ellen akar állni az időnek. A kétségbeesést nem az okozza, hogy az ember az időt mint időt tapasztalja meg, hanem, hogy az időnek való ellenállás kudarcba fullad. (Rt, 289) Az ember, aki lényegileg az örökkévalósághoz tartozik, az elidegenedés állapotában ki van zárva abból és ezért igyekszik a maga átmeneti idejét maradandóvá tenni és igyekszik megteremteni a maga emlékét.

Az elidegenedés által az esszenciális végesség egzisztenciális rosszá változik. Az esszenciában a végesség egyesülve van a végtelenséggel és a szorongás a nemléttől bennfoglalhatatlanul a lét esszenciális bátorságába. Az egzisztenciának az esszenciától való elválásával az egzisztencia a maga természetes végességére van hagyatva és a nemléttől való szorongás a haláltól való rettegessé változik át. Az esszenciális végesség és szorongás a bűn által egzisztenciális rosszá válik, amelyben a tragédia és vétek keveréke visszatér, amely már az elidegenedés eredetét képezi.⁴⁷ A Bukás tragikus egyetemessége ellenére a halál várását az ember azon lelkiismerete követi, hogy felelős volt a potenciális örökkévalóság elvesztéséért. A kikerülhetetlen halálra való pillantás nem szabad a vétek érzésétől. Ez a bűnrészeségi érzés azonban az embert kétségbeesésbe kergeti. „A kétségbeesés elkerülhetetlen konfliktushelyzet. Konfliktus van aközött, ami egyrészt az ember potenciális léte, tehát aminek az embernek lennie kellene, másrészt aközött, ami az ember a szabadság és a sors kombinációjában ténylegesen az, ami.” (Rt, 294) A kétségbeesés szenvedése az, hogy az ember vétkesnek érzi magát a saját egzisztencia értelmének az elvesztésében, de ugyanakkor képtelen azt visszanyerni. Az öngyilkosság sem tudja a megtört esszenciális léthez való kapcsolatot megváltoztatni, mivel az sikertelen az örökkévaló dimenziójában. „A megváltás problémája meghaladja az időbeliség szintjét, és a kétségbeesés megtapasztalása erre az igazságra utal.” (Rt, 295) Ebben a tekintetben az ember szabadságában gyökerező vétek megtapasztalása az a pont, amelyben az egzisztencia föltétlen vonatkoztatottsága az esszenciára egzisztenciálisan megtapasztalódik és a megbocsátás lehetőségét hirdeti magában.

Tillich szerint a végesség másik két eleme, a szenvedés és magány kölcsönösen függenek egymástól. Az első az embert önmagában érinti, a másik az emberek egymással való kapcsolatára vonatkozik. (Rt, 290) Tillich megkülönbözteti a szenvedést, mint a lényegi végesség elemét és az elidegenedés elemét. A megváltás a végességből és az ebben foglalt szenvedésből való megváltást jelenti. (Rt, 290) Az értelmes és az értelmetlen szenvedés megkülönböztetését nem lehet konkrétan behatárolni. Az értelmetlen szenvedés legfőbb oka az egyén magányossága. Itt is különbséget tesz Tillich az esszenciális magány – mint annak a feltétele, hogy az egyik embernek kapcsolata van a másikkal – és az egzisztenciális elmagányosodás közt, amelyben az ember elszakad a végső dimenziótól és magára marad.

Tillich több variációban fogalmazza meg azt, ahogyan az ember az elidegenedés állapotában a kétségbeesésbe hajszolódik. Nem tart igényt Tillich a teljességre, hisz: „a rossz szerkezeteit képtelenség kimerítően leírni” (Rt, 289). Az elidegenedés jelenségeinek változását kevésbé az ontológiai polaritásból merítette Tillich. Az hogy a halál, vétek, szenvedés

47. Uo.

dés, magány, kétely, értelmetlenség jelenségeket választja ki a rossz struktúráiból azok egzisztenciális, az emberre való veszélyes hatásukból adódnak.

A haláltól fél az ember mert a múlandóságot közvetíti, amely az örökkévalóság nélkül értelmetlené válik. A szenvedés rosszá változik át, mert Isten létében való részesedés érzése nélkül értelmetlené válik és a magány, amely az értelmetlen szenvedés oka lehet, az Istentől való elszakadás által egzisztenciális elmagányosodássá változik. Az egzisztenciálisan elmagányosodott ember már nem képes lényének megfelelő módon a részesedésre, hanem „feladja egyedülálló énjét a kollektív kedvéért”. (Rt, 291)

A kétely és az értelmetlenség csak azért lehet a rossz jelenkori formája, mert egzisztenciális kvalitást írnak le. Az örökkévalóságtól való elszakadás által az esszenciális kétely, amely az ember nagyságát adta és képessé tette, hogy kérdezzen és felismerjen, egzisztenciális kétellyé változik át. Ez az embert a kétségbeesésbe kergeti, elviselhetetlené válik és megállás nélküli próbálkozásokra készteti az embert, önmaga legyőzésére. A létezési bizonytalanság és a kétely romboló jellege abban nyilvánul meg, hogy az ember igyekszik elmenekülni a kétségbeeséstől. Úgy próbálja meg a menekvést, hogy a véges biztonságot és bizonyosságot abszolutizálja, és ezek a próbálkozások végül is kudarcba fulladnak. (Rt, 292)

Az ön-rombolás tehát az ontológiai struktúrákon belül zajlik le és azokon keresztül ábrázolódik. Tillich ennek a folyamatnak a leírásával az újraértelmezését kívánja adni annak, amit tradicionális módon a rosszról szóló tannak neveznek. Tillich értelmezésében a világ rossza, halál, vétek, szenvedés, magány, kétség, értelmetlenség és kétségbeesés az elidegenedés következménye és Isten haragjával és a kárhozattal hozza ezeket vonatkozásba. Ezek olyan szimbólumok, amelyeket a teológia a kétségbeesés megtapasztalásának a leírására alkalmaz.⁴⁸ Ezzel Tillich egy alapvető motívumot iktat be újra az elidegenedés-elméletébe: „A kétségbeesés túlmutat az időbeliség korlátian, és arra az állapotra utal, amikor úgy vagyunk az isteni léthez kötve, hogy nem egyesültünk vele a személyi szeretet központi tette által.” (Rt, 296) Isten az elidegenedés állapotában is munkálkodik az emberben. Az isteni alaphoz való szubsztanciális kötöttség alárendeltje az ontológiai rombolásnak. Ezért az isteni munkálkodás „rombolás által jut érvényre” (Rt, 296)

A végesség elemei az esszenciális létnek is sajátjai, de míg ott egységben vannak, addig az egzisztenciában megtörik az egység, a polarítások konfliktusba kerülnek egymással és rombolóan hatnak az ember életében.

A rombolás szerkezetei minden korszakban jelen vannak. Az ember elidegenedése a maga lényegi lététől a létezés egyetemes jellemzője. Ez minden korszakban kimeríthetetlenül termi a rosszat, még akkor is ha vannak ellensúlyaik. – zárja Tillich az elidegenedés következményeinek ill. a rombolás szerkezetének gondolatsorát.

48. Murmann: *i.m.* 178.

Irodalomjegyzék

- ARZENSBERGER Hans: *Der Mensch im Horizont von Sein und Sinn*. Eos Verlag, München, 1998.
- BETZ, Hans Dieter – BROWNING, Don S. – JANOWSKI, Bernd – JÜNGEL, Ebelhard (szerk.): *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Band 2, Mohr Siebeck, Tübingen, 1999.
- DIECKMANN, Detlef (szerk.): *Tillich-Lexikon*. Die Grundbegriffe der Systematischen Theologie von Paul Tillich, Berlin, 2004, In: <http://www.dieckmannvonbuenau.de/tillich/#Entfremdung>.
- ELSÄSSER, Helmut: *Paul Tillichs Lehre vom Menschen als Gespräch mit der Tiefenpsychologie*. In: Schmidt, Walter (szerk.): *Die Bedeutung Paul Tillichs für die kirchliche Praxis*, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1976.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Phänomenologie des Geistes*. Suhrkamp, Frankfurt/M 1970.
- MAUGERER Roland: *Versöhnung als Überwindung der Entfremdung. Die Konzeption der Entfremdung und ihrer Überwindung bei Paul Tillich in der Auseinandersetzung mit anderen Konzeptionen*. Tectum Verlag, Marburg, 1996.
- MELANCHTON Fülöp: *A hitvallás apológiája*. In: Konkordia könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai. I. kötet, Evangélikus egyetemes sajtóosztály, Budapest, 1957.
- MURMANN, Ulrike: *Freiheit und Entfremdung: Paul Tillichs Theorie der Sünde*. Kohlhammer, Stuttgart, 2000.
- SCHLINK, Edmund: *Ökumenische Dogmatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1983.
- PANNENBERG, Wolfhart: *Antropologie in theologischer Perspektive*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1983.
- TILlich, Paul: *Erwägungs- und Nachlaßbände zu den Gesammelten Werken*. Bd. I–XI, Stuttgart, 1971–1999.
- TILlich, Paul: *Das Ewige im Jetzt*. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1964.
- TILlich, Paul: *Létbátorság*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.
- WENZ, Günther: *Tillich im Kontext, De Causa Peccati, Die Lehre vom Urfaktum der Sünde in Paul Tillichs Systematischer Theologie*. LIT, Münster 2000.
- WESENSDÖRFER, Thietmar: *Die entfremdete Welt*. Zwingli Verlag, Stuttgart, 1968.

Bóné Éva:¹

„Ajánló elő-beszéd az eretneksegek eredetiről, és terjedetiről” – avagy támpontok egy prédikációskötet helyes értelmezéséhez

Abstract. Foreword about the Origin of Heresy – Support for Correct Interpretation of a Volume

Professionally it is universally accepted that texts like forewords and recommendations, surrounding large scientific works are extremely important for their correct interpretation. The main purpose of this study is to help understanding correctly the “Titkok titka” (Secret of Secrets) by analyzing its foreword.

The author, Istvan Geleji Katona (1589–1649) was a theologian, writer, bishop and guardian of Reformed orthodoxy at the same time. His role in the history of literature and theology is interpreted in many ways by scholars.

The title of his work follows the contemporary rules: it is very long and comprehensive; it establishes the purposes and methods of the author, the genre of his work. As the author suggests several times, it was written due to the theological disputes held in Klausenburg, in 1641.

The foreword contains the name of the main patron who had a major role in financing the costs of appearance: György Rákóczy I., ruler of Transylvania, who's cultural and theological policies are very important in the history of the country.

The main attribute of the orthodoxy as a Reformed orientation is the polemic, offensive orientation, which can be observed in this case too. The circumstances of the theological disputes held in 1641, which stated the importance of the Holy Trinity, can be reconstructed due to the foreword of this work.

Also, the foreword contains the short history of Unitarians and some information concerning seventh-day baptism.

Istvan Geleji Katona's main purpose is to protect religious beliefs and to promote them in those dangerous times.

Keywords: foreword, theological dispute in Klausenburg, heretic, Unitarism, Reformed orthodoxy.

Bevezetés

Szakmai konszenzus, hogy egy terjedelmesebb szövegtörzs körüli szövegek, azaz egy kötet paratextusai, az előjáró beszédek, az előszók, az ajánlások értékes támpontokat nyújtanak a kötetek értelmezéséhez. Jelen tanulmányban Geleji Katona István *Titkok titka*² című terjedelmes kötetének előjáró beszédének elemzésére teszek kísérletet, abban a reményben, hogy a kötet helyes megértésében és értékelésében hasznos útjelzőkkel szolgálhatok.

1. Doktorandus a BBTE Hungarológiai Tudományok Doktori Iskolájában. Email: evabone23@yahoo.com.

2. Gyulafehérvár, 1645, RMNy 2103.

Geleji Katona István személye

Geleji Katona István 1589 második felében született Gelej községben.³ Hatvanéves korában, 1649. december 12-én halt meg Gyulafehérváron. Kisgyermekkorának egyik jelentős eseménye volt, hogy hétéves korában kóborló tatárok elrabolták, és eladták Szolnokon a rabszolgavásáron a törököknek. Édesanyja váltotta ki nagy áldozatok árán. Geleji Katona István váltságteológusként erre a tényre mutat rá, amikor hangsúlyozza, hogy ő a váltság munkáját saját életében is átélte.⁴

Tanulmányait Szántón, Göncön, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon végezte, ahol 1613-ban seniorrá, s onnan beregszászi iskolamesterré választották. A csengeri zsinat és Bethlen Gábor ehhez intézett felhívása nyomán 1615. november 6-tól a heidelbergi egyetem hallgatója lett.⁵ Kétéves külföldi tanulmányai után hazatérve a gyulafehérvári iskola igazgatója lett, ahol teológiát, bölcseletet és nyelveket tanított. 1619-ben a fejedelem István nevű testvéérének István nevű fiával újból Heidelbergbe ment, de a harmincéves háború kitörése miatt ez az út nagyon rövidre sikerült, 1620 őszén már itthon voltak. 1621. november 23-án Szatmárnémetiben lelkésszé szentelték. Tíz évig udvari pap volt. Keserői Dajka János erdélyi ortodox püspök halála után 1633. június 6-án az enyedi egyetemes zsinat püspökké választotta. Negyvennégy éves ekkor, s ezt a tisztséget haláláig betöltötte.

Személye az irodalom- és teológiatörténetben a legkülönbözőbb megítélésben részesült. Első magasztalója nagy ellenlábas, Pázmány Péter volt, aki Kemény János előtt dicsérő szavakban emlékezett meg róla,⁶ első ócsárlója udvari paptársa, Medgyesi Pál, aki őt „maga kellettő, magát szentnek, fegyhetetlennek tartó” embernek titulálta.⁷ Gál Lajos fentebb megnevezett műve alapján Geleji Katona keménykezű ember volt, aki ha kell, be is börtönözteti a vétkeseket, ugyanakkor Krisztus hűséges szolgája, aki óriási szaktudását Urának szolgálatába állította, aki mellett hűségesen kitarzott.⁸

Más források⁹ úgy vélekednek róla, hogy egyház- és műveltségépítő munkájánál sokkal inkább jellemző volt rá a legmerevebb ortodox gondolkodás, a felekezeti, teológiai türelmetlenség, valamint konzervativizmus, amely sok egészséges kezdeményezést már csírájában elfojtott.

3. Szinnyei József szerint az Eger melletti Gelej községben született, Zoványi Jenő viszont hangsúlyozza, hogy nem az Eger melletti Gelejről származik, hanem a Mezőkeresztes mellettiből. Lásd. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, V. kötet, Budapest, 1897. 1189–1196. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977. 213.

4. GÁL Lajos: *Geleji Katona István igehirdetése*. Debrecen, 1939. 9.

5. Beregszászi iskolamesterként érte a csengeri zsinat és Bethlen Gábor ehhez intézett felszólítása, hogy a zsinat válasszon ki egy ifjút, akit saját költségén külföldi akadémiaira küldhetne. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet, Budapest, 1897. 1189–1196.

6. NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. Kolozsvár, 1940. 3.

7. Uo. 3.

8. GÁL: *i.m.* 17.

9. A fentebb megnevezettek mellett PIRNÁT Antal: *Protestáns hitvitázó-teológiai irodalom, Geleji Katona István* = KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 65. TARNÓC Márton: *Kettőstűkőr*, 1988. 102.

A magyar irodalomtörténetben Geleji Katonával kapcsolatosan Tarnóc Márton nézete vált széles körben ismertté, és ez képezte a róla való későbbi értékelések alapját is: „Vaskos prédikációs kötetei – első benyomásként – riasztóan hatnak a korszak kutatójára. Úgy érzi, sivatagban jár és hatalmas, szürke sziklatömb emelkedik előtte, de megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vesződést.”¹⁰ Tarnóc azonban érdemeit sem hallgatta el, Geleji Katonát nagy formátumú egyéniségnek tartotta, akinek sokrétű, gazdag műveltsége vaskos prédikációs köteteit a 17. századi protestáns kultúra valóságos enciklopédiájává avatta.¹¹

A kötetről

A kötet címe a korabeli szokáshoz igazodva nagyon részletes. Tartalmazza a mű célját, rövid tartalmát, utal a keletkezés körülményére is: *Titkok titka, Az az: Az öröktől fogva magától ő-szinte való, és megoszladozhatatlan egységű Jehovai természetben lévő, és élő, állatval, hatalomval, és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek, háromi többségek felől való mennyei titkos tudomány. Melly az ov, és új Testamentumoki kétségtelen igazsága, Isten-ihlette szent irásokból, az üdvösségre elégségesen ki-nyilatkoztatik, el-ronthatatlanul megerössittetik és a Régiek helyébe minapében támadott új Tévelygőknek, s nevezet szerint Enyedi Györgynek, testi okoskodásitol, agyas csavargásitol, és színes magyarázatitol, s fortélyos ellen-vetésitol vastagon megoltalmaztatik, Es, imé, azon egy igaz Jehovah Istennek, az Atyanak, Fiunak, és Szent-Léleknek, ditsőségére, a Magyar Keresztyénségnek az igaz Isteni-isméretben való gyarapodásara, s az ellen káromkodoknak pedig szájak-bé-dugattatására minden olvasni akarokkal Istenies kegyességből és atyafisagos szeretetből közöltetik.*¹²

A kötet keletkezésének körülményeire Geleji Katona több helyen is utal: először az *Ajánlo elő-beszéd az eretneksegek eredetiről, és terjedetiről* címet viselő előljáró beszédben, majd *A' kegyes olvasokhoz intézett részében* a paratextusnak. Az *ajánlo elő-beszéd* szerint műve az 1641-es, reformátusok és unitáriusok között lezajlott kolozsvári diszputációnak¹³ köszönhette létrejöttét. Eszerint Geleji Katona a diszputáció előtt „theseseket” bocsát ki a szent írásból „az Isteni állatnak egységéről, és a' nak személyjeinek haromságokról”. A kezdeti rövid koncepciót a hitvita után a fejedelem kérésére kibővíti, s így születik meg e terjedelmes református ortodox tanítás a Szentháromságról. A kötet címe is utal arra, hogy Geleji Katona művét az „új Tévelygők” okoskodásainak megcáfolására írta, legtöbbet cáfolt forrása Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* (Kolozsvár, 1598), jobban mondva ennek Toroczka Máté által készített 1619-es magyar fordítása, *Az ő és új tes-*

10. TARNÓC: *i.m.* 100.

11. *Uo.* 102. 105.

12. Gyulafehérvár, 1645. RMNy 2103.

13. A kolozsvári hitvita előljáró beszédből kihámozható körülményeit Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi vizsgálta meg részletesen. Lásd. SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi: *Egy református – unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben* = HELTAI János, TASI Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 2005, 93–102. Jelen tanulmányban a diszputáció ide vonatkozó jellemzőit a későbbiekben közlöm.

tamentumbeli helyeknek (...) magyarázatjok.¹⁴ A diszputáción elhangzott „ellen-vetésiket” és az azokra „tött feleleteinket” lokusonként „megfejtette”, s „a’ dig s a’ dig, hogy (...) ilyen testes könyv nevedék belöle.” Ezt erősíti meg A’ kegyes olvasokhoz intézett részben is, amikor megismétli abbéli szándékát, hogy a Szentháromság-tagadók hitelveit a „Keresztyéni vallásunkrol el-háritanám, e kis munkát jó kedvel fel-vállalám.”

Az előljáró beszéd útmutató a kötet használatához. Benne a szerző olyan műhelytitkokat árul el, amelyekből a korabeli irodalmi gondolkodás nyomait fedezhetjük fel, valamint az írás folyamatába nyerhetünk betekintést. Az *Ajanlo elő-beszédben* Geleji Katona elárulja a kötettel kapcsolatos eredeti terveit, utalva ezzel a jelenlegi kötet szerkezetre is. A szerző szándéka az volt, hogy a munkát három könyvbe „szaggassa” a Szentháromság személyeinek megfelelően, de látván, hogy az első rész „inkább meg-növt”, ezért „a’ második vágatékknak utolsó részében mind a’ három könyveknek summajokot egybe-szorita”. Döntésének kettős indoklásában az intertextualitás korabeli működésének jeleit fedezhetjük fel: ami a *Titkok titká*ból kimaradt, a már nyomdai munkálatok alatt lévő *Váltság titka*¹⁵ című kötetben „elégégesen meg vagyon bizonyittatva”.

Így a kötet törzse két részre tagolódik: a *Titkok titkának... első könyvének első vágatékja* és *második vágatékja*. Az első vágaték tizenkettő, a második pedig nyolc részben magyarázza előbb az Őszövetségből, majd az Újszövetségből az egyetlen isteni lényeg három személyben való megragadhatóságát bizonyító szentírási helyeket.

A kötet címlapja a címen kívül több paratextuális utalást tartalmaz: a szerző nevét és a megjelenés helyét, idejét. A mű 1645-ben jelent meg Gyulafehérváron. A kötet címlapja a szerző neve mellett feltünteteti hivatalának és identitásának fontos elemeit: „Keresztyén Ekklesiáknak Püspöke”, „Gyula-Fejir-varinak első rendü Tanítója”. E kettős tisztség hangsúlyozásával – püspök, tanító – egyben az olvasóközönség körét is kijelöli a szerző. Kiegészítve ezt a kolozsvári szinodus résztvevőivel, megállapíthatjuk, hogy Geleji Katona műve a tanítóknak, a püspököknek, a fejedelmi udvartartás jeles tagjainak hitbéli erősítése céljával íródott. Egy olyan olvasóközönségnek, akik a művelt, tanult felső társadalmi réteghez tartoznak, s akik rendelkeznek egy olyan széleskörű műveltséggel, mely lehetővé teszi, hogy e mű a hitbéli megerősítés mellett irodalmi élményt is nyújtson. A címlap hátoldalán a szerző egyetlen szillogizmusba sűrítve összefoglalta műve tartalmát. Az *Ajanlo elő-beszéd* és *A’ kegyes olvasokhoz* írt előszó után következik az I. mutató tábla, amelynek végén Erdély és a Rákóczi család egyesített, fametszetes címere látható. Majd a könyv törzsét képező két vágaték után a II., III., IV. mutató táblák következnek. Már az előljáró beszédben is utal rá Geleji Katona, hogy „a’ könyv farkára valami *Observatióskákat ragaszt*.” Önálló címlappal és újrainduló számozással a *Titkok titka* című kötetet a *Magyar Grammatikátska* zárja.

14. Kolozsvár, 1619, RMNy 1187. SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi: *i.m.* 97.

15. Várad, 1645. RMNy 2124.

Az előljáró beszéd

A prédikációs kötetek előljáró beszédeiben olyan kijelentésekkel találkozunk, amelyek által a szerző vall munkája céljáról, e cél elérésében használt munkamódszeréről, olvasmány-élményeiről, vallási nézetéről, az olvasókhöz való viszonyulásáról.

A kötet címéhez hasonlóan az előljáró beszédek címei is részletesek. Ellentétben azonban a kötetcímekekkel, amelyek röviden megjelölik a kötet tartalmát, műfaját, az előljáró beszédek címei nevesítik azokat a személyeket, akikhez a volumenek címezve vannak, kiegészítve a megnevezést identitásuk fontos elemeivel:

A méltóságos fejedelmi felségben helyheztesztetett, és sok a' hoz kívántato ditséretes jóságokkal tisztesen fel-ékesített nagy Rakoci Györgynek, Isten kegyelméből Erdélyországának Fejedelmének, Magyar Ország Réseinek Urának, és Székelyek ispánjának, a' Christusnak a Magyar nemzetből gyűjtögettetett kitsiny Anya Szent egy-házának a' lelkek isméretin erőszakoskodok ellen valo kegyes Párt-tartojának, és a' ban viragzo igaz Isteni tiszteletet, s üdvös-séges menynevei tudományt, és tsak emberektől gondoltatt babonás tiszteletet bé-hozni, s' a' föld-népére birságval törni ügyeközök ellen, oltalmazo erős Bajnoknak, nekem kegyelmes Uramnak.¹⁶

Korabeli szokás volt, hogy a szerzők mecénásaiknak ajánlották megjelenő műveiket. Ez a gyakorlat jelenik meg a *Titkok titka* előljáró beszédében is. I. Rákóczi György (1593 – 1648) Bethlen Gábort vallotta mesterének, őt kívánta követni mindenben. Feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt sikeres iskola-, egyház- és művelődéspolitikát folytatott. Művelődéspolitikáját a hazai hagyományokhoz való erőteljes kötődés jellemezte. Könyvek iránti szeretetét, könyvgyűjtő szenvedélyét apjától, Rákóczi Zsigmondtól örökölte. A kor színvonalához mérten óriási magánkönyvtárral rendelkezett, megbízást adott könyvek írására, lefordítására. A *Titkok titka* című tanítás is az ő kezdeményezésének és bátorító támogatásának köszönhető létrejöttét. A bátorító támogatás sok esetben anyagiakban is mérhető volt, hisz a kötetek megjelenését anyagilag a pártfogók segítették. Ezt Geleji Katona többször is kiemeli az *Ajanlo elő-beszéd*-ben: „Kinek ajánljam tehát ezt a' halando emberek közzül egyébnek, hanem Nagyságodnak, Kegyelmes Uram? Nagyságodat illeti, s' más Patronust nem keresek Nagyságodon kívül neki”. E rejtett ajánlással veszi kezdetét a fejedelem érdemeinek a felsorolása. Kitér a fejedelem egyház- és műveltségépítő munkájára, hangsúlyozza, hogy a fejedelem segítette a papokat, az iskolamestereket, támogatta a diákokat, ifjakat taníttatott. Érdemeit felerősíti a politikai csatározások lajstromával. E tárgyilagos számbavétel után Geleji Katona bepillantást nyújt a fejedelem életébe, személyes hangnemre váltva át: utal a fejedelem magánéletére, fiaival való kapcsolatára, apai, majd nagyapai örömeire. A patrónus és fejedelem előtti tisztelet, már-már „hajlongás” a szöveg más pontjain is visszaköszön. De nemcsak a fejedelemhez való viszonyulásában fedezhetünk fel ilyen közvetlenséget, hanem abban is, ahogy a kötet megírásával kapcsolatos személyes jellegű élményeit tárja az olvasó elé. Bevallja, hogy e munkának két évvel ezelőtt

16. A kötet előljáró beszédének oldalai számozatlanok. A továbbiakban megjelenő oldalszámok saját számozások. *Titkok titka, Ajanlo elő-beszéd* 3.

kellett volna napvilágot látnia, de gyenge egészségi állapota ezt nem tette lehetővé.¹⁷ Tárnyilagosság, személyesség, vallomásosság keveredik a szövegben, mely az irodalom-fogalom korabeli differenciátlanságából eredeztethető.

A fejedelem patrónusi munkájának nagyságát mutatja az a tény is, hogy a *Váltság titka* című művét Geleji Katona szintén neki ajánlja. A fejedelem műveltségépítő munkája szervesen összefonódik valláspolitikájával. I. Rákóczi György szenvedélyesen foglalkozott a vallás ügyeivel, ő volt az istenes Jósias¹⁸, aki „az igaz religióban nem csak valami lágy-meleg, vagy sem hæv, sem hideg, hanem buzgo, és forro”.¹⁹ A fejedelem jellemzésére használt bibliai konnotáció nem elszigetelt jelenség Geleji Katona munkájában. Jelen előjáró beszédben is több bibliai utalással, képpel, metaforával találkozunk. Az *Ajanlo elő-beszéd*ben is a korinthusiakhoz írt első levél II. részének 19. versével indítja mondanivalóját: „Mert szükséges, hogy legyen közöttetek szakadás is, hogy a kipróbáltak nyilvánvalókká legyenek közöttetek.” Az antitrinitáriusokkal folytatott vita eredményeit összegző kötet előjáró beszédét Geleji Katona az eretnek és szakadár fogalmak magyarázatával kezdi a fenti igeversből kiindulva. A szavak etimológiai magyarázatán túl hosszú dogmatikai fejtegetése következik a teológiai fogalmaknak. Kijelenti, hogy szükséges a megpróbáltatott hívek között eretnek-ségeknek lenni. Isten bölcs rendeléséből már eleitől fogva voltak az eklézsiában ilyenek. Visszavezeti ennek gyökerét az Éden kertjébe, az ördög kísértéséhez, majd felsorolja az Ó- és Újszövetségben található eretnekeket, kiegészítve azt az ógyház eretnekeinek listájával. Az eretnokséget szerző ördög munkájának első nyomai az Éden kertjébe vezetnek szerinte, Ádám és Éva megkísértésének történetéhez. Az első emberpár tettének következménye soha nem szűnt meg. Ezt bizonyítja Kain alakja is, aki az első hittől szakadt eretnek. Őt követi „Seth”, majd „Chám”, akinek leszármazottai már a teljes pogányságba süllyedtek. Az ószövetségi példákat összekapcsolja a Jézus földi munkálkodását gátló újszövetségi személyekkel (írástudók, farizeusok, szaduceusok), kiegészítve a Pál apostol korában akadályt jelentő „Elymas” és „Simon Magus” alakjaival. A Bibliában megjelenő heretikusok táborát bővítve Geleji Katona sorra veszi az ógyházban élőket is. Hidat épít ezzel múlt és jelen között, hiszen úgy kapcsolja össze a bibliai kor eretnekeit az ógyházzal, hogy közben eljut a jelenig is. Arius – Servetus Mihály – Blandrata György – Dávid Ferenc tanításainak kapcsolata és egymásra hatása vezetett el a recepta religio negyedik tagjához, s ezen antik mozgalom jelenbe nyúló hatásának apropója szolgáltatja e mű megírásának okát is. Így jut el oda, hogy megállapítja, hogy az egyház boldogságára van, ha egy-egy üldözés során kiderül, hogy ki hű és ki eretnek, mert sokszor az eretnekek vannak búzának beállítva, az igazhitűek pedig konkolyok. Összegzésként a búza és a konkoly példázata kiegészül Jézusnak a jó pásztorról szóló példázatára való utalással: az eretnekek „alattomban bárány-

17. „Előbb kellett volna ugyan, meg-vallom, ez munkátskának két esztendővel-is ki-jöveni, ha az egészség engedte volna, de fejemnek szédeltgösege, és erőmnek el-szakadtkozottsága miatt tovább esztendőnél csak egy ígét-is benne nem irhattam, és talám ugyan belé-is hagytam volna, ha Nagyságod ottan reá nem serkengetett volna.” (Ajanlo elő-beszéd. 29.)

18. A *Váltság titka* I. volumenjének előjáró beszédében Geleji Katona így nevezi meg a fejedelmet.

19. *Titkok titka, Ajanlo elő-beszéd.* 30.

bőr alatt lappango lelki farkasok”.²⁰ Ezeknek a képeknek a használata nem szokatlan a kor irodalmában. Csorba Dávid Szatmárnémeti Mihály *Dominicáját* vizsgálva számba veszi a szerző által használt bibliai exemplumokat, bibliai históriákat, közmondásszerű szólásokat, s megállapítja, hogy ezek – például „*mint juhok köntösében járó farkasoktól*” – hol bölcsességként, hol a mondat végén, hol pedig a szövegbe természetesen illeszkedve jelennek meg.²¹ Szerzőnkre visszatérve elmondhatjuk, hogy az ő prédikációit is át- meg átszövik a bibliai allegóriák, a közmondásszerű szólások, bibliai vagy történeti históriák. Mint református ortodox teológus törekvéseinek célját ismerve, nem meglepő ezeknek a képeknek a használata: a Jelenések könyvének buzgó és forró jelzője, valamit a jézusi parabolák bárány és búza metaforái az igaz hit fundamentumának megerősítői. Ezeknek a számbavétele meghaladja jelen tanulmány kereteit, erre itt nem vállalkozhatunk. De az előljáró beszédben megjelentekre szükséges reflektálnunk, hiszen e példák anyaga elég változatos, és ortodox szerzőhöz méltóan a bibliai anyagot bővítik és a hitigazságot mélyítik.

A református ortodoxia abból indul ki, hogy a kereszténység tudományos tanrendszere. A kereszténységnek csak egy igaz formája van, és ez az ortodox. Minden más eleve elvetendő és kiírtandó. Az igazság birtoklása s a lélekmentés vágya ösztönzi az ortodox teológust az ádáz küzdelemre, hittételeinek propagálására, az ellenkezően vélekedők megcáfolására.²² Innen válik érthetővé a szerző offenzív és polemikus jelleme, mely jelen kötetben is tetten érhető. Ez vezethette a kolozsvári „*synodus és disputatio*” 1641-es megszervezésében is, a trinitárius és antitrinitárius nézetek megvitatásának nyilvános beszédében. Ebben a művelletben mérhető le, ahogyan a szerző saját közösségéről beszélve értelmezi a másik közösséget: „*mi vagyunk igazán unitáriusok (...) s nem ők*”, hisz „*mi*” (azaz a református ortodoxia hívei), amikor az Atyát, a Fiút és a Szentlelket imádjuk, akkor csak egy Istent, nem pedig többet imádunk. Ebben a „*mi*” fogalomban ragadható meg az a folyamat is, amelyben Geleji Katona saját nézeteit azonosítja „*Az*” igazsággal. „*Mi*” imádjuk helyesen Istent, ebből következően „*mi*” vagyunk az igaz vallás részesei, a „*recta fides*”²³ birtokosai, szemben a „*falsa fides*”²⁴ képviselőivel.

A „*mi*” fogalmának a megerősítésére Geleji Katona lajstromot készít azokról a fejedelmekről, akik az „*orthodoxa religio*” ügyét segítették.: „*Botskai István*”, „*Rakoci Sigmond*”, „*Bathori Gabor*”, „*Bethlen Gábor*”, természetesen I. Rákóczi György mellett. Bethlen Gábor érdemeinek felsorakoztatása által jut el a szombatosság kérdéséhez és a mű keletkezésének apropóját szolgáltató 1641-es kolozsvári hitvitához.

Az 1641-es kolozsvári disputa történetét részletesen bemutatja a korábban már említett szerzőpáros, Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi. Jelen tanulmányban nem cé-

20. Titkok titka, Ajanlo elő-beszéd. 8.

21. CSORBA Dávid: *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában.* = *Studia Litteraria* (XXXVI), 1998. 110.

22. Lásd SZABÓ Géza: *A magyar református ortodoxia. A XVII. század teológiai irodalma* című művének ide vonatkozó fejezetét (*Az ortodoxia fogalma általában*). Budapest, 1943. 7–9.

23. SZABÓ Géza: *i.m.* 3.

24. Uo. 3.

lunk e vita részletes bemutatása, de a kötet keletkezésének olyan megértési támpontjait tartalmazza, amelyek érintése elkerülhetetlen, hisz a szerző saját bevallása szerint is a mű „conceptioja, fogantatása, a’ Kolos-vári synodusból, és disputatioból lött”.²⁵ Az 1641-es disputáció zsinatba ágyazott hitvita. Kereteit az első református bíróválasztás megünneplése, valamint a reformátusok szokásos évi gyűlése biztosította. Csak a zsinat megkezdése után vált nyilvánvalóvá mindenki számára, hogy itt nem reformátusok egymás közti kötetlen beszélgetése lesz, hanem a püspök, azaz maga Geleji Katona be akarja idéztetni az unitáriusokat is.²⁶ A Szentháromság-tannal kapcsolatosan már több alkalommal is hitvitákat tartottak. Ezeket maga Geleji Katona sorolja fel a kötet előljáró beszédében: 1568 – Gyulafehérvár, 1569 – Várad, 1617 – Gyulafehérvár, bizonyítva ezzel, hogy nyilvános hitviták az unitáriusok és reformátusok között korábban is zajlottak.

A hitvitán a fejedelem, a fejedelemasszony kisebbik fiával, Rákóczi Zsigmonddal, valamint fényes udvartartásukkal egyetemben részt vett. Hivatalosak voltak még a hitvitára a tanítók, püspökök, plébánosok, a szász papok, iskolamesterek. E zsinatba ágyazott hitvitát négynaposra tervezte a püspök, de mivel a tekintélyesebb, idősebb unitárius vezetők tudatosan kivonták magukat a vitában való részvételtől, végül két naposra sikeredett. Erre az alkalomra Geleji Katona külön téziseket is szerzett, amelyek kibővített változata alkotja a *Titkok titka* törzssanyagát. Hogy valóban végigmentek-e a *Titkok titka* pontjain, a szövegből nem tudjuk kihámozni. Annyit sikerül megfejtetni, hogy a vita irányítását egy idő után Bišterfeld, a tudós professzor veszi át, akinek disputációs jártasságával, teológiai műveltségével az iskolamesterek nem vehették fel a versenyt.

Ez a disputa bizonyítja, hogy az 1640-es évek elején is tovább folytatódik az unitáriusok elleni fellépéssorozat, amelynek előzményeire maga Geleji Katona utal az *Ajánlo elő-beszéd* soraiban. A kötet előljáró beszédét olvasó művelt érdeklődők a szétszórt adatokból, évszámokból, nevekkel rekonstruálni tudják az unitáriusok történetét. A reformáció radikális ágaként²⁷ kialakult unitárius felekezet Dávid Ferencet tekinti alapítójának, aki az olasz származású Blandrata György közvetítésével megismerkedik az antitrinitarizmussal és Szervét Mihály műveivel. Kettejük javaslatára János Zsigmond (1540–1571) fejedelem az 1568. január 6-ra összehívott tordai országgyűlésen²⁸ a római katolikus, a lutheránus, a kálviniista felekezet mellett az egy Istenség hitén alapuló unitárius vallást elismerte bevett vallásnak, azaz recepta religiónak. A kolozsvári városi iskolánál elhelyezkedő teológusok hatására azonban Dávid Ferenc újból felülbírált korábbi hitelveit, és az ún. nonadorantiista felfogás²⁹ híve lett, mely Jézusnak semmiféle istenségét nem ismerte el, s azt tanította, hogy nem szabad őt sem imádni, sem segítségül hívni. Ennek következmé-

25. *Titkok titka, Ajánlo elő-beszéd*, 29.

26. SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi: *Egy református-unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben = HELTAI János, TASI Réka (szerk.) „Tenger az igaz bitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”*. Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Miskolc, 2005. 98.

27. KOVÁCS Sándor: *Unitárius egyháztörténet*. Kolozsvár, 2009. 17.

28. KEDEI Mózes: *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története*. Kolozsvár, 2002. 13.

29. KOVÁCS Sándor: *l.m.* 20.

nyeként az 1579-es gyulafehérvári országgyűlésen a súlyosan beteg Dávidot vallásújításért várbörtönbe zárták, ahol meg is halt. Halála súlyos csapást jelentett az egyházra. Halála után Hunyadi Demeter került a megüresedett püspöki székre, majd őt követte Enyedi György, akinek a hittételeit cáfolva írja meg Geleji Katona jelen művét.

A Dávid Ferenc pártján álló nonadorantiista csoportok egy része már az 1580-as évek elején szombatos irányba hajlott, és a 16. század végére teljesen a zsidó doktor, Matthias Vehe-Glirius pfalzi hebraista hatása alá került.³⁰ E szektár³¹, mely az Ószövetség értéke felől elterjedt vélemények túlhajtásából keletkezett, az ószövetségi tisztasági törvények betartása és a szombat megünneplése különbözteti meg az unitáriusoktól.³²

A szombatosság Bethlen Gábor fejedelem uralkodása alatt vált tömegmozgalommá az unitárius egyház kebelében, mely csaknem halálos csapásnak bizonyult az egyházra. Az 1618-as gyulafehérvári országgyűlés „meg-sententiázá”³³ őket, majd az ugyanezévi erdőszentgyörgyi gyűlés következményeként elindult fellépéssorozat, mely bár a szombatosság visszatérítésére irányuló törekvés volt, de az unitáriusok erejének meggyengülésével járt, egyenesen vezetett az 1638-as *complanatio desianahoz*³⁴ és annak véres utóhatásához. Az unitárius egyház ellen újítás vádjával benyújtott panasz lecsendesítésének szándékával létrejött egyezség értelmében a világi hatalom kívülről állapította meg az egyház „kötelező” hitelveit, és annak vallásgyakorlatát. Mindez a teológiai művek cenzúra alá vetésével kiegészülve a szabad vallás gyakorlatát már csak holt betűvé degradálta, nem élő valósággá. A dési bizottság arra is megbízást kapott, hogy a szombatosságot is fékezze meg, követőit büntesse meg. A szombatosság üldözésének ürügyén az unitáriusokat is perbe fogták, ezért kövezték meg Toroczkai Jánost is, az egykori püspök fiát. A fő- és jószágvesztés terhe alól megszabadult az, aki valamelyik bevett valláshoz csatlakozott.³⁵

Összegzés

Az előljáró beszédek komplex elemzésre kényszerítik az olvasót, aki nemcsak a szöveget szeretné megérteni, hanem a megírás indítékait, forrásait is igyekszik megtalálni. Az előljáró beszédek irodalmi tükör mivoltuk mellett olyan egyháztörténeti, dogmatikai kérdé-

30. Uo. 25.

31. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi proteštáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1977. 613.

32. Geleji Katona István a *Titkok titka* című mű előljáró beszédében részletes jellemzését nyújtja a szombatosoknak: „Söt nagy sokan közzülök a’ dologban elébb is menvén, Sidozásban füzödözének; és az Új Testámentumon, s’ az Evangeliumon éppenséggel ki-adván, tsak az Óvhoz, és a’ Mozes törvényjéhez ragaszkodának, a’ nak ceremoniás tiszteletit gyakorlák, az Úr napja, és esztendőtszakai Keresztyén ünnepek helyett a’ Szombatot, és a’ Sido ünnepeket, üllék, és minden helyeken magoknak külön Synagogakat éppitvén, azokba minden Szombatonké a’ Moses öt könyveit olvašták, testeiket Sido modon sanyargatták, az eledelekben valo válogatást, és a’ tiszta s’ tisztátalan állatok között valo külömbséget, meg-tartották, söt, a’ mint hallogattatott néhol néhol még férjfi gyermekiket is környülméltették. A’ mi pedig leg nagyobb, és szörnyüségésb, még ollyak is találtattak, a’ kik se menyországot, se poklot, s’ talám, még Istent sem hittek.” (19.)

33. *Titkok titka*, Ajanlo elő-beszéd. 20.

34. KEDEI Mózes: i.m. 32.

35. Lásd bővebben KEDEI Mózes: i. m. 31–35.

sek kutatását is szorgalmazzák, melyek ismerete nélkül a szövegek megértése nehézkessé, néhol lehetetlenné válna.

A vallási vitákat a reformációtól kezdve egyik meghatározó műfaja a reformációhoz kapcsolódó irodalmi folyamatoknak. Céljuk a hitterjesztés, a hitvédelem, s ezekhez társulva a felekezeti önmeghatározás is. A *Titkok titka* címen közreadott mű egyik fő feladata is az antitrinitárius nézetek cáfolása, és mint Geleji Katona István egész egyházpolitikájának egyik lényeges célkitűzése, az antitrinitarizmus fokozatos visszaszorítása.

A *Titkok titka* című mű és a paratextusként hozzá kapcsolódó előljáró beszédek nemcsak a református ortodoxia hitvédő irataként számítanak jelentős alkotásnak. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a jelen időszakban, unitárius alkotások híján az unitáriusok tevékenysége is ezekből az elleniratokból rekonstruálható. Az 1641-es kolozsvári hitvitának, bár több történeti forrás is megemlíti, részletes bemutatása csak a *Titkok titka* előljáró beszédében történik meg. A Geleji Katona képviselte református ortodoxia polemiкус jellegének és a diszputáció keletkezési körülményeinek a feltárása, úgy vélem, közelebb visz mind a mű, mind a szerző személyének a helyes értékeléséhez.

Felhasznált irodalom

- CSORBA Dávid: *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*. In: *Studia Litteraria* (XXXVI). 1998. 98–120.
- GÁL Lajos: *Geleji Katona István igehirdetése*. Debrecen, 1939.
- GELEJI KATONA István: *Titkok titka*. Gyulafehérvár, 1645.
- GELEJI KATONA István: *Váltság titka I. Várad*, 1645.
- KEDEI Mózes: *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története*. Kolozsvár, 2003.
- KOVÁCS Sándor: *Unitárius egyháztörténet*. Kolozsvár, 2009.
- NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. Kolozsvár, 1940.
- PIRNÁT Antal: *Protestáns hitvitázó-teológiai irodalom*. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története, II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.
- SZABÓ Géza: *A magyar református ortodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Bp., 1943.
- SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi: *Egy református-unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben*. In: Heltai János, Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Miskolc, 2005. 93–102.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet, Bp., 1897.
- TARNÓC Márton: *Kettőstükör*. Budapest, 1988.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977.

Dáné Hedvig:¹

Bod Péter kéziratos levele Sinai Miklóshoz²

Abstract. Bod Péter's Letter to Sinai Miklós

In the first part of my study I analyze the characteristics of the prosaic letter and its functions. In the second part, I bring Bod Peter as letter writer forward. In the last part I analyze and transcribe the manuscript of Bod Péter's letter, which was written to the scholar Sinai Miklós.

Bod Péter's letter to Sinai Miklós was found in the Great Library of the Debrecen Reformed College under number R. 921. The manuscript was indubitably written by Bod Péter, because is signed by him, and the manuscript renders truly his spelling and handwriting. I display the full content of the manuscript and analyze it. In the first part of his letter, Bod Peter attracts the attention of his scholar fellow Sinai Miklós that in the universalization of the Reformation not only Perényi Péter has a main role, but others too, like: Devai Bíró Mátyás, Székely István, Szántai István. In the second part of his letter answers Sinai Miklós's requests and in the third part answers his questions. In the last part of his letter, Bod Péter underlines the fact that he would transmit many more information if his work the "Literatta Panno-Dacia" was edited.

In my opinion, concerning Bod Péter's work, the manuscript demonstrates the fact that Bod Péter was a great data acquirer, a data analyzer, saving and transmitting important information, but at the same time he was a helpful and lovely friend too.

Keywords: letter, genre, function, letter writer, manuscript.

A prózai levél műfajának jellegzetességei³

A levél mint műfaj már az ókorban megjelent és már a „latintanítás” idején tudatosan tanították a levélírás gyakorlatát. A 18. századból rengeteg olyan nyomtatvány maradt fenn, amely a *Hogyan írjunk levelet?* kérdésre próbál választ adni.

Labádi Gergely *A magyar episztola a felvilágosodás korában*⁴ című könyvében a médiatörténeti kutatásokra alapozva azt mutatja be, hogyan alakította át a műfaj szerkezetét az, hogy a leveleket már nemcsak kéziratos másolatban terjesztették, hanem nyom-

1. A szerző a cikk írásakor a BBTE doktorandusa volt. Email: danehedvig@freemail.hu.
2. Itt mondom köszönetet dr. Buzogány Dezsőnek, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyháztörténész professzorának, dr. Imre Mihálynak, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem egyetemi tanárának és dr. Egyed Emesének, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyetemi tanárának a tanulmány megírásában nyújtott segítségükért és javaslataikért.
3. A szerző köszönetet mond az EURÓPAI SZOCIÁLIS ALAP által társfinanszírozott POSDRU 2007–2013 projekt keretén belüli pénzügyi támogatásért. Az ösztöndíj szerződésének száma: POSDRU/6/1.5/S/4, a projekt címe: „Doktori képzés, fő tényező a társadalmi-gazdasági és a humán tudományok kutatás fejlődésében”.
4. Labádi Gergely: *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008.

tatott formában is. Labádi Gergely műfaj történeti megközelítése új megvilágításba helyezi a 18. századi értelmiségiek kapcsolatrendszerét. Kiemeli, hogy a 18. században az egyik legfontosabb könyv, amely a levélírás szabályait tárgyalja, a *Candidatus Rhetoricae*, vagyis az Alvarus-tankönyv.⁵ A levélhez kapcsolódó antik toposzok eszerint: „a barátság”, „a jelenlét” és „a társalkodás”. Emmanuel Alvarus szerint a levél „távollevők beszélgetése”, amelynek alapvető stílusbeli követelménye a rövidség, az egyszerűség és a világosság. Szerinte egyetlen levélből is meg lehet állapítani írója jellemét, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy minden levél más. A levél egyes részeinek – az *exordium*nak (bevezető), a *proposition*nak (a levél tárgya és érvei), a *confirmation*nak (az ismertetett érvek kibontása), az *epilogus*nak (a felhozott témának és érveknek a megisméltése) – szerepe a beszédnek és a levéltípusok szempontjainak megfelelően változik, például nem szükséges az *exordium* akkor, ha a levélíró barátjának vagy valamelyik családtagjának ír.⁶ Alvarus véleménye szerint az a legfontosabb, hogy a levél stílusa világos, egyszerű és rövid legyen.

E könyvvel ellentétes gondolatokat fogalmaz meg a levélírásról Andreas Zachar *Paradigmata Orationis* című művében. Zachar szerint „...ahányan csak levelet írtak, annyiféle szabályt fogalmaztak meg; ezeket olvasva éppen ezért semmi biztosat nem lehet megállapítani.”⁷

Christian Fürchtegott Gellert és Johann Christoph Stockhausen nevéhez fűződik a 18. század közepén az a levélelméleti fordulat, amelyben a „természetesség” és a „szabálytalanság” elvei emelkednek ki és kerülnek a középpontba. Zachar szerint a levélelméletet megkonstruáló írókban az a közös, hogy nem hiszik el, hogy a levél a természetesség elve nélkül, csupán a retorikai szabályok függvényében is létezhet, de azt is kifejti, hogy akik csak írni tudnak, azok is kiváló episztolákat írhatnak, és erre – Gellert nyomán – a nők levelezését hozza fel érvként.⁸ Zachar végkövetkeztetése, hogy a levélnek természetesen kell lennie, és a levélírónak arra kell figyelnie, kinek, mit és milyen szándékkal ír, természetesen, egyszerűen, világosan, szépen és helyesen fogalmazva. Zachar ismerteti a két alapvető levéltípust: a családias, vidám illetve a komoly, emelkedett típust, kihangsúlyozza a másodlagos jegyek fontosságát, mint például a címzés, a megszólítás, a datálás, az írottak elrendezését.

Gellert és Stockhausen a levélírás természetességét szorosan összekapcsolta a levélíró személyiségével. Gellert szerint nem elég a levélíráskor csupán a természetességre törekedni, mivel ez a tulajdonság csak „unalmas” és „tartalmatlan tisztaságot” eredményez.

Tehát a 18. században a levél egyszerűen formát jelent, a „kötetlen” vagy „kötött” alaknak nincs döntő jelentősége, a megállapított műfaji alcsoportok – satirikus-didaktikus, elégikus, heroikus – sem bontják meg a műfaji követelményeket. Labádi Gergely szerint a prózai levél a szóbeli érintkezés pótléka, az episztola viszont az írás médiumának jelleg-

5. Uo. 20.

6. Uo. 21.

7. Uo. 22.

8. Uo. 22 – 23.

zetességeit képviseli, vagyis a prózai levél csak egy egyénhez szól, az episztola pedig egy egész emberi közösséghez.

Nehéz tehát pontos definíciót adni, viszont kiemelhetjük a korabeli levél legáltalánosabb jellemzőit: a levélíró meglétét és a címzett kijelölését, a levélhelyzet jelenlétét, a funkció és a tárgy megválasztását, az írásstílus megjelölését és a személyesség dominanciáját, – habár néha-néha a szubjektivitás háttérbe kerülhet az objektivitással szemben –, valamint a pontos dátum és hely feltüntetését. Tehát az összes levélváltozatban közös, hogy a jelenlét hiányából keletkezik, és az önmegmutatkozás, a megszólító forma, a szubjektumközpontúság, a társalkodást utánzó nyelvhasználat, a helyhez és időhöz kötött tények és események szerepeltetése, valamint az antikvitás időszakából eredeztethető retorikai formáknak a használata jellemzi.

Keszeg Vilmos szerint⁹ a levél a kapcsolattartás eszközüvé és formájává vált, megszerkesztése pedig szabályokhoz igazodott. Úgy véli, a levél szerkezete az antik retorika öt szerkezeti egységére épült: a megszólításra vagy üdvözlésre – *salutatio* –, a jóakarattal megnyerésre – *benevolentiae captatio* –, az előadásra – *narratio* –, a kívánság vagy kérelem előadására – *petitio* – és a befejezésre – *conclusio* –.

Bod Péter kéziratos levelének lehetséges funkciói

A levél az emlékirat mellett a 18. század elejére prózai irodalmi műfajjává vált, a „tudós irodalom” is gyakran alkalmazott levélformát. Ebben az időszakban a levél valóban irodalmi műfajjává vált, az irodalom pedig véleményem szerint így határozható meg: *valóság és fikció öllekezése*. Bod Péter levelének legfontosabb funkciója – akárcsak a legtöbb levelezésnek – az információközlés, a kultúráközvetítés, hisz Bod Péter eléggé elszigetelt környezetben élt, ezért számára létfontosságú volt a kortársaival folytatott információcsere mind a tudós, mind a hétköznapi ember szempontjából.

Levelének másik fontos funkciója a kapcsolatteremtés. A levelezés, ami a jelenlét hiányából fakad, egymástól távol levő emberek kapcsolatba lépését teszi lehetővé. Értelmiségiként Bod Péter számára fontos volt a jellegzetesen értelmiségi életvitel és kommunikációs habitus kialakítása.

A levélnek szintén fontos funkciója a helyettesítő funkció, mivel a közvetlen kapcsolat hiányában helyettesíti a levélírók közti közvetlen információcserét, de a levél szerepe nemcsak a helyettesítés, hanem a pótlás is, hisz Bod Péternél a levelezés baráti, munkatársi, tudóstársi kapcsolatokat alakít ki a távollét okán, vagyis a valódi jelenlét hiánya a levelezés útján a pótló funkciót is maga után vonja.

Így Bod Péter számára a levelezés adja meg a lehetőséget a tudományos és hétköznapi információcserére, a hírközlésre, a kultúra közvetítésére és befogadására, a tanításra, a magánéleti problémák megtárgyalására és az érzelmek kifejezésére.

9. Keszeg Vilmos: *Írás és kommunikáció: a levél*. In.: Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, kiadja a Kriza János Néprajzi Társaság, 2008. 225–248.

Bod Péter Sinai Miklóshoz írt kéziratoss levelében is a fenti funkciók érvényesülnek vagyis a kapcsolattartás, a hírközlés, az információcsere és a tanítás.

Bod Péter¹⁰ mint levélíró

Mi jellemzi Bod Pétert, a levélíró? A levélíró egyszerre alanya és szereplője leveleinek, mivel a levélírás folyamata megteremti azt a szükséges távolságot, amelyen keresztül a levélíró önmagát szereplőként is szemlélheti.

Bod Péter levélíró, író, lelkész és tudós leveleiben az alany attitűdje azonos a szereplőével. A levélírói alany és szereplő számára a levélírás szükséges létforma mind magánélete, mind közéleti szereplése szempontjából, elszigetelt életformája miatt.

Leveleiben a levélírói alannak illetve szereplőnek hétköznapi szerepkörétől a hivatali, szerzői, kiadói és tudósi szerepkörig mindegyik attitűdje megnyilvánul. Fontos a leveleiben megnyilvánuló önreprezentáció, a *self-fashioning*, hiszen levelei szemelvényei, úgy mond töredékei életének.

Cserei Mihály író és tudós élettörténeteiben is megjelenik az önreprezentáció, viszont nála a *self-fashioning*, mint kegyességgyakorlás van jelen, amit „nem egyetlen retrospektív, általában öregkorban keletkezett és strukturált énképhez szabott fikcionalizáló textussal adja vissza, hanem több, gyakran spontán módon létrejövő narratíva, marginália, vers textusaival jeleníti meg. Így a kegyességgyakorlása mint önreprezentáció, azaz *self-fashioning* nemcsak változatosabb, hanem referenciaértékét tekintve is alapvetően nagyobb hitelt érdemel, főként akkor, amikor spiritualitásának egyes tünetei, sőt krízisei diakrón nézetben is visszatérnek a különféle élettörténeti beszámolóiban.”¹¹

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Bod Péternek leveleiben is a sokoldalú polihisztor személyisége mutatkozik meg.

-
10. Bod Péter 1712. február 22-én született Felsőcsernátonban, Bod Márton és Sólyom Euphrosina gyermeke. 1724-től a nagyenyedi kollégiumban tanult, 1729-től Felsőbányán tanított, 1732-től ismét beiratkozott a nagyenyedi tanulók közé, teológiai tudományokat tanult. 1736-tól a nagyenyedi könyvtár könyvtárosa, 1737-től pedig a zsidó nyelv segédtanára lett. Az 1739-ben megnyert stipendiumával és a pártfogóinak: Túri Mihálynak és a feleségének, valamint Bethlen Katának az 50–50 Ft.-os támogatásával április 23-án elindult a leideni egyetemre, ahol a teológiai tudományok tanulmányozását tovább folytatta és keleti nyelveket is tanult. 1743-ban, hazatérte után gróf Bethlen Kata meghívta udvari papjának Hévízre, amit elfogadott és el is kezdte a papi szolgálatát, 1746-tól a hévízi eklézsiának is a papja lett. 1749. november 21-én a magyarigeni eklézsia hívta meg papjának, ahová december 5-én köszöntött be. 1758. január 11-én a fejevári egyházkerület rendes jegyzőjévé, 1767. június 28–30-án és július 1-én a kézdivásárhelyi zsinaton generalis nótáriussá választották. Mindeközben pedig hatalmas és maradandó jellegű egyháztörténeti, egyházi, történeti, irodalomtörténeti, irodalmi és néprajzi munkásságot hozott létre az utókor számára.
11. Tóth Zsombor: *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata. Esettanulmány.* In.: Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál Redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról.* Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008. 213.

Bod Péter kéziratos levele Sinai Miklóshoz

Bod Péter Sinai Miklóshoz írt levelét a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában kézirattárában találtam meg, jelzete: R. 921. A levél kettedrét méretű, megsárgult lapra olvasható. Bod fekete tintával írhatta, de ez a tintaszín a 18. századtól napjainkig folyamatosan fakult, ma már inkább barnának tűnik. Egyértelmű, hogy a levelet Bod Péter írta, a levél végén ott van az aláírása és az egész szöveg is Bod Péter kézírását és helyesírását mutatja. A levélen nincs keltezés, a szerző a levélírás helyét sem tünteti fel. A levél végére egy ismeretlen személy ráírta ceruzával, hogy 1765, e keltezés a keletkezés időpontját jelezheti. Nem lehet tudni pontosan, ki tüntette fel ezt a dátumot, valamely könyvtáros vagy kutató bejegyzése lehet. Szintén a levél végén található a Debreceni Református Főiskola Könyvtárának pecsétje, tehát ennek az intézménynek a tulajdonát képezte.

Bod Péter kéziratos levelét betűhív másolatban tárom az olvasók elé. A levélben található rövidítéseket feloldottam a levél szövegében, a latin kifejezéseket, valamint a különböző neveket a lábjegyzetekben magyaráltam. A levél több bekezdést, aláhúzott információt és néhány margináliát is tartalmaz. Aláhúzásaival Bod többnyire a jelentős személyiségeket, műveket és latin mondásokat emelte ki. Bod aláhúzásait dőlt betűkkel írtam át. Ezt a kéziratos levelet teljességében eddig még nem közölték, viszont Dr. Varga Gábor író¹² röviden összefoglalta a tartalmát, néhány részletet is idézett belőle, ezek néhol pontatlanok – ezt az átírt levél lábjegyzeteiben szintén közlöm –, viszont ő hívja fel arra a figyelmet, hol található a kézirat: „A levél a debreceni kollégium könyvtárában rejtőzik. Kitűnik belőle, milyen készséggel válaszolt Bod Péter Sinai Miklós professzornak, aki történeti előadásaihoz kért segítséget. A terjedelmi korlátok miatt csupán néhány részlet betűhív bemutatására vállalkozhatunk. Méltónak tartjuk azonban a dokumentumot arra is, hogy később egészében is olvasható legyen valamelyik irodalomtörténeti vagy történeti folyóiratban.”¹³ Érdemes ezt a levelet a maga teljességében közölni, ezért vállalkoztam betűhív bemutatására.

Röviden összefoglalom a levél tartalmát, mielőtt a betűhív levélváltozatot közlöm, hogy érzékeltessem a levél szerepét és jelentőségét Bod levelezésén belül, hiszen e levelezés rendkívül széleskörű. Eddig feltárták a Teleki család tagjaihoz: Teleki Lászlóhoz, Teleki Ádámmal, Ráday Eszterhez írt, valamint tudóstársaihoz: Ráday Gedeonhoz, Cserei Mihályhoz, Jakob Christoph Beckhez, Halmágyi Istvánhoz, Léczfalvi Orbán Péterhez, Cornides Dánielhez írt leveleit, valamint Sinai Miklós Bod Péterhez írt leveleit, viszont most ismertetem teljességében azt a levelet, amelyet Bod Péter intézett Sinai Miklóshoz.¹⁴

12. Varga Gábor: *Bod Péter ismeretlen levele Sinai Miklóshoz*. In.: *Honismeret*. 1-es szám, XIII. évfolyam, 1985. 28–29.

13. *Uo.* 28.

14. Bod Péter Sinai Miklóshoz írt kéziratos levele a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található meg az R921 jelzet alatt.

Varga Gábor szerint¹⁵ Bod Péter és Sinai Miklós kapcsolata – Sinai Miklós Bod Péterhez írt három levele alapján – kétirányú volt: Sinai adatokat kért és kapott Bodtól történeti és egyháztörténeti előadásaihoz, másrészt pedig segítette Bod adatfeltáró munkáját. Bod Sinai Miklóshoz írt levele szintén ezt a kétirányú, közvetlen, segítőkész tudósi és baráti kapcsolatot jelzi, nagy a hangsúly Bod Péter tudósi tevékenységén és segítőkészségén.

A levél első felében Bod arra hívja fel Sinai Miklós debreceni tanár és tudós figyelmét, hogy a reformáció elterjesztésében nemcsak Perényi Péter főnemesnek van szerepe, aki udvari papja, Siklósi Mihály által terjesztette az evangéliumot, hanem másoknak is, például Dévai Bíró Mátyásnak, Székely Istvánnak, Szántai Istvánnak. Hangsúlyozza, hogy Sinai Miklós nem lát a kérdésben világosan. Kiemeli, hogy amit Pápai írt, nagyon kevés, és azt is többnyire Tolnai Kalauzából és Geleji műveiből kompilálta. Magyar Athenasában Bod Péter két Pápai¹⁶ nevezetű személyről tesz említést: Pápai Páriz Imre dézsi pap és esperesről, később pedig fehérvári papról, valamint Imre fiáról, Pápai Páriz Ferenc poétáról, filozófusról, historikusról, teológusról, tanárról, orvosról és tudósról. E Sinai Miklóshoz írt levelében bizonyára Pápai Páriz Ferencre utalt, mivel ő írt könyvet a reformációról és a reformátorokról.¹⁷ Az Athenasban Tolnai¹⁸ nevezetű személyekről is szól Bod Péter: Tolnai Balog János ungvári papról és esperesről, Tolnai Dali János pataki professzorról, udvari és tábori papról, Tolnai János debreceni iskolaigazgatóról, Tolnai Istvánról, Rákóczi György udvari papjáról, Tolnai F. István kézdivásárhelyi papról, kolozsvári kollégiumi professzorról és kolozsvári papról, Tolnai Fábrius Bálint tolnai rectorról és papról, valamint Tolnai Fábrius Tamás pataki papról. Úgy vélem, hogy Bod Péter ebben a levelében Tolnai F. István kézdivásárhelyi majd kolozsvári református lelkészre és kollégiumi professzorra, valamint művére, az *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás útjára vezető...kalauzára* utal.

Athenasában Bod így mutatja be Tolnai F. István Kalauzát: „A` Keresztyeni `s Apostoli Vallásnak útára vezérlő Kalauz; mellyben meg mútogatja a Római Vallásnak eredetit, hibáit, `s az igaz Vallásnak meg maradását `s terjedését. Kolosv. 1679dik eszt. 8. R. Vagyon ajánlva a` Nagyságos Bornemissza Katának Bánfi Diénes Özvegyének. Az egész Könyv négy részre szakasztatott: I. Az által állatozásról `s holmi ki kapásokrol. II. Az Ur Vatsorája igaz értelméről `s azzal ellenkező Miséről. III. Egy némünémü Páter írásáról. IV. A Római Pápás Ekklesia tudománya `s Vallasa újságáról; ellenben a Reformáta Ekklesia Vallása `s tudománya régi és Apostoli vóltáról. Ez a` Könyv fúndamentumosan vagyon írva. Vagynak itt a` Magyar országi Réformatioról-is, hol, ki által, `s hogy ment véghez, emlékezetre méltó dolgok.”¹⁹ Levelében hangsúlyozza, hogy Tolnai Kalauzán kívül

15. Varga Gábor: i. m. 28.

16. Bod Péter: *Magyar Athenas*. [h.n.], [k.n.], 1766. 210–213.

17. *Romlott fal felépülése, avagy a magyarországi és erdélyi ekklesiáknak a reformáció kezdetitől fogva való históriájok. Mennél igazábban, hívebben és szorgalmasabban lehetett, öszveszedegettetett, megmagyaráztatott és amint véghezment, leíratott Pápai P. Ferenc m. dr. és az n. enyedi kollégiumban egyik méltatlan tanító által 1685-dik esztendőben.*

18. Bod Péter: i. m. 295–298.

19. Uo. 297.

Pápai Geleji műveiből is vett át információkat. (Itt Geleji Katona István fehérvári rektora, papra, püspökre és tudósra, valamint a műveire²⁰ utalt.) Azt állítja, hogy Tolnai műve egy másik alkotás hatására keletkezett, és pedig Göntzi *Előljáró beszéde* hatására. Levelében Bod a személyekre utalva gyakran csak a családnevet említette, ezért nehezebb megállapítani egy-egy esetben, kire is gondolt pontosan. Például a „Göntzi” családnév elgondolkodtató, mivel a 16–17. századokban több Gönczi nevezetű személy is létezett: Gönczi A. József református püspök, Gönczi István gönci református lelkész, Gönczi Kovács (Fabricius) György debreceni református pap és Gönczi Mátyás eszperes. Bod Péter az Athenasban²¹ „Göntzi Fábrius György” debreceni papról és „Göntzi István” gönci papról ír, ezért nem állapítható meg egyértelműen, melyik Gönczire gondolt. Valószínűleg Gönczi Fabricius Györgyre, mivel az ő művei²² kapcsolódnak a reformáció tematikájához.

Míndezek alapján megállapítható, hogy Bod Péter nem eredeti, hanem kompilált műnek tartotta Pápai művét, és megalapozatlannak tartja Pápai vélekedését Perényi Péter jelentős reformátori szerepéről. A levélben Bod elismeri Perényi Péter érdemeit és hangsúlyozza, hogy Baranyában és Sárospatakon főként ő terjesztette az evangéliumot udvari papja által. A többi reformátor emlékezetének fenntartását is szorgalmazza. Szerinte nagyobb hitelt kell adni annak, aki közelebb él a korszakhoz, amelyről ír, de azt is állítja, hogy gyakran a kortársak sem értékelik megbízhatóan a helyzetet. (Itt Pápaira és elődeire utalhatott Bod.) Hangsúlyozza, hogy „Göntzi” is csak megemlíti a reformáció többi nagy alakját: Dévai Mátyást és Székely Istvánt. Bod nagy reformátoroknak tartotta Dévai Bíró Mátyást és Székely Istvánt, nemcsak e levélben hangsúlyozza fontosságukat, a Magyar Athenasban is részletesen ismerteti életüket és munkásságukat.

A Magyar Athenasban így ír Dévai Bíró Mátyásról: „Déva várossa Erdélyben volt, úgy látszik, születésének helye: a mely abban az időben, mikor Lúgošt, Lippát, Káránsebest Magyarok lakták, népes Magyar Város volt. Hol tanúlt a XVI-dik század az elein (mint-hogy mikor Vitébergában 1529-dik eszt. meg-fordúlt, mint tudós embert, Luther és Mélánkon úgy becsülték), nehéz meg-mondani. Nékem úgy tetszik, hogy a Budai Oskolában folytatta tanulását; melyben 1522-dik esztendő tájban tanított Grinéus Simon, a ki a Mátyás Király Bibliotékájában Bibliotékárius, könyvesházának gondviselője volt és az Oskolában tanító lector, professor, tanította az igaz Tudományt, a kit a barátok vádoló-sokra, azért fogságba-is vetettek vala. (a)

Leg első volt ez a Dévai Mátyás, a ki a Reformátiónak hajnalán az Isten Beszédének Lámpását egész Magyar országban el-hordozta, és a tudatlanság homályában ülő embereknek a világosságot meg-műtatta: az Isten Beszéde életet adó kenyerének edesség-

20. Bod Péter Geleji Katona Istvánnak a következő műveit ismerhette, mivel a Magyar Athenasban ezeket emelte ki: Praeconium Evangelicum, Titkok titka, Válság titka, Magyar Grammatica, Gradual, Ekklesiái kánonok, 90–91.

21. Bod Péter: *i.m.* 100–101.

22. Bod Péter a Magyar Athenasában Göntzi Fábrius György debreceni lelkésznek a következő műveit sorolja fel: De Disciplina Ecclesiastica S. Gubernationis Ecclesiasticae legitima forma in Ungarica Natione cis Tibiscum, 1591, 8. R.; Keresztyéni Énekek, melyek a Gradual mellett `s a nélkül-is, a hol azzal nem élhetnek a Magyar Nemzetben Reformáltott Ekklesiákban szoktanak mondatni, 1592, 4. R., 100.

gét meg-kóstoltatta `s ízelítette. Tanított ez Budán, Pápán, Sárváron, a' Balaton mellett, Rába mellett, Kassán, a' Tisza körül, a' Szilágyban, sokakat a tudatlanságnak, 's babonának homályából ki-vett, és útát mutatott a' tudományokra. Mind Ferdinándnak, 's mind János Királynak fogságába ejtették gonosz akarói; de tudománya meg-vizsgálatván és jónak találtatván, el bocsátott. Az Urak előtt nagy kedvessége volt: Drágfi Gáspár nagy Ur, se Király, se Püspökök haragjokkal nem gondolván, egy ideig Erdődön maga mellett tartotta. Hol és mikor hólt- meg? bizonytalan (...)."²³ Ebből a szócikk-részletből egyértelműen kitűnik, hogy Bod Péter Dévai Mátyášt Magyarország egyik legnagyobb reformátorának tartotta.

A Székely Istvánról szóló szócikk a következő: „Bentzéken született Udvarhely-Székben. Hol tanult ifjúságának idején, nem tudatik; de volt szép tudományu, nevezetes ember, a'kinek fáradsága által jutott az Évangéliomnak nagyobb világosságára Magyar országnak az a' része, a' melly vagyon Lengyel ország felől. Sokat fáradozott a' tudatlanságnak el kergetésében, e'végre bocsátott is Világra egy néhány Könyvet Magyarúl.

- (1) Egy kis Könyvetskét írt a Szikszai Oskolabéli Gyermekeknek számokra; mellynek titulussa ez: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanuság. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Ekkor volt Szikszai Oskola-Mester, a' Könyvét-is ajánlotta a' Szikszai Gyermekeknek.
- (2) Magyarra fordította az Ekklesiának régi Deák Hymnus nevezettel való Énekeit. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Vagyon ajánlva Prini Péter nagy Urnak.
- (3) Keresztyénség fundamentomáról-való rövid Tanuság. Nyomt. 1544-dik eszt. 8. R. Vagyon ajánlva Régi Kelemennek, Vitézlő Uri embernek, hogy Fiát e` szerint tanitatná, az A.B.C-ét elől le írta, hogy a' gyermekek a' szerint tanitatnának olvasni. Irta ezt Liskán laktában.
- (4) Adott ki harmadszor-is a' Hit fundamentomáról egy Könyvet bővön, amely már szép tudós Munka. Nyomt. 1546. 8. r.
- (5) Magyarra fordította a' Soltárokat. Nyomt. Krakkób. 1548-dik eszt. A' XLII-dik `solt. I. versit így fordítja:
Miképen a' gim Szarvas rikkólt a' folyó vizekre: akképen az én lelkem te hozzád kívánkozik Isten. A' XCIV-dik `solt. 2. versét így: Ki szerzi az ö nyári házának gerendáit a' vizekbe, és tsinálja a' felhőköl az ö szekereit.
- (6) Chronica Mundi, a'mellyben mind Ekklesiái 's mind külső Históriákat belégyűjtögetett, 's Magyar dolgokat-is. Nyomtattatott Krakkób. 1558-dik asztendőben. 4. Részben. Volt akkor Göntzi Fő Pap, mikor ezt ki adta, 's nagy ember azon a' Földön.
Ígérte volt hogy az egész Bibliát Magyarra fordítja és ki botsátja; de menyire mehetett ebben a' szándékában, 's maga-is hol és mikor hólt meg? előttem nem világos."²⁴

23. Bod Péter: *i.m.* 69–70.

24. *Uo.* 257–259.

Bod tehát Székely Istvánt is nagy reformátornak tartotta, aki egyszerre tanította és nevelte a magyarországi embereket a hitre tettei és írásai által. Mind a Sinai Miklósnak írt levelében, mind a Magyar Athenasban kiemelten értékeli Székely *Katekézisét* vagyis 1538-ban kiadott, *Keresztységnek fundamentomáról való tanúság* című művét, amelyet a szikszai iskolásoknak írt. A mű említésével azt kívánta bizonyítani, hogy valóban jelentős volt Székely István reformátori szerepe, sőt ezt azáltal próbálta nyomatékosítani, hogy mind a levélben, mind az *Athenasban*, említette gönci papi mivoltát. Megállapítja továbbá, hogy „Göntzi” meg sem említette Szántai István reformátort, aki I. János király idejében Kassán tevékenykedett. Bod ugyan e megjegyzést megteszi, de egy évvel később az Athenasban már ő sem szán neki külön szócikket, csupán a Kálmáncsehi Sánta Mártonról²⁵ szóló szócikkében említi róla, hogy János király idején a vallás dolgában „vetélkedett”, vagyis részt vett a hitvitában.

Bod az Athenasban így vélekedik Perényi Péterről: „Korona örzö Ur, Erdélyi Vajda, Sáros-Pataknak és Magyar országban sok Dominiumoknak Urok, Mikor Német-Ujhellyben fogságban tartatnék, az O és Uj Testamentomi Historiákat Kép író által igen szépen le festette; maga pedig szép Magyar versekbe foglalta a` Históriákat azok mind-az-által hogy közönséges haszonra botsáttattak volna, semmi jele annak nintsen.”²⁶ Székely Istvánról²⁷ szóló szócikkében megemlíti, hogy Székely Perényi Péternek ajánlotta latin nyelvről magyarra fordított, Hymnus című fordításkötete énekeit. A levél további részében Bod arra is felhívja Sinai Miklós figyelmét, hogy P. Haner hamis információkat írt Kálmáncsehi Sánta Mártonról. Akárcsak a Göncziek esetében, itt sem állapítható meg pontosan, melyik Hanerről állítja ezt Bod, mivel a 18. században két Haner élt: Haner György segesvári evangélikus lelkész és rektor, valamint Haner György fia, Haner György Jeremiás medgyesi evangélikus lelkész és gimnáziumi tanár. Magyar Athenas című főművében, a Háner Györgyre vonatkozó szócikkben²⁸ Bod mindkettejük életét és munkásságát tárgyalja. Bod Péter ez esetben Haner György *Historia Ecclesiarum Transilvanicarum inde a primis Populorum originibus ad haec usque tempora* című kötetére utal. Bod e levele szerint nemcsak Haner írt Sánta Mártonról, hanem Christíanus Schesaeus medgyesi pap is; Oltard András nagyszebeni lelkész szintén írt róla egy „orációt”. Bod szerint ő már a valóságot írta meg Sánta Mártonról. David Hermannus is írt *Egyházi és Államtudományi Évkönyveket*. Bod úgy véli, Haner innen illesztette az információkat a könyvébe, később pedig Schmeizel Márton és a jezsuiták tőle vettek át adatokat. Schmeizel Mártonról az Athenasban is ír Bod. Itt azt állítja Schmeizel Mártonról,²⁹ hogy szász nemzetiségű volt, de mégis magyar nemzetiségűnek tartotta magát. Bod megállapítja, hogy ezért e nagy tudományú ember joggal nevezhető magyarnak, mivel magyar és erdélyi históriát írt latin és német nyelveken, valamint magyar és erdélyi históriát tanított a magyarországi és

25. Uo. 127.

26. Uo. 221–222.

27. Uo. 258.

28. Uo. 101–102.

29. Uo. 247–248.

erdélyi ifjaknak magyar nyelven. Bod megjegyzi, hogy később Haner meg is bánta, hogy megírta ezt a könyvét.

Bod egy évvel később sem feledkezik meg Sánta Mártonról, a Magyar Athenasban így vélekedik róla: „Vólt ez nagy tudományu, nagy bátorságu, tekintetes ember, Legum Doctör, Canonicus 1538-dik eszt. mikor János Király előtt Szántai István a` Vallás dolgában vetelkedett vólna, akkor vólt a` Gyula Fejérvári Oskolában Reçtor: a` Király tette vólt Köz-Bírónak azon Segesvári, Vallásról-való Colloquiumban. El-hagyván a` Római Vallást, követte azt az értelmet az Úr-vatsorája dolgában, a` mellyet a` Reformátusok vallanak, a` mellynek mind Erdélyben, mind Magyar országban szorgalmatos terjesztője vólt, lévén ékesen szólló ember, nagy bátorságu és tekintetü, könnyen véghezvitte. A` kik ellenkező értelemben vóltanak, azok sok motskos vádokkal, költött hazugságokkal terhelték; de az Évangéliom folyamatját azzal meg-akadályoztatni nem lehetett. Jelen vólt többire minden sinodumokban, és a` Reformátusok` értelmeiket mind Erdélyben, `s mind Magyar országban hatalmason óltalmazta. Vólt Debretzeni Pap, vólt Munkátsi-is, mikor azt bírta Petrovitz Péter, a` ki attyjafia vólt János Királynak, és Kálmán tsehi a` Reformátusok Sententziájoknak követésekre vitte által. Vólt Beregszászi Pap-is, az holott a` Vallásért-való gyüölöségből meg-öletett, által lövettetvén egy vérengző Baráttól 1571-dik eszt. (...)”³⁰ Tehát az Athenasban érdemesnek tartja hangsúlyozni Sánta Mártonról, hogy gyulafehérvári reçtor, segesvári döntőbíró, debreceni, munkácsi és beregszászi pap volt. Annak is jelentőséget tulajdonít, hogy Sánta Márton elhagyta a római katolikus vallást, református lett és e vallást terjesztette élete végéig. Ezt sokan felrótták neki, akárcsak Haner, később emiatt ölte meg egy szerzetes Beregszászon, 1571-ben.

A levél második részében Bod Sinai Miklós kéréseire válaszol. Korábban megígérte neki, hogy lemásoltatja az Egervölgyi Confessiót és a Szikszai Bálint Bezához írt levelét, azt is megemlíti, hogy „sok drága Monumentumokat” (szöveges forrást) ki kellett bocsátania a keze alól másolás nélkül mindennapi papi elfoglaltságai miatt. Kifejti a levélben, hogy már írt Ajtai Abód Mihály³¹ enyedi professzornak, abból a célból, hogy írassa le a vallomást. Megemlíti Sinainak, úgy emlékszik, az Egervölgyi Confessióból több példány is található az enyedi könyvtárban. Bod Péter azért emlékezhetett erre a tényre, mert ő is dolgozott az enyedi Bibliotékában könyvtárosként. Ő volt az enyedi könyvtár első „rendbe szedője”, s ez a rendszerező munka is segíthette Magyar Athenasa létrehozásában. Levelében Bod Péter megosztja tervét is a címmel: meg fogja kérni Ajtai Abód Mihályt, hogy, ha valóban több példányban található meg az Egervölgyi Confessio az enyedi könyvtárban, ajándékozza az egyiket a Debreceni Kollégium Könyvtárának, ha pedig nem, lemásoltatja ő maga, és elküldi Debrecenbe. Szikszai Bálint Bezához írt leveléről megemlíti, hogy leíratná saját magának is, neki is szüksége lenne rá, de nem talál alkalmas személyt erre a feladatra. E levelet valószínűleg azért akarta lemásoltatni, hogy az Athenas anyagát gazdagíthassa vele. A Magyar Athenasban is ír Szikszai Bálintról. A róla szóló³² szócikkben kifejti, hogy Szikszón

30. Uo. 127.

31. Uo. 2–3.

32. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései (1606–1762)*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek,

született, Wittenbergben és Genevában tanult Beza „keze alatt” az 1567. esztendőben, egri, később pedig debreceni pap lett, Debrecenben is halt meg még ifjan, 1575-ben.

Bod elpanaszolja tudóstársának, hogy sok értékes anyagot nem tud beszerezni, mert nincs ideje lemásolni papi munkái miatt. Megemlíti, hogy látta és ismeri a reformációtól kezdve a 17. század végéig a zsinatok jegyzőkönyveit.³³ Véleménye szerint e jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy Erdélyben 1564-ig a reformátusok és a lutheránusok nem váltak külön vallásfelekezetekre. Hangsúlyozza, hogy alkalmanként készített egy-egy kivonatot ezekből a munkákból, de számuk elenyésző. Megemlíti, hogy eléggé kidolgozta az unitáriusok történetét is, de nem tervezi hogy az unitáriusokról szóló rész külön könyvben való kiadását.³⁴

A Sinai Miklós által kért könyvekről való helyzetjelentése után a levél harmadik részében Bod Sinai kérdéseire válaszol. Az elsőre, hogy Dévai Mátyás hol halt meg, nem tud válaszolni, sőt egy évvel később sem tud többet, mivel az Athenasban sem tünteti fel Dévai halálának³⁵ helyszínét. A második kérdésre (mit tud Batizi Andrásról), azt válaszolja, hogy Batizi 1541-ben Wittenbergben volt, majd újhelyi pap lett, halála évét nem tudja ugyan, viszont felsorolja, milyen énekeket írt: Hallottunk Úr Isten Atyáinkról, Jerditsérjük, ez mai napon az mi Urunkat, Krisztus feltámad ki értünk megholt vala, Jövel Szent Lélek Úr Isten, lelkünk vigassága, Krisztus feltámad, nekünk örömet ada, Ember emlékezzél a szomorú halálról, Jámbor házasok meghallgassátok. Athenasában is feltünteteti ezeket az adatokat Batizi András szilágysági reformátorról,³⁶ csupán egy éneket hagy ki a fent felsoroltak közül. Sajnálja, hogy a korabeli, 18. századi tudósok e régi énekeket nem említik és éneklük.

A harmadik kérdésre is részlegesen válaszol, leírja Sztárai Mihályról, hogy 1557-ben tolnai pap volt, hogy mikor volt debreceni pap, nem tudja halála évét neki sem, de megemlíti, hogy az Athanasiusról szóló debreceni kiadású, 1557-es könyve nála van. Bod Péter mindezt az információt kissé kibővítve Magyar Athenasában is közli,³⁷ itt hangsúlyozza, hogy Sztárai versekbe foglalta Athanasius életét a következő címmel: *Historia de Vita Beati Athanasii Alexandriae Episcopi fidelissimi Autore Michaelis Starino*.³⁸

Sinai Miklós negyedik kérdésére Bod Péter nem tudja a választ, vagyis a cím nélküli könyvek szerzőiről nincs tudomása.

Kolozsvár, Készült az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában, 1999.

33. Bod Péter az unitáriusok történetét valóban nem adatta ki külön kötetben, hanem több könyvébe is beleírja a történetüket: a *Kösziklán épült ház ostroma* című fordításába, a *Szent Bibliának históriája* című kötetébe, a *Magyar Athenas* című főművébe, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriája* című könyvébe, a *Smirnai Szent Polikárpus* című kötetébe, a *Historia Unitariorum in Transylvania* című tanulmányába és a *Historia Hungarorum Ecclesiastica I–III.* kötetébe.

34. Bod Péter: *i.m.* 70.

35. *Uo.* 31–32.

36. *Uo.* 282–284.

37. *Uo.* 283.

38. *Uo.* 127.

Sinai ötödik kérdése Kálmáncsehi Sánta Mártonra vonatkozott. Bod tudja róla, hogy 1538-ban a gyulafehérvári iskola rektora volt, valamint, hogy döntőbíróként Szapolyai János király kérésére megjelent Szántai István reformátor beszédekor. Bod említi, hogy a Segesvári Collocviurmól és Szántai Istvánról később sem talált más információt. Bizonyára az adatok hiánya miatt nem írt a Magyar Athenasba külön szócikket Szántai Istvánról.

E Sinai Miklóshoz írt levelében Kálmáncsehi Sánta Mártonról azt is közli, hogy 1541-ben Németországban volt, ezután pedig Erdély és Magyarország híres prédikátorává vált, Debrecenben és Beregszászban végzett papi szolgálatot, Beregszászban pedig 1571-ben megölte egy barát. Mint már jeleztem, mindezt³⁹ a Magyar Athenasban is közli egy kissé kibővítve.

A levél utolsó részében Bod saját munkáiról is szól. Itt mondja el, hogy még számos adatot közölne, ha megjelenének a munkái, a *Litterata Panno-Dacica* (amely a későbbi Magyar Athenas egyik előzményének tekinthető), valamint a *Rediviva eruditissima in Hungaria et Transylvania vinn memoria* című kéziratos műve (e mű végül vagy nem készült el, vagy lappang).

Bod azt is megírja Sinai Miklósnak, hogy gyűjtéseiből Gerdes Dániel gröningeni egyetemi teológiai professzor szándékozott két részt közölni saját *Scriniumában*, de a továbbiakról nincs tudomása. Megemlíti, hogy *Az Isten vitézkedő anyaszentegyházának* kiadására „negyedfél száz forintokat” költött, mivel Im-Hof Bázelen ennyi pénzért vállalta el a könyve kiadatását. Bod Péter a levelében azt is megjegyzi, hogy a mappákat⁴⁰ oroszul adták ki.

Miután művei kiadásáról és jövőbeli terveiről, céljairól írt, megemlíti, hogy megkapta Tatai Csirke Ferenc levelét. Az Athenasból megtudjuk Tatai Csirke Ferencről,⁴¹ hogy pályája kezdetén Szoboszlón volt pap, majd Debrecenben dolgozott lelkészként, később pedig tiszamelléki püspök lett. Hivatali elfoglaltságai mellett tudósként fordítással és írással is foglalkozott.

A levél utolsó sorai a műfaj megkövetelte formulát tartalmazzák: Bod Péter elbúcsúzik Sinai Miklós professzortól, és Isten áldását kéri tudós barátja tanári tevékenységére.

E levelében Bod Péter bebizonyítja – akárcsak a Magyar Athenasban – Sinai Miklósnak, valamint a későbbi olvasóknak, hogy egyszerre adatgyűjtő, adatmentő, adatátadó, segítőképző tudós és közvetlen, szeretetreméltó barát.

Tiszteletes Pr[ofessor]⁴² Uram!

39. A mappák szó Bod Péter értelmezésében a térképeket jelentheti, amelyek *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* című művében jelentek meg.

40. Bod Péter: *i.m.* 287–288.

41. A Pr rövidítés feloldva a professzor szóra utal, mivel a levelet Bod Sinai Miklós debreceni professzornak írta. Sinai Miklós (1730–1808) Debrecenben a történet és a klasszikus irodalom tanszékén volt tanár.

42. Vizitálásokbul: látogatásokból.

Házamhoz érkezvén az ekklesiák, az itt való szokás szerint, vizitálásokbul⁴³ mely előttem igen unalmas, de az szegény atyafiakra nézve elmulhatatlan szükséges dolog, mindjárt azon nap vévén a k[e]g[yelme]d levélét be-
5 tsülettél és szeretettel. Nem szoktam ados maradni levél[!]el senkinek; annál inkább k[e]g[yelme]d[ne]k, a kinek Ekklesiáink dolgaiba való hasznos szorgalmatosságát nem tsak szeretem, hanem nagyon is betsüllöm, nem akarok[!]. Azért a mit lehet sok féle bajoskodasim között válaszlok

A mi a *Pereni Peter*⁴⁴ NagyUr reformáltatása körül a k[e]g[yelme]d observatioját⁴⁵ nézi
10 az ugy vagon, hogy igen egybe zavarták. Pápai⁴⁶ a mit írt igen kevés, de Isten áldja meg érette utat mutatott hogy kellene, hibas is sokakban, írta nagyobbára a Tolnai⁴⁷ Kalauzábul Geleiből⁴⁸ s más illyenekből. Tolnai[na]k kezébe volt a Göntzi⁴⁹ Előljáró beszede s egyebekis. Prinyi Peter igen nagy bizodalmu fejedelmi ember, mind a ket M[agyar]országba a Mohátsi veszedelem
15 után tsak hamar reformálodott, ennek udvari Papja *Siklosi Mihály*⁵⁰ a kinek mint kemény Papnak sok bajaik volt Siklos várában az Prinyi udvari katonái miat[t], de az Ura megoltalmazta. Ez mind az Baranyában mind Patak körül az Evangyeliomi Világosság[na]k nagy terjesztője volt, jól iratik hogy ő reformálta *principaliter*⁵¹; de onnan nem
20 szükség⁵² ki rekeszteni másokat is, a kik az Prinyi városiba helytartó Papok voltak. A ki közéleb[b] él az időhöz, *melybe él* annak írásának kellene hitelesebb[b]nek lenni; de ez sokszor nem ugy van. *Göntzi* is tsak mulolag említi *Dévai Mátyást*⁵³ es *Szekely Istvánt*⁵⁴, holott ezeknek volt több[b]

43. A levélben Perényi Péter 16. századi főúr neve különböző változatokban szerepel: Pereni, Prini, Prinyi... A levélben szereplő valamennyi névváltozatot meghagytuk az eredeti formájában. Perényi Péter (? 1502–? 1548) a reformációhoz csatlakozott főnemes volt, 1519-ben temesvári ispán és főkapitány, ugyanebben az évben koronaőr, majd erdélyi vajda és Abaúj vármegye főispánja, végül pedig I. Ferdinánd kancellárja lett.

44. Observatio: figyelmeztetés, észlelés.

45. Pápai Páriz Ferencre (1649–1716) utalt, aki a 17–18. századok polihisztor tudósa volt, egyszerre rendelkezett tanári és orvosi képzéssel, valamint íróként is tevékenykedett.

46. Bod Péter Tolnai István (1630–1690), református lelkésznek az *Igaz keresztényi és apostoli tudomány s vallás útjára vezető és az eltvelyedésről jó útban hozó Kalauzára* gondolhatott, amely mű Kolozsváron jelent meg, Veresegyházi Mihály nyomtatásában, 1679-ben. (Szabó Károly, RMK I, 510.)

47. Geleji Katona István (1589–1649) református püspök műveire utalt.

48. Bod csak a Göntzi családnevet említi meg, így nem tudhatjuk egyértelműen, hogy melyik Göntzi *Előljáró beszédére* utalhatott, mivel több Gönczi nevezetű személy is létezett a 16–17. századokban: Gönczi A. József református püspök, Gönczi István református lelkész, Gönczi Kovács (Fabricius) György református püspök és Gönczi Mátyás eszperes.

49. Siklósi Mihály 16. századi magyar reformátor volt.

50. Principaliter: főként.

51. A 20–21. sorok előtt, a levél margóján egy olvashatatlan Bod-kiegészítés látható.

52. Dévai Bíró Mátyás (1500–1545) 16. századi reformátor volt.

53. Bencédi Székely István (?–1563) is 16. századi reformátor volt.

54. Bencédi Székely István 1538-ban kiadott művének a címe *Kereszténység fundamentumáról való tanúság*, amely műnek a II. kiadása 1544-ben, a III. bővített kiadása pedig 1546-ban jelent meg.

fáradtságok a Reformatioba. Szekely Istvánnak kezembe vagon a szikszai
25 oskolai gyermekek számokra 1538 dik esz[tendő]be ki adott Katekesisse⁵⁵ s egyebek;
akadtak kezemre, ez osztán végtére v[o]lt Göntzi Pap etc. Szántai István-
rul⁵⁶ pedig ép[p]en nem emlékezik a ki első János Király idejében Kassán
világoskodott mint a lámpás. Más példával is mutathatom. Látja k[e]g[yelme]d
mit ír P. Haner⁵⁷ Santa Márt[o]nrul⁵⁸, azt én bizonyosan tudom hogy mind ha-
30 misság eredetét pedig azon motskos fabulák[ban] így találom. 1580-dik esz[tendő]ben
Christiánus Schessaeus⁵⁹ Medjesi Pap Poetaſter magis quam Theologus⁶⁰
egy oratiot⁶¹ írt s adott ki + de progressu reformationis ex vulgi rumusculis collectam,
idem ex zelo et
invidia⁶² a ffeleket olly formán be tett, hogy ez amaz hallatott Santa Már-
t[o]nrul, Oltárdus⁶³ szebeni Pap ismet más oratiot mondott 1626 tá-
35 ján de Reformatione⁶⁴, ő mint valóságot úgy írta, David Herman-
nus⁶⁵ szászsebesi Pap talis diligens collector⁶⁶ írt Annales ecclesiaſti-
cos et Politicos⁶⁷, melly megvagyon nálamis, ebből Háner⁶⁸ aetate et
judicio tunc immaturus⁶⁹, mind által írta s világ eleibe adta, már
ebből Schmeizel⁷⁰ s a jesuiták, így nőtt Ut nivis exiguus crescit eundem[?]
40 globus⁷¹. Egyebekbe is gyakorta megesik. Haner megis banta az után ezt a könyvet⁷².

55. Szántai István (?–1541) reformátor volt, akiről csak annyit tudunk, hogy 1538-ban, amikor kénytelen volt részt venni a Segesvári Colloquiumon, akkor Kassán dolgozott, azután pedig lelkész lett Abaújszántón. Dévai Bíró Mátyás szerint szerzetesi részről jött, erőszakkal ölték meg.

56. Bod Péter Haner Györgyre (1672–1740), a segesvári evangélikus lelkészre és gimnáziumi rectorra vagy Haner György Jeremiásra (1707–1777), az idős Haner György fiára utalhatott, aki megyesi evangélikus lelkész és gimnáziumi tanár volt.

57. Bod Kálmáncsehi Sánta Mártonra utalt, aki Zoványi Jenő szerint a 15. század végén született és 1557-ig élt, viszont Szenczi Molnár Albert 1571-re tette a halálának az időpontját.

58. Christiánus Schessaeus (1536 k.– 1585 k.) megyesi lelkész volt.

59. Poetaſter magis quam Theologus: Inkább költő módjára mintsem teológusként.

60. Oratio: beszéd.

61. A mondatban Bod Péter egy beszúrási jelet használt, ami arra utal, hogy a 31-35. sorok előtti megjegyzése (amelyet mi kurzívval szedtünk) ebbe a levélrészbe tartozik: de progressu Reformationis ex vulgi rumusculis collectam, idem ex zelo et invidia, vagyis: a reformáció előrehaladásáról, amelyet a köznép szóbeszédéből gyűjtögetett, ugyanő vetélkedve és gyűlölködve...

62. Bod Péter Oltard András (1611–1660) nagyszzebeni evangélikus lelkészre utalhatott.

63. Reformatione: reformáció, átváltoztatás.

64. David Hermannus 17. századi szászsebesi pap, 1668-ban halt meg.

65. Talis diligens collector: ugyanolyan szorgalmas olvasótárs.

66. Annales ecclesiaſticos et Politicos: Egyházi és Államtudományi Évkönyvek.

67. Lásd az 55. jegyzetet.

68. Aetate et judicio tunc immaturus: följegyzése és ítélete ez esetben éretlen (?).

69. Bod Péter Schmeizel Mártonra (1679–1747), az evangélikus vallású egyetemi tanárra utalt.

70. Ut nivis exiguus crescit eundem[?] globus: Amint a kisebb hólabda nagy hógolyóvá nő [?].

71. Ezt a mondatot Bod utólagosan írta be.

72. Confessio: Hitvallás.

Az Eger Völgyi *Confessio*⁷³ iránt írtam mindjárt Tisz[teletes] Prof[essor] Ajtai Ur[am]nak⁷⁴ Enyeden, hogy írassa le; sőt minth[ogy] azon Bibliotékának leg első rendbe szedője annak idejébe én voltam, úgy emlékezem, hogy nem csak egyszer hanem töb[b]szőr is ott meg találtatik, arra kértem hogy ha egyszernél töb[b]szőr talál lenni egyik exemplárt⁷⁵ ajándékozza a Debretzeni Koll[égium] Bibliotekájának, a Debretzeniek ezt jo neven fogják venni s megszolgálni tudják. Remélem hogy ha úgy léssen oda fogja adni; hanem pedig leiratja s k[e]g[yelme]d kezére elküldi. A Szikszai Balint⁷⁶ levelét Bezához⁷⁷ ha talállok valakit én is le iratom; de az a nyavalyám volt eleitől fogva, hogy kivel irassak nem lévén, sok drága Monumentumokat⁷⁸ ki kellett botsa[ta]nom kezemből, úgy h[ogy] nem tran[s]fundalhattam⁷⁹; magam sem irhattam le levén Papságomnak egész idejébe a minden napi szolgálattal igen megterhelhetve, mind a mái napigis Láttam én a Reformatiotol fogva majd minden synodusok actait⁸⁰

55 az mult sekulum végeig, a mellyek voltak a Lutheranusoknal

Erdel⁸¹

Erdelyben; eleinte pedig a Reformátusok Lutheránusok együtt voltak. 1564 dik esz[t]en[dő]ig: Láttam egyebeket is sokat de csak valami excerptumot⁸² tettem néhol, neholt pedig a hol lehetett másokat (?) tselekedtem.

60 Az Unitária Historiát úgy tartom eleggé ki vagyon dolgozva ex authenticis Documentis.⁸³ Neha úgy is gondoltam hogy azt különösön kibotsátassam; de sajnallottam el szakasztani azt a reszet a corpore totius collectionis⁸⁴.

A mi illeti a k[e]g[yelme]d kérdéseit (1 Dévai Mátyás hol holt meg?⁸⁵ Nem találom nyomát. (2 Batizi Andrásrul? 1541-dik esz[tendő]ben volt Vit[t]e[n]bergben, lett Ujhelyi Pap, meddig élt nem tudom: írta ezeket az enekeket

73. Bod Ajtai Abód Mihályra (1704–1776), a 18. századi nagyenyedi református kollégium keleti nyelveket, régiségtant és történelmet oktató professzorára utalt.

74. Exemplár: példány.

75. Szikszai Hellopoeus Bálint (? – 1575), a református lelkész.

76. Bod Theodorus Bezára (1519–1609), a teológusra és tudósra utalt, akinek fontos szerepe volt a reformáció idején.

77. Monumentumok: emlékek, emlékeztető példák, művek.

78. Nem másolhattam át.

79. Synodusok actait: a zsinatok jegyzőkönyveit.

80. A teljes szó Erdély.

81. Excerptum: kivonat.

82. Ex authenticis Documentis: eredeti forrásokból.

83. Corpore totius collectionis: teljes gyűjtemény-együttestől (szó szerint: testétől).

84. Varga Gábor szerint a kérdés így hangzik: 1 Dévai Mátyás hol halt meg?. Varga: *i.m.* 29.

85. Varga Gábor szerint *Hallotuk Urísten atyáinkról.* Uo.

- Hallottuk Ur Isten Atyainkrul*⁸⁶
Jer ditsérjük, ez mai napon az mi Urunkat Kár hogy az régi éne-
Krisztus feltamada, ki ertünk meg holt vala kek közül az illyeket
- 70 *Jövel Sz[ent] Lelek Ur Isten, lelkünk vigassága* a moštani tudosok kihe-
Krisztus feltamada nekünk örömet ada rélik
 Turi Pál volt Sz. Péteri Pap de az
 Patronussa haragja elől jött az Erdé-
Ember emlékezzel a szomoru halalrul lyi fejedelem birodalmába Biharra, az
 után ment Szántora⁸⁷.
- Jámbor házások meghal[l]gassátok*
 (3 Sztarai Mihály 1557 dik esz[tendő]ben volt Tolnai Pap, nem tudom mikor holt
 75 meg azt sem mikor volt Debretzeni Pap. Az Athanasiusrul⁸⁸ ki a-
 dott História⁸⁹ nálam vagyon Deb[recen] 1557⁹⁰ esz[tendő]ben 4.⁹¹
 (4 Azon titulus⁹² nélkül valo M[agyar] Könyv[ne]k ki légyen iroja, nem tudom.
 (5 Kalmantsehi Sánta Mártonrul⁹³? Tudom hogy 1538 esz[tendő]be Cano-
 nicus et Rector Scholae Albensis volt et in Colloquio coram
 80 Rege Joh. I. Segesvariensi inter Stephan[um] Szántai Reformátorem
 et Monachos ac Ep[iscop]o[s] Agriensem Frangepan[um] Georgi[um] Variensem,
 Statile[um]
 Albensem jussu Regis velut arbiter jelen volt.⁹⁴ (Erről a Segesvári

86. Bod Péternek a 71–73. sorok végén újra egy utólagos bejegyzése olvasható, amelyben Bod Thúri Farkas Pálra (?–1574), a sajszentpéteri református papra utalt, aki a patrónussa haragja elől előbb Biharra, majd Abaújszántóra menekült. Bod Péter az Athenasban is külön szócikkben mutatja be Túri Pál életét és tevékenységét, 303–304.

87. Sztárai Mihály (1540-es évek?–1560), tolnai papnak az Athanasiusról kiadott históriájának a teljes címe *Historia de Vita beati Athanasy Alexandriae Episcopi fidelissimi Ad notam, Rottenetes bűn lám volt az fősvénység*. Debrecen, Kiadta Andreas Lupulus (Kömlös András), [é.n.]. Ez a mű egy jámbor püspökről, Athanasiusról szól: igaz hitéről, jámbor életéről és a sok háborúságnak az elszenvedéséről. (Szabó Károly, RMK I, 158.)

88. Varga Gábor szerint Hymnusa (i.m. 29.), amely értelmezés nem helyes, hiszen Sztárai históriát írt Athanasiusról (*Historia de vita beati Athanasii*).

89. Varga Gábor szerint 1554-ben jelent meg (i.m. 29), Bod Péter az 1557. évszám mellett voksol, de mindketten tévesen határozzák meg a megjelenés évét. Az RMNY szerint vélhetően 1573-ban publikálták. Tekintettel arra, hogy a história a szerző és Melius Juhász Péter között lefolyt vita témáját is érinti, aligha jelenhetett meg Debrecenben Melius halála, 1572. december 15. előtt. Régi Magyarországi Nyomatványok, I. 323.

90. A 4. a negyedréteket jelenti, Varga Gábor ezt kihagyta átírásából. I.m. 29.

91. Titulus: cím.

92. Kálmáncsehi Sánta Márton a Zwingli tanításának erdélyi képviselője.

93. 1538. esz[tendőben] Gyulaféhérváron kanonok és az itteni iskola rektora volt, I. János király színe előtt a Segesváron rendezett kollokviumon, a király parancsára, bíróként volt jelen Szántai István reformátor és Frangepán egri és György várad szerzetesek és püspökök között lezajlott [teológiai dispután].

94. A Segesvári Collokviumot (helyesen: Colloquium) Martinuzzi nagyváradi és Frangepán egri püspökök sürgetésére, Szapolyai János király 1538 novemberében tartotta, egyfelől Szántai István kassai reformátor s a vita folyamán pártjára kelt Rezenei János orvos, másfelől Szegedi Gergely nagyváradi ferencendi barát és több más római katolikus pap között.

Collocviumrul⁹⁵ és Szantai Istvanrul⁹⁶ ennyi, utana valo [...]
utána sem akadott egyéb elő, hanem egy régi Magyar Könyvetskébe iratik
85 le mellynek titulussa *Hiszpaniai Vadaszság*, Inquisitio Hiszpanicus⁹⁷)
1541 esz[tendő]ben fordult meg Nemet országban, az után hires Predikát[or]n[a]k tartatott M[agyar]országban s Erdelyben, volt Debretzeni Papis, megőletett Berekszászon egy Barát által 1571 esz[tendő]ben⁹⁸.
Efféle dolog nem kevés jőne világosságra, ha egy Munkátskám; mellyet ne-
90 veztem *Litterata Panno-Daci[c]anak*⁹⁹, seu¹⁰⁰ *Rediviva eruditiss[imorum] in Hung[aria]*
*et Tran[sylva]nia viror[um] memoria*¹⁰¹; melly[i]k a materiale¹⁰² vagyon amint vagyon, de forma kellene. Ez előtt valami Speciment¹⁰³ akartam belőle de tribus seculis¹⁰⁴ valami collectioban¹⁰⁵ publikáltatni, de interversalodék¹⁰⁶.
Nemis sietek véle, hogy inkább[b] az idő hozzon holmit világosságra.
95 Gerdes¹⁰⁷ Ur[a]m irt vala hogy vagy két részt a Collectiombul be tészzen a maga *Scrinium*ába¹⁰⁸; de nem tudom mit tsinált, én nem láthattam, talan tsak excerptalt¹⁰⁹ valamit s azt tette bé. A több[bi] részével is amint Isten[nek] tetszik légyen ugy a dolog. A Baseli Historiátskára¹¹⁰ költöttem negyedfel száz forintokat eddig, nem vettem egy Krajtzárt is el hiszen nem is vészek már. Im-

95. Szantai István (?–1541) kassai reformátor és abatyiszántói lelkész volt.

96. Jelentése: Hiszpaniai Vizsgálódás.

97. Bod Péter csak annyit említ meg Kálmáncsehi Sánta Márton haláláról, hogy 1571-ben Beregszászban megölték, viszont Szenczi Molnár Albert *Az Keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanau, 1624. (RMK I., 242–243.) című fordításában, a Bethlen Gáborhoz idézett dedikációjában kifejti azt, hogy egy barát lövi át a prédikátort Beregszászban. Szabadi István Kálmáncsehi Sánta Márton című könyve szerint Kálmáncsehi Sánta Márton prédikátor ellen több merényletet is elkövettek, maradandóan először a lábán sérült meg, így haláláig sántított, ezért is nevezték el „Sánta” Mártonnak, Szabadi István arra is felhívja a figyelmet, hogy Szenczi Molnár Albert is 1571-re tette Kálmáncsehi halálának időpontját, amikor elkövették ellene a második merényletet is, vagyis amikor lenyilazták.

98. Bod Péter: *Litterata Panno-Dacica*. Teleki-könyvtár, 1510. A/2. sz. alatt.

99. Seu: vagy.

100. Bod Péter *Rediviva eruditiss[imorum] in Hung[aria] et Tran[sylva]nia viror[um] memoria* című műve valószínűleg végül nem készült el vagy elveszett.

101. Materiale: anyag.

102. Specimen: minta.

103. De tribus seculis: a három századról.

104. Collectio: gyűjtemény.

105. Interversalodék: meghiúsult.

106. Bod Péter Daniel Gerdessusra vagyis Gerdes Dánielre, a grönningeni egyetem teológiai professzorára utal.

107. Gerdes Dániel műve a *Scrinium*.

108. Excerptalt: kiválasztott.

109. Bod Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelenvaló időig sokféle változásának rövid históriája*. Bázal, 1760.

110. Johan Rudolf Im-Hof (1698–1778) bázeli nyomdatulajdonos és könyvkiadó volt, aki, többek között, magyar Bibliát is publikált.

100 hofot¹¹¹ nem vádolom, inkább[b] azokat a kikre volt bizva az le szállítás. En Imho-
fot sem szorítottam meg hogy magának ne nyomtasson; mert a tzélom az volt
hogy a Kőnyv segédtesen, hadd lássák az kik magyarul tudnak az Ekkle-
sia successiojat¹¹² s holmi Rendtartások, hogy tsuszta be az Eklesiába + azt igen
bánom h[ogy] Mappakat olyan rosszszul adták ki, nem a delineatio szerint.¹¹³
Tiszt[eletes] superintendens¹¹⁴ Tatai Uram levelét vettem, ő k[e]g[yel]met nagybul kő-
105 szőntetem, ugy k[e]g[yelme]d kedves Collegait. K[e]g[yelme]d dolgait pedig az
Is[te]n[ne]k
ajánlom, ő felsége k[e]g[yelme]det éltesse sokáig h[ogy] a nemes tanulo ifju-
ságot böltsen vezerehesse a jo tudományokra. En pedig maradok
K[e]g[yelme]d[ne]k

kesz szolgálja, joakaroja
Bod Péter

Felhasznált irodalom

Primér források:

- BOD Péter: *Magyar Athenas.* [h.n.], [k.n.], 1766, 1–360.- <http://mek.oszk.hu>.
- BOD Péter: *Magyar Athenas.* Vál.: Torda István, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982, 461–486.
Bod Péter Sinai Miklóshoz írt kéziratot levele. A debreceni református kollégium Nagykönyvtárában található meg az R921 jelzet alatt.
- FÁBIÁN Gábor: *Cicero összes levelei.* Pest, Kiadva az Emich Gusztáv M. Akademia Nyomdászájánál, 1861–1863.
- KELEMEN Lajos: *Bod Péter levelei.* Erdélyi Múzeum, Új évfolyam II., XXIV. kötet, Erdélyi Pál (szerk.), kiadta Stief Jenő és társa sajtója, Kolozsvár, 1907, 193–208., 256–260., 328–335., 383–392.
- KISS Áron: *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben.* Magyar Könyvszemle, VII. évf., 1882, 257–263.
- LENGYEL Imre: *Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez.* Ismeretlen levele Jakob Christoph Beckhez, Irodalomtörténeti Közlemények, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata 197, Akadémiai Kiadó, Budapest, 5. szám, 1973.

111. Ekklesia successioja: az egyház folytonossága.

112. Itt Bod Péter újra egy jelet használt azzal a céllal, hogy a 99–109. sorokat kiegészítse egy újabb megjegyzéssel. A delineatio itt: megrajzolt forma szerint.

113. Superintendens: az erdélyi református püspök 17–18. századi megfelelője (felvigyázó, felügyelő).

114. Bod Péter itt Tatai Csirke Ferenc (1707–1765) debreceni református püspököt említette meg.

- RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós debreceni főiskolai tanár három levele Bod Péterhez egyháztörténelmi ügyben.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1872, 49–55.
- SZABÓ Ágnes: *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz.* <http://www.rgy.hu/szaboag.htm>.
- SZELESTEI N. László: *Bod Péter levele Cornides Dánielhez.* Magyar Könyvszemle, 1989, 3. sz., 294–299.
- TORDA István (vál.): *Bod Péter levelei.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982.
- Másodlagos források:*
- BOD Péter: *Dictionarium Latino- Hungaricum.* Sumtibus Samuelis Sárdi Typographi, Cibinii, 1767.
- DEBRECZENI Attila – SZUROMI Lajos (szerk.): *A Csokonai-levelezés és kora.* In.: Csokonai Vitéz Mihály, Levelezés. Akadémiai kiadó, Budapest, 1999, 382–400.
- EGYED Emese: *Adieu, édes Barcsaym.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001.
- FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára.* Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1884.
- HARGITTAY Emil (szerk.): *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába.* Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- HOPP Lajos: *A magyar levélműfaj történetéből.* In.: Irodalom és felvilágosodás tanulmányok, Szauder József –Tarnai Andor (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 501–566.
- IMRE Mihály: *Szőnyi Benjamin levele Jakob Christoph Beck bázeli professzorhoz 1776-ból.* Különlennyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1981. évi 1. számából.
- KÁLVIN János: *Az Keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás.* Nyomtatták Hanoviában, 1624. (Szenczi Molnár Albert ford.)
- KESZEG Vilmos: *Írás és kommunikáció: a levél.* In.: Keszeg Vilmos, Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség, Kiadja a Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008, 225–248.
- KICZENKO Judit–THIMÁR Attila (szerk.): *Levél, író, irodalom. A levéltudomány történetéről és elméletéről.* Kiadta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000.
- KIRÁLY István (főszerk.): *Plinius.* In.: Világirodalmi Lexikon, 10. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 641–643.
- LABÁDI Gergely: *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.
- MARTINKÓ András: *A levélstílusról.* In.: Világirodalmi lexikon, Király István (főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 231–232.

- MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben. Irodalomtörténeti Füzetek 130., Budapest, 1994.*
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1995.*
Régi Magyar Költők Tára. V. kötet. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1886.
Régi Magyar Költők Tára. X. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- RÉVAI Miklós: *A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.*
- RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós debreceni főiskolai tanár három levele Bod Péterhez egyháztörténelmi ügyben. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1872, 49–55.*
- SZABADI István: *Kálmáncsehi Sánta Márton, Debrecen, 2007.*
- SZABÓ György: *Előszó. In.: Tarnai Andor (szerk.): Benkő József levelezése, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988, 7–14.*
- SZERDAHELYI István (szerk.): *Seneca. In.: Világirodalmi Lexikon, 12. kötet, Szerdahelyi István (főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 769–772.*
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, <http://mek.oszk.hu>*
- SZŐKE Mária (szerk.): *Babits Mihály levelezése 1907-1909. Akadémiai kiadó, Budapest, 2005, 225–241.*
- TÓTH Zsombor: *Usus doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata. Esettanulmány, In.: Fazakas Gergely Tamás- Győri L. János, Medgyesi Pál Redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusból, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Debrecen, 2008. 203–229.*
- VARGA Gábor: *Bod Péter ismeretlen levele Sinai Miklóshoz. In.: Honismeret. 1-es szám, XIII. évfolyam, 1985, 28–29.*
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás, kiadja: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.*

Misák Marianna:¹

A női és férfi szerepek a 19. század magyar társadalmában, különös tekintettel az oktatás területére

Abstract. Female and Male Roles in the 19th Century Hungarian Society, with Special Attention to the Field of Education

When discussing this topic we set out from the fact that education of girls in each era depended on the attitude of the given society towards the female sex, and on how it judged them. Then it is outlined how the education of girls was formed centuries before the Reformation, and what important role the Reformation played in the field of education, particularly in the education of girls. All this is presented to the reader first examining the Western European and then the Hungarian situation. Then we briefly analyze 16th century sources that show the beginnings of the education of girls in Hungary. Protocols and other relevant sources provide the greatest help when discussing this subject. It is found that female education commencing in the 16-17th century in our country was surging, which is not typical later of the 18th century.

In the early 18th century, a memorandum of Tokaj from 1711, writes that the church parish of Tokaj "purchased a fundus for a girls' schola." In other words, in the field of girls' education a form of institutionalization started, which still did not mean equal schooling with that of the boys.

In the 18th and 19th centuries, the traditional perception was still strong that women should not engage in studying or politics, just be a good wife, mother and housewife, i.e., just live for the family. This is certainly not meant for every social class, since the girls and the women of poorer sections of the population had to work for the daily bread.

Despite all these, there were some who urged the opportunities for girls to study at primary, secondary, and even at tertiary levels. In addition, laws were issued in the 19th century that required by statute, not only as a possibility, for girls to study.

The difference between female and male roles was subordinated for a long time to the view that defined the attitude to the education of girls. We cannot say that this changed by the 19th century, since the opinion of society is divided on the roles of the two sexes still for a long time.

Keywords: women, men, education, gender, differences.

*„A nő szüli ugyan a férfit, de a férfi alkotja a törvényt”
„A nő világa az otthon, a férfi otthona a nagyvilág.”*

Bevezetés

A fenn idézet mondatok jól szemléltetik azt a gondolkodást, mely hosszú időn keresztül határozta meg a társadalmat a nő helyzetének megítélésében. A 19. században már nem-

1. Lelkész-könyvtáros a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinél. Email: mismarianna@freemail.hu.

csak Európa, de Magyarország is megindult azon az úton, mely megváltoztatta ezt a be-
rögződött gondolkodást.

Felmerül a kérdés, hogy vajon honnan indul ez a gondolkodás, s az ebből fakadó meg-
különböztetés? Martinovics Sándor azt mondja, hogy a nőkérdés nem olyan fiatal, mint
ahogyan azt sokan feltételezik. Hivatkozik az Ószövetségben szereplő női alakokra s tet-
teikre, a görög irodalomra, melyben a női szellem páratlanságát emeli ki. Mindezek után
pedig hozzát teszi: „... a nemrég fölfedezett házassági szerződések a piramisok országából ok-
mányilag bizonyítják, hogy nem Amerika a női emancipáció ígéretföldje, és hogy a női jogok
születésnapja nem a francia forradalom volt. A nőkérdés az emberiséggel kezdődik.”²

Korszakunk, s az azt megelőző századok folyamán számos írás látott napvilágot, me-
lyek a nők hivatását, a női feladatok, szerepek alakulását és helyzetét ecsetelték. Ezek kö-
zött találunk olyanokat, amelyek ismert és kevésbé ismert szerzőktől, lelkes, érdek-
lődő amatőröktől származnak, de olyanokat is, melyek a nőkérdéssel akár professzioná-
lis módon foglalkoznak. Az érvek – akár elmarasztalóak, akár pozitívak –, ebben az idő-
ben folyamatosan változtak, és bár továbbra is a Szentírás és az egyházi előírások marad-
tak meg hivatkozási pontnak, ezeket egyre inkább kiszorították a tudományos magyará-
zatok a nők és férfiak biológiai különbözőségéről. Kozma Gyula jegyzi meg, hogy „Ha
megbízható mértéke lenne az ügy iránti meleg érdeklődésnek az a sok szóbeszéd, amelyet erről
a témáról világnak eresztettek: akkor a nőkérdésnek nagyon jól kellene állnia. Ámde alig ta-
lálkozunk tisztázatlanabb eszmekörrel, több ellentmondással, mint éppen e kérdés vitatásánál.”³

A tudományos fejlődésbe vetett hit idején egyre több szerző már anatómiai, antropo-
lógiai, pszichológiai és szociológiai megfigyelésekkel, tényekkel operált. A mára már nevet-
ségessé vált érvek – a nők kisebb agyveleje, gyengébb testi alkata – elcsendesedtek. Madách
Imre 1864-es akadémiai székfoglalójában a természet által elrendelt, nőies sajátosságok pó-
tolhatatlanságát hangsúlyozva érvelt a nők hagyományos szerepkörének és alárendelt tár-
sadalmi helyzetének megváltoztatása ellen. A 19. század vége felé egyre gyakrabban hasz-
nálták a tudományt az erősebb nem képviselői is annak bizonyítására, hogy a nők nem ke-
vesébbé alkalmasak azokra a feladatokra, amelyeket akkoriban még inkább csak ők végeztek.⁴

Jelen társadalmunkban az egyenlőség az egyik alapelv. Az emberek nem egyenlők tu-
lajdonságaik, képességeik és gazdagságuk alapján. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat
1776-os elfogadása óta a legtöbben elismerik, hogy mindenkinek egyenlő joga van az élet-
hez, a szabadsághoz és a boldogulásra való törekvéshez. Ezért a törvény mindenkit egyen-
lő bánásmódban részesít, azonos jogokat és kötelezettségeket ró az állampolgárookra. Ma
már egyre kevesebben vitatják a nemek és a fajok közti egyenlőséget.

Minden társadalmi funkció alapja a társadalmi berendezkedés. Ezért a társadalmi ba-
jok gyökere is itt keresendő. A korábbi századok nők és férfiak szerepének meghatározó

2. MITROVICS Sándor: *Kereszténység és feminizmus*. Pius-Kollégium, Pécs, 1918. 1.

3. KOZMA Gyula: *A nőkérdés*. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1899. 1.

4. BORBÍRÓ Fanni: *A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon*. http://www.arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete. 2013. 01. 14.

gondolkodása is ebben található meg.⁵ A 19. században felgyorsult a társadalmi átalakulás, s ekkor az éleslátó gondolkodók felismerték, hogy a fejlődés az egyenlőség, a demokrácia irányába mutat. A rendi társadalmakat a demográfiai fejlődés, a gazdaság átalakulása, az új eszmék terjedése és az államhatalom erősödése fokozatosan átalakította. Népesebb, mozgékonyabb, gazdagabb társadalom jött létre, amelyből már tudatosan megpróbálták kiiktatni az emberi egyenlőtlenség legkirívóbb megnyilvánulásait. A régi társadalomban elsősorban a születés számított, s csak másodsorban a vagyon. Ezért nevezzük arisztokratikus társadalomnak. Az új, 19. századi, demokratikusnak még nem nevezhető társadalomban viszont a vagyon, a tulajdon, a gazdagság egyre fontosabbá vált, s csak másodsorban számított a születés.⁶ A legelőkelőbb társadalmi rendet mindenhol a nemesség alkotta, ez a törvényekben is meghatározott, örökölhető felsőbbrendűséggel rendelkező társadalmi csoport. Mögöttük a polgárság. Legrégebbi csoportjukat a kereskedők alkották, ez a hivatás tette lehetővé a leggyorsabb meggazdagodást. Az államok növekvő pénzügyi szükségleteinek hatására a középkor óta sokasodó bankárok szerepe is egyre fontosabbá vált. A gazdag iparosok viszonylag új típusú képviseltek, jelentőségük csak a 19. században növekedett meg. E században mindenhol nőtt a polgárság létszáma, vagyona és a nemzeti jövedelemből való részesedése. A század első felében azonban a vagyon és a hatalom igazi forrása, a társadalmi felsőbbrendűség szimbóluma még mindenhol a földbirtok maradt. A gazdag földbirtokosoknak a 19. század folyamán is jóval nagyobb tekintélye volt, mint az ipar vagy a kereskedelem képviselőinek.⁷

A 19. század Európában és Észak-Amerikában is az emancipációs mozgalmak időszaka. Ezek kezdete azonban sokkal korábbra tehető. Wirker István szerint „...bizonyára olyan régi, mint a nők elnyomtatása, mert természeti törvény, amely a társadalomban is érvényesül, hogy minden hatás ellenhatást szül.”⁸ A mozgalmak közül kiemelkednek azok, amelyek eredményeiket tekintve leginkább a nők életén és társadalmi helyzetén kívántak változtatni. Magyarország sem maradt le a nyugati nőmozgalmak mögött, itt is ebben a században kerültek széles nyilvánosság előtt megvitatásra olyan kérdések, mint a nők hivatása, a nők férfiakéhoz viszonyított jogai, a nők művelődése és oktatása-nevelése, vagy éppen a nők közéleti szerepe és a hagyományos női szerepekből való kilépés lehetőségei.⁹

Bármennyire is felszínre kerültek a nőkkel illetve jogaikkal, feladataikkal kapcsolatos nézetek, a vélemények rendkívül megoszlottak. A többségi gondolkodás még a hagyományos szerepek mellett döntött. A természetes az, ha a nő nem dolgozik otthonán kívül, nem foglalkozik a politikával sem, hanem életét teljes egészében a családjának szenteli. Az erkölcsös életet követelő egyház, az egészségesebb gyermekeket kívánó állam és az otthoni kiszolgáltatást elváró férfiak mind egytértettek ebben. Természetesen ezt a társadalom min-

5. WIRKER István: *A feminizmus*. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest, é.n. 53.

6. HAHNER Péter: *A megújuló társadalom a 19. században*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a-megujulo_tarsadalom_a_19_szazadban/ 2012. 08. 13.

7. Uo.

8. WIRKER: *i.m.* 39.

9. BORBÍRÓ Fanni: *i.m.*

den rétegében sem eddig, sem ezután nem lehetett érvényesíteni, hiszen ezt csak a módosabb családok asszonyai tehették meg, akiknek nem kellett mindennapos munkával keresniük a kenyerüket. Egyes történészek úgy fogalmaztak, hogy az ipari forradalom kivitte a férfiakat a családi otthonból, az asszonyokat viszont bezárta oda. A háziasság kultusza valóban eltávolította a nőket a való világtól, és ezért a legtöbb férfi magától értetődőnek tartotta, hogy nem biztosítanak számukra politikai jogokat. Törvények szabályozták döntési lehetőségeiket, illetve tetteiket. A napóleoni polgári törvénykönyv például Franciaországban teljesen alárendelte őket apjuknak, majd férjüknek, s még saját ékszereiket sem adhatták el engedély nélkül.¹⁰ Kaari Utrio történész így ismerteti ezt a helyzetet: „A 19. században kétféle nő létezett: vagy a család végtelenül önzetlen anyyala volt, vagy gyárban robotoló, gyűrött munkásfeleség... Hivatalosan azonban csak egyféle lehetett: az igazi nő a középosztály ártatlan leányzója, akiből a házasságon keresztül a család önfeláldozó szíve lett. Másféle nő nem létezett, nem is volt szabad léteznie... A nők legnagyobb gondja mindennapi kenyerük megszerzése volt, amely valójában csak kétféle módon történhetett: vagy rosszul fizetett munkahelyen gürcölve, vagy eladva magát örökre a házasságba, vagy váltogatva, hol ennek, hol annak a férfinak. E lehetőségek közül a társadalom a házasságot fogadta el helyesnek... Egyik sem nyújtott azonban tökéletes biztonságot.”¹¹ Más történészek viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a nők helyzete mégiscsak sokat javult a 19. század folyamán. Korábban a házasságot a szülők készítették elő, a romantikus szerelem-kultusz azonban nagyobb szabadságot biztosított nekik a párválasztásban. A születésszabályozás megjelenése csökkentette a gyermekek számát, az orvostudomány fejlődésével pedig csökkent a gyermekhalandóság is. A családi élet minősége sokat javult, a középosztály házasságai egyre egyenlőbb kapcsolattá váltak, a kevesebb gyermek több szabadságot biztosított a nőknek. Sok nő kezdett könyveket írni a 19. század folyamán, s a korszak több híres regénye (Frankenstein, Tamás bátya kunyhója stb.) tőlük származik.

A női egyenjogúsítás kérdésének legjellegzetesebb jegyei, már a 18. század végétől léteztek. A kérdéssel foglalkozó szerzők, pedagógusok a nők művelődésre, tanulásra való képességét és ahhoz való jogát hangoztatták és bizonyos megkötésekkel a nők hivatalviselési jogát is elismerték. A nők valódi hivatását az anya, feleség és háziasszony hármas szerepben látták és ennek minél tökéletesebb megvalósítását a lányok neveltetésével kívánták elérni. Ezt a hármas szerepkört kiegészítette a honleányi kötelesség, mely a reformkor óta szintén központi gondolat volt a nőemancipációs törekvésekben. Az első lépést a nők emancipációja felé az jelentette, hogy ezeket a szerepeket felértékelték, rámutattak társadalmi fontosságukra – főként az anyák felelősségére a következő nemzedékek nevelésében – és legfőbb célkitűzéssé a lányok nevelésének magasabbra, később a férfiakéval azonos színvonalra emelése vált. A népiskolai képzés magasabb színvonalra emelése, a lányok felsőbb lányiskolai majd, egyetemi képzésének lehetősége és végül a leány-középiskolák létrehozása volt az az út, amely mutatta ennek az irányzatnak a sikereit.¹²

10. HAHNER Péter: *i.m.*

11. Uo.

12. BORBÍRÓ Fanni: *i.m.*

Az 1848–49-es eseményekben nem csupán a férfiak vették ki részüket, s tettek meg mindent a hazáért, hanem a nőknek is fontos szerep jutott. Nagyon sok esetben ők vették át a család gazdasági életének irányítását, ápolták a sebesülteket. Később a bujdosók segítése is rájuk hárult, és bizony a megtorlásból is azonos mértékben jutott ki nekik (gondoljunk csak Teleki Blankára, vagy Lövey Klárára, akiket többévi várfogságra ítélték). A szabadságharcot követő társadalmi változások tehát magukkal hozták a nőkérdés tematizálódásának változásait is. Míg az 1800-as évek elején a nők hagyományos feladatairól, illetve alkotói tevékenységének lehetőségeiről értekeztek a témában megnyilatkozók, addig a reformkorban a nők művelődési joga került előtérbe, mint a nemzeti mozgalom, a nemzeti nyelv és kultúra megőrzésének és megújításának egyik eszköze. A dualizmus korában pedig egyre gyakoribb téma volt a nők közép- és elsőfokú oktatásának szükségessége, a nőnevelés ügye, illetve a nők fizetett munkavállalása, gazdasági önfenntartása.¹³

Rövid történeti áttekintés

Hosszú évszázadokon keresztül megfigyelhető tény, hogy az emberiség két neméhez tartozók között éles különbség húzódott meg. Ha előveszünk akár a neveléssel, akár történelemmel foglalkozó írásokat, azt látjuk, hogy a férfi és a nő közötti különbség sok tekintetben előtűnik. Más volt a nevelése, a feladata, az életből, műveltségéből való részesedése. Más megítélés alá esett, másképpen viszonyult hozzá a társadalom.

A régi rend az egyenlőtlenség és a kiváltságok társadalma volt. Különböző kiváltságokkal és előjogokkal rendelkező rendekből és testületekből állt. Az egyén életet leginkább az a tény határozta meg, hogy melyik társadalmi rend tagjaként született meg, s melyik testületbe sikerült bekerülnie. A kirívó társadalmi különbségeket a legtöbben természetesnek tekintették.

A korai középkorban a kor ideológiáját az egyház határozta meg. Az állam és az egyház kapcsolata szoros volt, így a világi felfogás igazodott az egyház tanításához. S az egyház szinte szélsőségesnek mondható nyilatkozatával, meghatározta a női nemről alkotott nézeteit. Általános felfogás volt, hogy a nő csak másodrendű lény, s a klérus nagy szorgalommal igyekezett az Ószövetségből és az ó-keresztyén iratokból előásni mindazt, ami véleményét ebben a tekintetben alátámasztotta. Szent Hieronymus szerint a nő „a pokol tornáca... a gonoszság útja... a skorpió fullánkja.”¹⁴ Augustinus egyik későbbi követője, nem kisebb elismeréssel szólt: „Az emberi nemnek mindig a nő volt egyik legnagyobb méregkeverője... legbüszkébb és legkegyetlenebb a vadállatok között, bujább, mint a majom... mérgeesebb, mint az áspiskígyó..., hamisabb és álnokabb, mint a szirén.”¹⁵ Bár ezek a vélemények szélsőségesek, azt mindenképpen jól tükrözik, hogy a női nemet ez a korszak ho-

13. Uo.

14. SZENTIMREI Mihályné: Beginák, kódex másoló apácák, nők a középkori magyar egyházban. In: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990*. SRKTGY, Sárospatak, 1991. Szerk. Kiss Endre József. 75.

15. SZENTIMREI: *i.m.* 75.

gyan ítélte meg. Milyen széles határt húztak a kor gondolkodói a férfi és a nő társadalmi szerepe közé.

A feudális társadalom ebben a tekintetben nem hozott változást. Ha az oktatás területét nézzük, még mindig csupán a fiúk számára állt nyitva a művelődés lehetősége. Ez a jelenség szorosan összefüggött a nők történelmileg kialakult helyzetével. A feudalizmus korában a nők tevékenységi köre általában a háztartás ellátására és a gyermekek nevelésére szorítkozott. A nő nem vett részt a társadalmi termelésben, munkáját lényegében a kereső, családfenntartó férfi számára teljesített magánszolgáltatnak tekintették.

A nők helyzetében, társadalmi megítélésében, szerepében változást a reformáció hozott. Ezt követően pedig a polgári fejlődés kibontakozása következtében is alapvető változás indult meg. A gazdagabb nők közül egyre többen foglalkoztak irodalommal, művészettel, tudománnyal. Művészeket, tudósokat gyűjtöttek maguk köré, és leányaik nevelésére is képzett házitanítókat fogadtak.¹⁶ A 18. század utolsó évtizedeiben pedig valószínűleg a felvilágosodás hatására világszerte megindultak a nőmozgalmi tevékenységek. Ez a mozgalom a nőknek a férfiakkal való teljes jogi- és társadalmi egyenlőségéért küzdött. Bár a magyar nőmozgalom célja csak 1895-ben valósult meg, amikor a leányok előtt magasabb iskolák is megnyíltak, e mozgalom gyökérszállai a messze múltba nyúlnak vissza.

Kétségtelen, hogy ha a női és férfi szerepekről beszélünk a 19. században, vissza kell mennünk kissé az időben, hogy lássuk az előzményeket. Különösen, ha az oktatás területén vizsgáljuk a különbségeket, látnunk kell, miből adódott az az alárendelt szerep, mely kizárta hosszú időn keresztül a női nemet erről a területről. Mint említettük, a 19. században jelentkező nőmozgalmak olyan jogokat követeltek, mint amivel koruk férfi tagjai rendelkeztek.

Már a 17. században voltak olyanok, akik felemelték szavukat és tollukat a leányoktatás ügyében. Pázmány Péter kívánatosnak tartotta volna a nők tudományos, üdvös könyveken alapuló műveltségét, és sürgette oktatásukat.¹⁷ Pázmány nemcsak a nemesi lányok oktatását tartotta fontosnak – mint ahogy ez eddig gyakorlatban volt –, hanem síkra szállt mind a polgárok, mind a parasztok leányainak oktatásáért. S ezzel összefüggésben hangsúlyozta – többekkel szemben –, hogy jó dolog, ha a leányok már korán megtanulnak írni és olvasni.¹⁸ Nemcsak katolikus, de protestáns részről is hasonló óhaj nyilvánult meg, midőn Szenczi Molnár Albert *Imádságos könyvecskéje* előszavában hangot adott annak, hogy bárcsak hazánkban is, miként külföldön, leányiskolák nyílnának, ahol tisztességes öregasszonyok tanítanák a lányokat. De természetesen mindazt úgy írja, hogy tudatában van annak, hogy „...az írás tudást ártalmasnak ítilic lenni az asszonyi állatnac...”¹⁹

A 18. század elején Mikes Kelemen a leánynevelés elhanyagolásáról panaszkodik. Az a véleménye, hogyha a leányokat jól nevelik, abból haszna van az országnak is. Ezért nagyon fontos, hogy a leányok neveléséről éppúgy gondoskodjanak, mint a fiúkéról. Ugyanennek a századnak a végén Bessenyei György mutat rá a nő tanultságának, lelki minőségé-

16. OROSZ Lajos (szerk.): *A magyar nevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 10–11.

17. EVVA Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője*. Szeged, 1933. 5.

18. MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 77.

19. SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos Könyvecske*.... Heidelberg, 1621. RMK I. 514. 4.

nek nagy jelentőségére. Csak azt tartja igazán érdemesnek az anya névre, aki gyermekének nemcsak életet ad, hanem azt nevelni is tudja. E nehéz feladat betöltésére pedig első követelmény a leányokban a vallásosság kifejlesztése oly mértékben, hogy azt az élet semmiféle viszontagsága se ölhesse ki.²⁰

A nőnevelési törekvésekben nagy jelentőségű az 1790. évi nagy nemzeti felbuzdulás, mely egyrészt II. József elnémetesítő politikájával szemben keletkezett ellenállás, másrészt a francia felvilágosodás eszméjének a hatása. A nők jogaiért Bárány Péter, a magyar anyák megbízásából 1790-ben kérvényt írt. A kérvény elismerte a női nem szellemi fogyatékoságát, de okát abban látta, hogy a férfiak a nők tevékenységi körét korlátozták. Decsy Sámuel szintén 1790-ben megjelent Pannóniai Főniksz című könyvében írja: „Egy európai birodalomban sem közönségesebb (általánosabb) a tudomány, mint Angliában, sehol sem találatnak oly sok tudós személyek a szép nem között, mint ottan, sehol sem értik a közönséges dolgoknak folyamattját úgy, mint ottan. Hogy ha ez a dicséretes szokás hazánkba is bévetődne (és be is lehetne azt venni, ha mi férfiak nem irigyelnénk szép teremteseinknek tudományokban való előmenetelét), sokféle hasznot szerezhetnénk a nemzetnek.”²¹

A női nem jogfosztottsága ugyanebben az időben költői szárnyalású szónoki beszédre ihlette Herepei János erdélyi protestáns prédikátort, a kolozsvári kollégium későbbi teológia-professzorát. „Siratom az Asszonyi nemet, az asszonyi nemnek szomorú állapotját siratom én” – e refrénként ismétlődő sorokkal búcsúztatta halotti beszédében Erdély egyik főrangú asszonyát. „Oh be valyon léssen-é énnekem – úgymond – anyi köny-tseppen, hogy az ő nyomorúsága mindenik szemére tsak egygyet-egygyet is hullathassak!” Beszédeiben kárhóztatja Rousseau-t ama véleménye miatt, hogy az asszony a férfiúért teremtett. Éles szavakkal ostromozta kora társadalmi felfogását, amely szerint az asszony a férfinak csak játszó eszköze. A leányok részére a fiúkéhoz hasonló iskolákat követelt, amelyek a katekizmuson túl a „valóságos tudományokra is” megtanítanak a női nemet, megismertetnék „a természettel közönségesen – és ezzel a földdel különösen – az ő hazájukkal még különösebben – és magokkal, az ő kötelességekkel még különösebben.” Szerinte az asszonyi nemnek joga volna ahhoz is, hogy a „közönséges hivatalokon felvétethessék”.²²

Láthatjuk tehát, hogy már a 18. században mennyire központi kérdéssé vált a leányok oktatása. Míg az előző századokban ez a kérdés csak az egyház keretén belül merült fel és vált szükségessé, hogy a gyakorlatban is megvalósuljon, addig most és a következő, vagyis a 19. században kikerül a politika, a társadalom területére. Egyre többen érzik szükségét, hogy a nők felzárkózzanak a műveltség területén a férfiak mellé, mert ebből az egész országnak haszna származik. De mindezekkel együtt nem mondhatjuk el, hogy a már meglévő intézetek, melyek a leányok nevelésével foglalkoztak, megfeleltek volna az eddig ismerttetett alapelveknek és követelményeknek. Ugyanis hazánkban a 18–19. században kialakult és a gyakorlatban megvalósult nőnevelés egészen sorsára volt hagyatva. Nemcsak a magán-, hanem a nyilvános iskolákban is a magasztos nőnevelés eszméjétől a lehető leg-

20. EVVA: i.m. 5.

21. MÉSZÁROS ISTVÁN: *A magyar nevelés története 1790–1849*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 236–237.

22. SCHWARCZ ETEL: *Nőnevelés és oktatás a 19. században Magyarországon*. Debrecen, 1938. 5.

nagyobb távolságra állt. A nőnevelőket csupán divatos bókokra, bájos lejtésre, zenére, pár idegen nyelvre tanították. A nőt a hiú világnak nevelték, nem a családnak, vagy a nemzetnek.²³ Mindez nyilván a társadalom felsőbb rétegére vonatkozott, hiszen az alsóbb rétegek nem engedhették meg maguknak, hogy gyermekeiket taníttassák, csupán az egyház által nyújtottak adtak lehetőséget.

A korabeli felfogás a lányok nevelésében többnyire nem gyakorlati, hanem konzervatív volt. Az általános elképzelés, hogy a nő maradjon meg régi tisztében, legyen példás feleség, jó háziasszony, jó anya, ne avatkozzon bele a szellemi élet pezsgésébe, ne akarjon tisztséget viselni, ne politizáljon. Természetesen voltak olyanok is, akik másként gondolkodtak, de azért messzemenő szerepet még ők sem szántak a nőknek. Maga Kazinczy Ferenc, Magyarország egyik legműveltebb, legsokoldalúbb embere is konzervatíván gondolkodott a női nem neveléséről és szerepéről. Borzadt a lányok tudományos képzésének még a gondolatától is, de leányát azért mégsem csak a házimunkára nevelte, mert a szív és lélek-nemesítést tartotta a legfontosabbnak.²⁴ Vele ellentétben Nyíri István, a híres tudós pataki professzor erősen pártfogásába vette a nőket. A természetjog, a szellemi és lelki képességek alapján már az egyetemre is hajlandó beengedni őket.²⁵

Törvények a nők nevelésével, oktatásával kapcsolatban

A nőmozgalmi törekvések hatására érezhetően fellendült az intézményes nőnevelés is, melynek kiépítését a polgári fejlődés során kialakult szükségletek különben is mindinkább időszerűvé tették: a lánygyermekek mind szélesebb körét vonták be a népiskolai oktatásba, és jelentős kezdeményezések születtek a lányok középfokú oktatása és szakképzése (tanítóképzés) terén.²⁶

1777-ben az I. Ratio Educationis a lányok oktatásával kapcsolatban csak népiskolai fokon jelentős. Az 1806-ban kibocsátott II. Ratio Educationis viszont, amellet, hogy visszahangozta az elsőt, számos új elemet is tartalmazott. Ezek közül legfontosabb talán, hogy az iskolakötelezettség első nyoma megtalálható benne. Kimondta, hogy a falusi és mezővárosi gyerekek – mindegyikük, kivétel nélkül – tehát a lányok is, hat éves korukban kötelesek elkezdni népiskolai tanulmányaikat. Addig kell járniuk, míg az előírt tananyag be nem fejeződik, vagyis tizenkét éves korukig.²⁷ A másik lényeges elem a nyelvvel kapcsolatos. Mivel Magyarország ekkor nemcsak nemzetiségileg volt vegyes, de vallásilag is, ezért egyrészt

23. Uo. 6–8.

24. KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* 2. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927. 552.

25. SCHWARCZ: *i.m.* 13.; KORNIS: *i.m.* 511.

26. OROSZ Lajos: *Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés.* In.: *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága.* VÁG Ottó – OROSZ Lajos – ZIBOLEN Endre tanulmányai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 23.

27. Mészáros István: *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777–1830 között.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 122.

így rendelkezett: „Minden nemzetiséget, amennyiben ez lehetséges, saját nyelvén kell oktatni az elemi iskolákban.” Másrészt: „Mindenütt kerülni kell a vallási megkülönböztetést.”²⁸

A rendelkezések folytán már a 19. század elején eléggé elterjedtek voltak az elemi népnyelvű iskolák. A II. Ratio a leányok oktatásával külön fejezetben foglalkozott.²⁹ Először is helyesnek tartotta, hogy ahol lehetőség van rá, külön fiú- és leányiskolákat nyissanak. Az egyes társadalmi osztályok leányainak művelődési útját élesen elkülönítette egymástól, de kimondta, hogy gondoskodni kell valamennyi társadalmi osztály leányainak értelmi és erkölcsi neveléséről. Kimondta, hogy a köznép leányait vallásstanra, anyanyelvi olvasásra-írásra, a számtan elemeire kell tanítani, ehhez járul azoknak a munkáknak állandó gyakorlása, melyek az ebbe a társadalmi rétegbe tartozó leányok számára szükségesek. A polgári osztály vagy szegényebb nemesek leányai a vallás- és erkölcsstan, az anyanyelvi ismeretek és számtanon kívül tanulják az evangéliumok magyarázatát, Magyarország ismertetését és háztartást. Az előkelő családból származó leányok pedig ezeken felül tanulják még a magyar, német és francia nyelvet, az Isten, a fejedelem, a szülő, a rokonok és önmaguk iránti kötelességeiket, Magyarország történetét, földrajzát, és itt is szerepel a tanulók társadalmi helyzetének megfelelő kézimunka gyakorlása.

A rendeletek ellenére azonban az állam kevés gondot fordított a nőnevelésre. Az állam közönyét a nőneveléssel szemben a magánintézetek igyekeztek pótolni. Az említett intézetekben a hátrányt az jelentette, hogy ezeknek vezetői többnyire idegen nemzetiségűek voltak, nyereszkeskedés szempontjából alakultak, és csak a főnemesség és a tehetősebb körök leányainak befogadására voltak szánva. A Ratio ezekre is kitért, és előírta, hogy irányításuk az előbbire tartozó rendszabás szerint történjen. Szükséges, hogy az állami és a magán nőnevelő intézetekben alkalmas, hozzáértő nevelőnők legyenek, ezért minden tanterület székhelyén nevelőnőképző intézeteket kell majd szervezni.

Az I. és II. Ratio Educationis hatálya csak a katolikus iskolákra terjedt ki. A protestánsok saját intézeteikre nézve nem fogadták el a két Ratio illetékességét. A felvilágosult abszolutizmus iskolaszervező munkája mindamelllett a protestánsokat is ösztönözte, hogy megújítsák saját népiskoláik szervezetét. A reformátusok egyházkerületenként, az evangélikusok egységes terv szerint rendezték az iskolaügyet.³⁰

1868-ban a báró Eötvös József kultuszminisztersége alatt kiadott törvény a népnevelés szintjén iskolakötelezettséget írt elő. Az oktatás területén ez mérföldkövet jelentett, hiszen ez most már egyértelműen mindkét nemre vonatkozott. 6–12 éves korig mind a fiúk, mind pedig a lányok iskolakötelesek lettek. „Az 1868. évi XXXVIII. tc. nagy hatással van nőnevelésünkre. A népoktatási törvény egyenlő fokú népoktatási intézeteket jelölt ki a leányok és fiúk számára, megveti a nőnevelésnek szélesebb körű – teljesen a kor szellemének megfelelő – alapját, abból az elvből kiindulva, hogy a fiúk és leányok nevelése és oktatása között nem foko-

28. MÉSZÁROS: *A magyar nevelés története*. 65.

29. Az alábbi gondolatok SCHWARCZ: *Nőnevelés*, 29–30. és MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története*, 71. alapján.

30. SCHWARCZ: *i.m.* 34–35.

zati, hanem csak műlyenségi lehet az eltérés.”³¹ A törvény értelmében keletkezett felső nép- és polgári leányiskolák és tanítónőképző intézetek gondoskodtak a női oktatás alsó fokairól, és az oktatáshoz szükséges tanítónők képzéséről.

A közép- és felsőfokú leányiskolák helyzete Magyarországon

Alsó fokú, anyanyelvű oktatásban a leányok az I. Ratio törekvései óta átlagosan egyre nagyobb számban részesültek. Az iskolák túlnyomó többségében koedukációs rendszerben folyt a tanítás. Valamivel magasabb fokú oktatást adtak a 18. század második felétől hazánkba költözött apácarendek az államtól s főpapi alapítványoktól támogatott iskolái. Ezek azonban ragaszkodtak a nemesi és polgári leányok közti különbségek fenntartásához.³² A középfokú leányiskolák ügyében az 1840-es évekig csak szerény kezdeményezések születtek a feudális Magyarországon. Mert nem nevezhetők igazi középiskoláknak azok a magánkézben lévő nőneveldek sem, amelyek a 18. század végétől mind nagyobb számban alakultak az egész ország területén, ám mint túlnyomó többségében idegenből ideszakadt nevelők vállalkozásai, kellő pedagógiai irányítás és ellenőrzés nélkül, meglehetősen rendszertelenül működtek. Talán a Decsyhez hasonló gondolkodásnak volt köszönhető, hogy egyre nagyobb lett a törekvés a magasabb fokú leányiskolák megszervezésére. Tessedik Sámuel szarvasi intézete, valamint néhány evangélikus városi leányiskola, majd 1838-ban Steinacker Gusztáv debreceni leánynevelő intézete tette meg az első lépéseket azért, hogy a serdültebb leánytanulóknak – elsősorban a polgárság leányainak – a népiskolai fokot meghaladó ismereteket nyújtson.³³

A századforduló után a fokozódó városiasodás, s hazánkban is meginduló nőemancipációs törekvések hatására egyre nagyobb számban jelentkezett az igény a magasabb fokú nőnevelés iránt. Ez magyarázza a magánkézben lévő bentlakásos leánynevelő intézetek feltűnését, majd szaporodását nagyobb városainkban. Számuk csak Pesten és Budán már az 1820-as években meghaladta a tizet. Ezekben az intézetekben a tanítás még német nyelven folyt, idegen szellemű volt.³⁴

De nemcsak a városiasodás és a nőmozgalmak hozták magukkal az igényt, hanem a hazafias érzelmű liberális nemesség is a reformkorban figyelemreméltó erőfeszítéseket tett a magasabb fokú leánynevelő intézetek létrehozása érdekében. E kezdeményezések középpontjában Fáy András egyénisége állt. Fáy a nőneveléssel kapcsolatos nézeteit 1840-ben közölte először. „*Én nem bámulandó híres, nevezetes, hanem boldog és boldogító nőket kívánok neveltetni, földi lényeket, erényszerető tisztelő ugyan, de nem gyarlóság nélküli magyar leányokat kívánok képeztetni honi intézeteinkben, jó nőket, anyákat, polgárnőket, szere-*

31. Uo. 43.

32. RAVASZ János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 398.

33. OROSZ: *Brunszvik Teréz*. 29.

34. RAVASZ (szerk.): *i.m.* 399.

tetre, tiszteletreméltó asszonyokat.³⁵ Kifogásolta, hogy a már meglévő nevelőintézetek nem készítik fel a leányt későbbi hivatására. Ezért az 1841-ben megjelent *Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban* című művében egyfajta programot vázolt fel erre vonatkozóan. E program lényege, hogy az állam állítson fel nevelőintézeteket a leányok felsőbb képzésére.³⁶ Legfontosabbnak tartotta, hogy ezekben az intézetekben a nevelők magyarok legyenek. „Idegen nevelés, sőt idegen szokásokkal járó műveltség is a magyar életre olyan, mint a magyarországi éghajlat alatt termesztett narancs és citrom: nem adom értük körösi-, vagy rendes kormosalmáinkat is.”³⁷ Tanításra ajánlotta: a vallás és erkölcstant, magyar- és németolvasást, földrajzot, fizikát, történetet, háztartási elméletet és gyakorlatot, filozófiát, zenét, táncot. Terve az állami leánynevelő intézet felállítására nem valósult meg. Kezdeti elképzelései csak a nemesi leányokat érintették. 1846-ban olyan intézet felállítását sürgette, ahol már a polgárok leányai számára is felsőbb oktatást kívánt a nemeseké mellett.

A 19. század első felében egyre több nőnevelő intézet nyitotta meg a kapuját. Voltak köztük állami és magánkézben lévők. Az egyházak sem maradtak le az intézetek létesítésében. Mindez pedig az eddigiek alapján is annak volt köszönhető, hogy az 1820-as évektől a nők nevelése és művelődési joga iránti érdeklődés egyre szélesebb körben észlelhető. A kor minden téren észlelhető javítási láza, forrongó, elégedetlen hangulata lassanként átterjedt a nőkre is. Kezdték sorsukon, családi és nemzeti érzéstől áthatva gondolkodni, önmagukra eszmélni, addigi nevelésük hiányával, azok javításával, életfeladatuk minél tökéletesebb betöltésének lehetőségével a nemzet emelése szempontjából foglalkozni, s így megindult a nők irodalmi tevékenysége is a nőnevelés ügyében.³⁸

Míg a nők irodalmi közönség szerepe vitathatatlan volt, a nők, mint az irodalom alkotói nem voltak még széles körben elfogadottak. Pedig már az 1800-as években jelentek nőírók, költőnők, mint Dukai Takách Judit, Újfalvy Krisztina, Molnár Borbála, Vályi Klára, Bessenyei Anna, Fábíán Julianna, Szücs Sára. A 19. század folyamán több alkalommal alakultak ki jelentősebb viták a nők alkotói szerepéről, amelyekben előkerült a nők írói jogosultságának, illetve a nők műbírálati (kritikai) képességeinek kérdése. Az első ilyen tárgyú vita öt éven keresztül, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain zajlott. Takács Éva, egy református lelkész lánya, a század elején nevet vívott ki magának, mint írónő. Férfias bátorsággal sürgette a leányok helyesebb iskoláztatását. Szóban és írásban egyaránt harcolt, s így terelte a figyelmet a nőnevelés elhanyagolt és elmaradott állapotára. 1822-ben jelentette meg a Tudományos Gyűjteményekben recenzióját. A valóságban ez egy negatív kritika volt, melyet Sebestyén Gábor – valóban gyenge minőségű – vígjátékairól írt, s egy olyan lapban, amely addig csak egyszer közölte nő írását. A kritikát felzúdulás és számtalan további írás – többek között a megkritizált író válasza – követte, amelyben egyesek a Szentírásra hivatkozva próbálták eltanácsolni Takács Évát nem csupán a közszerepléstől, de még a könyvolvasástól is. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztői is kommentál-

35. SCHWARCZ: *i.m.* 15.

36. OROSZ: *Brunszvik Teréz*. 29.

37. SCHWARCZ: *i.m.* 16.

38. EVVA: *i.m.* 11–12.

ták az eseményeket, és egyértelműen a kritikuskő oldalára álltak a vitában, amikor kinyilvánították, hogy íróként mindenki (férfi és nő) egyenlő, a különbségek a teljesítmény minőségében, és nem az alkotó nemében rejlenek. A védelemre igazán nem szoruló Takács Évát, aki elmésen válaszgatott bírálóinak, többek között Szontágh Gusztáv és Kiss Károly is megvédte közös írásában, amelyben nem csak a nők alkotói szabadságát, de a férfiakkal való általános egyenlőségét is elismerték, és nekik a férfiakkal azonos polgári jogokat és kötelességeket követeltek.³⁹ Takács Éva egyik nyilatkozatában így írt: „A míg a magyar haza leányai számára kellő nemzeties irányú iskolákat nem állítanak, a míg a nők gondolkodása a tudományos képzés által komolyabb irányt nem vesz s a szép irodalom által ki nem művelődik, addig a férfiak műveltsége sem fejlődhetik kellő irányban, mert a nő a családban nevelői tisztét helyesen be nem töltheti.”⁴⁰ Természetesen nem mindenki tudta szó és írás nélkül hagyni Takács Éva merész gondolatait. Névtelenül megjelent cikkek igyekeztek visszafogni bátorságát, amitől ő a legcsekélyebb mértékben sem riadt vissza. Egy névtelen író cikkére, ki azt írta, hogy asszony kezébe a toll nem való, a következőket válaszolta: „Sírnia kellene, hogy a XIX. században van még olyan ember, aki azt állítja, hogy a nőnek nincs joga gondolatait írásban kifejezni. Nem ismeri el, hogy az asszonyok eredeti rendeltetése csak az anyává létele, a házimunka és a gyermekek nevelése. Még azért, ha az asszony gondolatait kimondja vagy leírja, nem sérti meg az asszonyi szép tulajdonságokat. Az írók sorába nehéz nálunk kiállni egy nőnek, de egész Magyarországon nincsen olyan leányiskola, ahol leányainkat hibátlan levélírással, vagy háznál szükséges számolásra tanítanak. ... Ha azonban egy nő önszorgalomból kiműveli magát és írni merészel, megszüdják és neveltségessé akarják tenni, kritikát pedig csak rossz munkáért szabad kapni. ... Az olyan asszonyok, akiknek gondolkodásuk csak a házimunkára terjednek ki, csak testi nevelést tudnak adni gyermekeiknek. Az ilyen nevelésű gyermekek nem viszik előbbre a nemzetet, sőt megakadályozzák mások munkáját. A házimunka csak a tanulatlan asszonyt köti teljesen, mert annak nyolcszor annyi időbe kerül minden, mint a tanult nőnek.”⁴¹

Magyarországon nemcsak nők próbáltak eredményeket elérni az egyforma oktatás megteremtésének sürgetésével, hanem a másik nem képviselői közül is találunk olyanokat, akik írói munkásságuk nagy részét a nevelési rendszer javításának szentelték. Közéjük tartozott Fáy András, aki első ilyen témájú írását az Athenaeum lapjain közölte 1840-ben. „Én nem bámulandó híres nevezetes, hanem boldog és boldogító nőket kívánok neveltetni, földi lényeket, erényszerető tisztelő ugyan, de nem gyarlóság nélküli magyar leányokat kívánok képeztetni honi intézeteinkben, jó nőket, anyákat, polgárnőket, szeretetre, tiszteletreméltó asszonyokat.”⁴² Ahhoz azonban, hogy a nő boldog legyen és boldogítson, jól tudja, elégedett kell legyen sorsával és rendeltetésével. Azok a nőnevelő intézetek, melyek akkor működtek, nem készítették fel a leányokat későbbi hivatásukra, főként pedig nem nyújtottak magasabb képzési lehetőséget, mely ebben a században már igényként jelent meg a különbö-

39. BORBÍRÓ: i.m.

40. SEBESTYÉNNÉ STETINA: *Karacs Teréz*. 2.

41. SCHWARCZ: i.m. 9–10.

42. Uo. 15.

ző mozgalmaknak köszönhetően. Fáy András többet szeretett volna tenni, mint amit eddig eredményként látott kora társadalmában. Ezért egyrészt elítélte azokat a férfiakat, „... akik a nőt vagy rabszolgaként kezelték, akiknek nincs más része az életből, mint a gond és a házimunka robotja, vagy pedig franciás udvariassággal csak mulatozásaiknak, szórakozásaiknak tárgyát látják a nőben.”⁴³ Másrészt pedig éles bírálattal illette az államot, amely „nem veszi kezébe a nőnevelést bármely ferde irányba nevelni gyermekét, és így mindenkinek jogában áll. Nem akarják megérteni, hogy a nő neveli az emberiséget, tehát a legfontosabb az ő nevelése.”⁴⁴ Bármennyire szépen hangzanak is Fáy sorai, s szinte lázítóaknak, tudnunk kell, hogy a kor kívánalma ellenére, nem tudóssá kívánta nevelni a nőt, sőt ezt nem tartotta összeegyeztethetőnek a női rendeltetéssel.

Takács Éva, Karacs Ferencné saját leányát is meggyőződése szellemében nevelte. Így lehetett Karacs Teréz a 19. század egyik legkiemelkedőbb nevelőnője, akit 1846-ban meghívtak a miskolci leánynevelő iskola élére. Felnőttként Karacs Teréz gondolkodásában anyja szellemiségét látjuk megnyilvánulni. Döbbenet állapította meg, hogy bár már kilenc százada vagyunk ebben az országban, a nőnevelés ügye mégis parlagon hever. „A honfoglalási harcok idejében sem volt oly nagy távolság férfi és nő között, mint most.”⁴⁵ Szükségtelennek tartotta, hogy a nők a férfiakkal egyenlő jogokat kapjanak, hiszen a nőnek jutott csodálatos, és gyönyörű feladat magától is bizonyítja, hogy nem alsóbbrendű a férfinál. Ahhoz azonban, hogy azt a feladatot, amelyre a természet rendelte a nőt, értelmesen betöltse, nevelni kell. Pedagógiájának középpontjában a nemzet állt. A nemzetet nevelni szerinte anyyi, mint az emberiség haladását biztosítani a nemzetet alkotó egyesek életemberré nevelése által. Azért fogalmazott így, mert szerinte a nemzet belőlünk, egyesekből áll, ezért „a nemzet boldogítása, gazdagítása: önboldogításunk, öngazdagításunk.”⁴⁶ A nemzet tagjai boldogságának a nemzet jóléte a feltétele, amelynek biztosításában épp olyan szerepe van a nőknek, mint a férfiaknak. Sürgette a jó nevelőintézetek állítását, mert megérett rá az idő is és a szükség is. S ha ebben valaki kételkednék, azok számára a következőket hangsúlyozta: „Vagy ha ti álladalmunk rendét kormányzó férfiak! Nem látjátok elég világosan az indítványoztam intézet szükségét: kérdezzétek meg anyáitokat, nőiteket, leányaitokat, tegyetek ne indítványom, hanem a százezrekre gyűlt szavazat szerint; mert hiszen nem akarom én, hogy nevelőintézet építtessék azért, hogy üresen álljon, vagy romban heverjen, mint Pesten és Vácson egy-egy nagy épület. Nem falakat, hanem a falakban pünkösdi szent lelket kívánok, mely hatalmas lehellelével, honom leányai keblébe világosságot, értelmességet, ismereteket, ember- és hazaszeretet fuvalljon.”⁴⁷ Igazságtalannak tartotta, hogy egyes intézetekben az anyagi viszonyoktól teszik függővé a leányok nevelését. „Szegény és gazdag osztály nevelése között csak annyi különbségnek szabadna lenni, hogy az egyiket a munkára, a szorgalomra ösztönözze a nevelő, a másikat pedig a munkán kívül arra is irányítsa, hogy kiváltságos helyzetét másokkal is igye-

43. Uo. 17.

44. Uo.

45. Uo. 21.

46. EVVA: I.m. 32.

47. Uo. 32.

kezzék megosztani.”⁴⁸ Nem ő az egyetlen kortársai között, aki éles kritikával marasztalja el a fennálló intézeteket nevelését. Véleménye szerint ezek az intézetek megtanítják a lányokat németül, franciául, táncolni, zongorázni, de nem nevelik őket. Álműveltséget adnak, hiszen amikor férjhez mennek, mindezek nem segítenek majd a gyereknevelésben, a házvezetésben. Az igazán neveléssel foglalkozó intézeteknek nem zenésszé, táncossá kell képezni a fiatal lányokat, hanem az észet, a lelket kell kiművelni.⁴⁹ Éppen ezért sürgette olyan intézmény létrehozását, ahol mindenkit egyformán hivatására magyar nyelven nevelnék.

A század másik fontos alakja ebben a kérdésben Teleki Blanka grófnő. Ő a főúri rend nevelését szerette volna átalakítani, magyarrá tenni. A gyakorlat alapján ebben a korban a főúri rendhez tartozó családok külföldi nevelőt választottak gyermekeik mellé. Teleki Blanka meggyőződése volt, hogy külföldi nevelő lányt a hazának nem nevel, ezért szorgalmazta, hogy magyar nevelőnők képzését.

„Iskolák” a 19. században

Ha a 19. században iskolákról beszélünk, azt azért tehetjük, mert a fiúk számára felállított oktatási intézmények országshoz tartozóan működtek. Ezekben meghatározott és jól kialakult „tanterv” szerint folyt a tanítás. Kisebb-nagyobb iskolák, kollégiumtípusú oktatási intézmények kínáltak lehetőséget a tanulni vágyók számára. Természetesen a 18. század eleje óta egyes mezővárosokban, nagyobb helyeken megindultak a törekvések „leányiskolák” felállítására, melyekben a lányokat is oktatták. Mindez azonban korántsem jelentette, hogy az oktatás szintje azonos lett volna, vagy az alpműveltség megszerzésén túl, magasabb műveltség megszerzéséhez bármilyen út vezetett volna a leányok számára. Nem véletlen hát, hogy a 19. század olyan mozgalmakat, hangokat indított meg, amelyek, ha nem is azonos, de az alapszinten túli műveltségi szint megszerzését követelték.

Az 1865–95 közötti három évtizedben az intézményes nőoktatás radikális változáson ment keresztül. A törvényi szabályozás az oktatáspolitikai modernizációs folyamat része volt, ugyanakkor egyre határozottabban jelent meg az ügy mögött a hazai nőmozgalom, és azok a nők, akik szakértőként, gyakorló pedagógusként szólaltak fel a nőnevelés körül zajló vitákban. A nők magasabb képzésének ügye a 19. század utolsó harmadának nagy témája lett, amit részben az Eötvös-féle oktatási törvény 6–12 év közötti általános, mindkét nemre vonatkozó tankötelezettségi előírása alapozott meg. Az alsó fokú oktatás általánossá tétele egyre több képzett pedagógust kívánt és a tanítónőképzők is egyre magasabb színvonalú, már főiskolai rang elismeréséért küzdő intézmények lettek. A nők megjelenése a tanítónői pályán egyúttal az értelmiségi foglalkozások meghódításának első lépése volt.

A négyéves elemi iskola után a lányoknak a polgári kínált további négyéves képzést, és az alsó fokú iskolák fejlődése hamar érezte a középfokú lányiskola hiányát. Ezért a korszak egyik nagy kérdése a felsőbb leányiskola lett, annak működése, az abban tanított tárgyak hasonlósága, illetve különbözősége a középfokú fiúiskolákétól, az ott tanító peda-

48. SCHWARZ: *i.m.* 21.

49. Uo.

gógusok neme, stb. Ez az iskolaforma továbbtanulásra még nem jogosított, érettségét nem adott, de 1896-ban belőle fejlesztették ki az első leánygimnáziumot, amely már ezeknek az igényeknek is megfelelt. Az 1890-es években az egyetemi képzés megnyitására folytatott küzdelemmel párhuzamosan zajlott a sajtóvita a felsőoktatás felé nyitó leányoktatási intézmény, a leánygimnázium szükségessége körül. A század utolsó jelentős nevelési eseménye pedig Wlassics miniszter 1895-ös rendelete volt, amely megnyitotta az egyetemeken az orvosi, gyógyszerészi és bölcsészszakokat a nők előtt.⁵⁰ Ennek a korszaknak kétségkívül az egyik legfontosabb szereplője – a sok, a sajtóban is aktívan érvelő tanítónő mellett – Veres Pálné volt.

A leánykori nevén – Beniczky Hermin – kevésbé ismeretes Veres Pálné a század egyik legértékesebb magyar asszonya – írta Schwarcz Etel.⁵¹ Nézeteit már 1846-ban papírra vetette. Az ok, amiért ezeket nyilvánosságra is hozta, s megindította a nemzeti nevelésben kifejtett munkáját, a leánya taníttatásánál észlelt számos hiányosság volt. Úgy gondolta, hogy ő maga is elkíséri leányát az oktatásra bepótolni az addig elmulasztottakat, s ekkor szembesült valójában azzal, hogy a lányoknak nincs semmilyen iskola, melyben a fiúkéhoz hasonló képzést nyernének.⁵² Az utolsó lökést törekvései megindításához Madách Imre 1863. évi akadémiai székfoglaló beszédének néhány sora adta. *„A nő korábban fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut, könnyebben felfog és tanul, de teremtő géniusz hiányával az emberek irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak a szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgálja, a művészetet és tudományt előre nem viszi. A nő alárendelt, testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres, az erősebb férfiú lelkében éppoly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek, a hervadó virág, megdermedt madár.”*⁵³

1865-ben egy cikket tett közzé a Hon nevű lapban „Felhívás a nőkhöz” címmel, melyben felszólította a magyar nőket a felsőbb nevelés ügyének előmozdítására, és a két évvel később megalakult Országos Nőképző Egyesület élén, évtizedeken keresztül tevékenykedett a nevelés fejlesztésének érdekében.⁵⁴ 1846-os feljegyzéseiben a következőket olvassuk: *„A leány tanulja meg jó korán kedvét találni abban, hogy hozzátartozói iránt tiszta, csendes, jól rendezett munkásság által kívánságaikat megelőzze, örömiükért éljen. A házbeli életét könnyítse, akadályait elhárítsa. Ehhez magas önmehtagadás szükséges, amihez pedig a vallásos nevelés vezet legbiztosabban.”*⁵⁵ Mivel látta és tapasztalta, hogy a nőt csak arra nevelik, hogy „kelleme” által mulattasson, feladatának érezte ebből a szemléletmódból kimosztani a magyar társadalmat. Ezért tette közzé felhívását, ezért fáradozott éveken keresztül, aminek meg lett az eredménye. Sürgette nemcsak vallásos, de szellemi és ipari képzé-

50. BORBÍRÓ: *i.m.*

51. SCHWARCZ: *i.m.* 39.

52. Uo.

53. http://hu.wikipedia.org/wiki/Veres_P%C3%A1ln%C3%A9 2013. június 10.

54. BORBÍRÓ: *i.m.*

55. SCHWARCZ: *i.m.* 39.

süket is. 1869-ben a Nőképző Egylet Deák Ferencőtől támogatva hozta létre első felsőbb leányiskoláját, mely egy osztállyal 14 növendékkel nyitotta meg kapuit.⁵⁶

Richard Livingstone szerint minden nemzet számára sürgető probléma olyan felsőoktatási intézmények felállítása, ahol gyermekei olyan tudományt tanulhatnak, mely jövőjüket segíti. Mert művelt emberré, művelt nemzeté azok által az intézmények által válnak, melyeket a nemzet önmagának, önmagáért, s jövőjéért állít.⁵⁷

Nem akartak mást hazánkban sem azok, akik kezdettől fogva ezért dolgoztak, fáradtak, hogy ne csupán a fiúknak, hanem a leányoknak is legyenek olyan iskolák, melyekben hazájuk, nemzetük, családjuk, önmaguk érdekében sajátítanak el megfelelő „tudományt”.

Irodalomjegyzék

- BORBÍRÓ Fanni: *A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon.* http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete. 2013. január 14.
- EVVA Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője.* Szeged, 1933.
- HÄHNER Péter: *A megújuló társadalom a 19. században.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_megujulo_tarsadalom_a_19_szazadban/ 2012. augusztus 13.
- KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* 2. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.
- KOZMA Gyula: *A nőkérdés.* Hornyánszky Viktor, Budapest, 1899.
- LIVINGSTONE, Richard: *On education.* University Press, Cambridge; Macmillan, New York, 1945.
- MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története 1790–1849.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553–1777 között.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.
- MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777-1830 között.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.
- MITROVICS Sándor: *Kereszténység és feminizmus.* Pius-Kollégium, Pécs, 1918.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankvk., Budapest-Szeged, 1996.
- OROSZ Lajos (szerk.): *A magyar nevelés úttörői.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- OROSZ Lajos: *Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés.* In.: Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. Vág Ottó, Orosz Lajos, Zibolen Endre tanulmányai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- Ravasz János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.

56. Uo. 41.

57. LIVINGSTONE, RICHARD: *On education.* University Press, Cambridge; Macmillan, New York, 1945. VII, 1–6.

- SCHWARZ Etel: *Nőnevelés és oktatás a 19. században Magyarországon*. Debrecen, 1938.
- SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos Könyvecske...* Heidelberg, 1621. RMK I. 514.
- SZENTIMREI Mihályné: *Beginák, kódex másoló apácák, nők a középkori magyar egyházban*. in: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990*, SRKTGy, Sárospatak, 1991. Szerk. Kiss Endre József.
- WIRKER István: *A feminizmus*. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest, [é.n.].

Nagy Alpár-Csaba:¹

Gazdasági jellegű sérelmek a dél-erdélyi református egyházban 1940–44 között II.

Abstract. Economical Injuries Suffered by the Southern

Transylvanian Reformed Church between 1940–44. part II.

The study presents the situation of the Reformed Church in Romania between 1940 and 1944 from the economical perspective. The pauperization of the Hungarian population of Romania was a state policy in that period, and the Reformed Church was no exception. The economical pressings, the unbearable tax burden decimated its financial resources, and weakened its capacity of economical self-sustainment. The published study is the third part of a longer series. In this we present how did the Romanian government apply discriminatory measures against the Reformed Church of Southern Transylvania through the limitation of state financing towards ecclesiastic institutions. Even though the church administration and the confessional schools should have received different types of state financing, these ceased to be paid after the second Vienna Award. The financial aid for church administration was stopped with the reason that there is no legal, non-provisory church administration in the Reformed Church, local authorities refused to finance local confessional schools, and the Theological Institute of Nagyenyed was left without any state financing through the time of its existence. Even though every clerk in Romania was entitled to 50 % discount in railway travelling costs, Reformed pastors were declined to have this privilege by the motive that Romanian pastors from Northern Transylvania do not have such benefits. The other type of discriminatory measures against the Reformed Church were the illegalities regarding the state salaries of Reformed pastors. The government used any reason to cease this type of financing. They disputed the degrees of pastors, stopped paying them every time a court-martial trial was started against them, or just simply found several grounded or not grounded reasons to leave pastors without the most important income. All these measures had the goal to weaken the economical positions of the Reformed Church, to harden the life of its pastors, and to force them to leave the country for a better life in Northern Transylvania.

Keywords: church history, Romania during WW2, Reformed Church of Transylvania, state financing of the church, discriminatory measures.

Megvont állami támogatások

Nagy Ferenc a német-olasz tiszti bizottságnak 1942 júliusában átadott memorandumában a román kormány egyházzal szembeni gazdasági intézkedéseivel kapcsolatosan így fogalmazott: „A román kormány határozott – bár álcázott, de a tényekből világosan kitet-

1. PhD, egyetemi adjunktus a BBTE Református Tanárképző Karán. Email: alparka@gmail.com.

sző – célja anyaszentegyházunknak egyetemességében való tönkretétele úgy anyagi, mint szellemi értelemben...”² Ennek az anyagi tönkretételnek eszközeit felsorolva a tanulmányunk korábban publikált részeiben már taglalt három eszköz – a rekvirálások, az egyházi jövedelmeket megfizető adóterhek és hadikölcsönök – mellett az állami támogatások elmaradását, a lelkészi fizetések igazságtalan felfüggesztését és a lelkészek személyi jövedelmének túladóztatását említette.

Bár az egyház számos tevékenységét az államnak anyagilag támogatnia kellett volna, ezek a támogatások 1940 őszétől teljes mértékben megszűntek, s az állami finanszírozás kimerült a lelkészi fizetésstámogatás folyósításában.

Közigazgatási segély

A támogatások közül kettő megvonása érintette igen fájdalmasan az egyház gazdasági helyzetét. Az egyik a közigazgatási segély volt. Az 1938-as kisebbségi státútum II. szakasza szerint a kisebbségi egyházak finanszírozásának ugyanolyan arányban kellett történnie, mint a többségi egyházak esetében.³ Ez azt jelentette, hogy amennyiben a kormány pénzügyi segélyeket juttatott az ortodox vagy görög-katolikus egyház központi szerveinek, akkor a református egyház központi szerveit is hasonló mértékben kellett támogatnia. Ez a bécsi döntésig így is volt, sőt, az 1940-es költségvetésben a református egyház számára előirányzott összegeket nem csak augusztusig, hanem az év végéig kellett volna folyósítani. Az Intézőbizottság számára természetesnek tűnt, hogy azt az összeget, amit 1940 szeptemberéig a kolozsvári központi hatóság kapott, ezentúl a nagyenyedi kapja.

A kormány azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy újabb református egyházkerület (vagy egyházkerületek) létrehozása Erdély déli részén nem szükséges, és számára nem is előnyös. Így az Egyházkerületi Rész kénytelen volt mindvégig megőrizni ideiglenes státusát. A kormány a Nagyenyeden székelő adminisztrációt nem volt hajlandó az egyház végleges képviselő és vezető testületének elismerni, ezért nem volt hajlandó finanszírozni annak működését. Ebben a kérdésben az Intézőbizottság már 1940 szeptemberében kéréssel fordult a Kultuszminisztériumhoz, kérve, hogy szeptember–december hónapokra utalják ki a közigazgatási segélyt.⁴ A kérésre semmilyen választ nem kapott. 1941. január 7-én újabb memorandumot írtak a Kultuszminisztériumnak, amelyben az előző évi, elmaradt összegek folyósítása mellett azt is kérték, hogy a minisztérium az 1941-es költségvetésben irányozza elő a református egyház közigazgatási segélyeit is.⁵ Erre sem érkezett semmilyen válasz. 1941 novemberében ismét memorandumban kérték a központi segélyek költségvetési előirányozását és kiutalását. Rámutattak arra, hogy a minisztérium így járt

2. Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL (Magyar Országos Levéltár), K 610 (Sajtóarchívum), 91. cs., (Dél-Erdélyi Adattár) VI/11., 152.

3. Az 1938-as kisebbségi státútum rendelkezései. MOL, K 610, 91. cs., IX/7.

4. DRELvt (A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban), 250/1940.

5. DRELvt, 24/1941.

el a többi egyház esetében is, és kijelentették, hogy nagy sérelemként élnék meg, ha ezúttal is elutasítanák kérésüket.⁶

A minisztérium ekkor sem válaszolt. Nagy Ferenc elmondása szerint nem csak memorandumokkal, hanem személyes intervenciókkal is igyekeztek meggyőzni az illetékeseket kéréseik jogosságáról, de az egyik ilyen intervenció alkalmával a kultuszminisztériumi vezérigazgató kijelentette: „Egyházkerület nincs, és az egyházkerület részére a múltban megállapított központi segélyre a töredék nem jogosult.”⁷

Így az Egyházkerületi Rész kénytelen volt megszűnéséig minden állami támogatás nélkül fenntartani teljes adminisztrációs személyzetét és infrastruktúráját. A személyzet tizennégy tisztviselőből állt, amelynek fele, hét személy más intézménynél volt főállásban, hét személyt pedig kizárólag csak az Intézöbizottság fizetett. Ehhez járultak a különféle irodai kiadások, fogyóanyagok, postaköltség stb. Minden támogatás nélkül ennek az adminisztrációs struktúrának a fenntartása komoly anyagi erőfeszítést igényelt.

Iskolai segély

A másik – igencsak fontos – állami támogatás, amelynek megvonása szintén súlyosan megterhelte az egyházat, a tanítók állami segélye volt. Akárcsak a lelkészeket, a tanítók fizetését is állami segély egészítette ki. Ezeket az összegeket viszont az egyház 1945 tavaszáig egyáltalán nem kapta meg. A kifizetés kérdését a román kormány a kölcsönösségi politika függvényévé tette. Augustus Caliani oktatásügyi vezérfelügyelő 1941 augusztusában ki is jelentette a nála megjelent református küldöttségnek, hogy „a romániai iskolatörvényeket Budapesten csinálják”, utalva ezzel arra, hogy a dél-erdélyi magyarság oktatásügye az észak-erdélyi románság oktatásügyének függvénye.⁸ Egy korábbi tárgyaláson határozottan visszautasított minden magyar kisebbségi követelést, ezt mondva a nála megjelent küldöttségnek: „Az egész felekezeti, illetve kisebbségi iskolaügyük az uraknak tulajdonképpen csak lóg a levegőben, nincs ma semmi jogalapjuk e tekintetben. Iskola-ügyük ugyanis a trianoni békeszerződésre volt alapítva, s mivel ezt a szerződést felrúgták (!), az egész szerződésre fundált iskolaügyi törvények is megsemmisültek és tárgytalanná váltak.”⁹ Bár a református tanítók állami segélyezésére előirányzott költségvetési keret állítólag mindvégig a Tanügyminisztérium rendelkezésére állt, a vezérfelügyelő kijelentette, hogy a pénz megvan, kiutalása az ő rendelkezésétől függ, de nem utaltatja ki addig, amíg a magyarországi román felekezeti oktatás kérdése nem rendeződik.¹⁰ A tanítók államsegélyének kérdése feltehetően a magyar kormány azon döntésétől függött, visszaadja-e az észak-erdélyi görög-katolikus és görög-keleti egyházaknak azokat az állami iskolákat, amelyeket egyébként még a román uralom idejében államosítottak. A református egyház ebben a kérdésben a többi kisebbségi magyar egyházzal együtt azon az álláspontra volt, hogy a tanítók

6. DRELvt, 2748/1941.

7. Nagy Ferenc: *Helyzetkép...*, MOL, K 610, 91. cs., VI/II. 170.

8. A dél-erdélyi magyarság életének fontosabb eseményei időrendben. MOL, K 610, 91. cs., I/8.

9. Nagy Ferenc: *Helyzetkép...*, MOL, K 610, 91. cs., VI/II. 185.

10. Uo. 187.

segélyezését nem kéri, hanem ennek a kérdésnek a megoldását a viszonyosság elve alapján a két állam közötti tárgyalás és megoldás révén várják.¹¹ Annak ellenére, hogy a tanítók száma évről évre csökkent, 1944-ben még mindig közel 80 tanító megélhetéséről kellett gondoskodni a dél-erdélyi református egyházban, ami mind az Intézőbizottságra, mind az egyházfenntartó hívekre jelentős anyagi terhet rótt.

A Bethlen Gábor Teológiai Akadémia beindításakor a jóváhagyó minisztériumi leirat határozottan kijelentette, hogy a Teológia költségvetése teljes mértékben az egyházat terheli, és ezzel kapcsolatban a minisztérium semmilyen anyagi kötelezettséget nem vállal.¹² Az Intézőbizottság 1941-ben kérte, hogy a minisztérium tekintszen el előző határozatától, és az 1942–43-as költségvetésbe vegyék fel a Teológiai Akadémia költségeit is. Arra hivatkoztak, hogy a Teológia beindítása és működtetése nagy erőfeszítésébe került az egyháznak, és hogy a református Teológiát is megilleti ugyanaz a támogatás, ami a többi teológiai intézményt.¹³ A Bethlen Gábor Teológiai Akadémia azonban fennállása alatt semmilyen állami finanszírozásban nem részesült.

Egyházi alkalmazottak vasúti utazási kedvezménye

Az 1938-as kisebbségi státútum 21. szakasza kimondta, hogy a kisebbségekhez tartozó állami tisztviselők – akárcsak a román tisztviselők – 50 %-os kedvezményben részesülnek a vasúti szállításban.¹⁴ Ebben a kedvezményben a református lelkészek is részesültek 1942 augusztusáig, amikor a Kultuszminisztérium leiratban követelte az Intézőbizottságtól, hogy az összes magyar nemzetiségű lelkész és hivatalnok kedvezményre jogosító igazolványát haladéktalanul szolgáltatassák vissza.¹⁵ Az Intézőbizottság értetlenül állt a felszólítás előtt, és a bukaresti lelkész intervencióját kérte az ügyben. Hamar Béla rövidesen közölte is, hogy sikerült megtudnia: a román kormány többé nem hajlandó féljegyre jogosító igazolványt adni a lelkészeknek. A Kultuszminisztérium arra hivatkozott, hogy a magyarországi román nemzetiségű lelkészek sem kaptak hasonló kedvezményt, de hivatalos nyilatkozatot nem volt hajlandó kibocsátani ezzel kapcsolatban. Hamar Béla jelentése szerint „a dolog lényege felől nincs kívül vitába állni.”¹⁶ Az eset ismét vélt észak-erdélyi sérelem miatti retorzióknak álcázott, valójában gazdasági megfontolásból fakadó intézkedés következménye volt. Magyarországon ugyanis a román nemzetiségű lelkészek nem utazhattak kedvezménnyel vasúton, de ez nem a magyar kormány diszkriminatív intézkedése volt, hisz Magyarországon egyetlen lelkész sem részesült hasonló juttatásban. Romániában viszont a többi hivatalnok továbbra is kapta ezt a kedvezményt, csak a magyar lelkészeket fosztot-

11. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (IgtanLvt), 12612/1940. 2.

12. DRELvt, 20. cs., XXVIII. t. (A Bethlen Gábor Teológiai Akadémia iratai), 25.

13. DRELvt, 2746/1941.

14. MOL, K 610, 91. cs., IX/7.

15. DRELvt, 1614/1942.

16. Uo.

ták meg tőle. Ezzel az intézkedéssel ismét pragmatikus, gazdasági szempontokat követve, a magyarság kárára végzett megtakarításokat a román kormány.

Az Intézőbizottság haladékat kért a Kultuszminisztériumtól, hogy összegyűjthesse az igazolványokat, remélve, hogy további bukaresti intervenciók rendjén visszaszerezhetik a lelkészek kedvezményhez való jogát. A minisztérium azonban hajthatatlan maradt. 1942. szeptember 23-án közölték az Intézőbizottsággal, hogy amennyiben sürgetésükre sem nyújtják be a lelkészek és családtagjaik arcképes igazolványait, kénytelenek lesznek az októberi államsegély folyósítását leállítani. Az Intézőbizottságnak így nem maradt más választása, mint beküldeni az összes igazolványt. Az intézkedés 279 személyt érintett,¹⁷ és újabb terheket rótt a lelkészekre, még költségesebbé téve a vasúton való utazást.

Egyházi iskolák községi költségvetési támogatása

Végül pedig meg kell említenünk azt az elvonást, amelyet a helyi hatóságok teljesen törvénytelenül és diszkriminatív módon alkalmaztak az egyházi iskolákkal szemben. Az 1938-as kisebbségi statútum 3. szakasza előírta, hogy a helyi önkormányzatoknak fizetett 14 %-os adóból az önkormányzatok a településeiken levő felekezeti magániskolákat is kötelesek megfelelő arányban támogatni.¹⁸ A kisebbségi statútum határozatát a helyi hatóságok már a bécsi döntés előtt a maguk kénye-kedve szerint alkalmazták, számos egyházi iskolát fosztva meg az őket megillető támogatástól. A bécsi döntés után pedig szinte minden önkormányzat törölte költségvetéséből az egyházi iskolának nyújtandó segélyt. 1943-as jelentésében Nagy Ferenc sérelemként említette, hogy az iskolák sehol nem kapják meg az őket megillető összegeket.¹⁹ Azt is hozzátette, hogy minden jogorvoslati próbálkozás sikertelen volt. A tordaszentlászlói iskola esetét hozta fel példának. Tordaszentlászlón 1942–43-ban a helyi önkormányzat bevette ugyan a költségvetésébe az egyházi iskola segélyét, de a vármegyei számvevő kihúzta azt. Az egyházközség a gyulafehérvári táblabírósnál megfellebbezte a sérelmes intézkedést, de a bíróság június 26-án elutasította a fellebbezést, kijelentve, hogy a község a segélyt csak az állami iskolák számára köteles nyújtani.²⁰ A támogatás elvonását Brassó környékén például a hatóságok, hogy a négy, nyilvánossági joggal nem rendelkező református egyházi iskola vizsgadíját több mint nyolcszorosára emelték fel (8000 lejről 66 681 lejre). A díjak ilyen mértékben való megemelését többek között azzal indokolták, hogy az összeg 15 %-át az állami iskolák segélyezésére kell fordítani.²¹ Az Intézőbizottság a Kultuszminisztériumhoz fordult az önkormányzati segély ügyének rendezése végett, de az válaszra sem méltatta őket.²² Szintén eredménytelen volt az 1943. március 28-i memorandum is, amelyben az ellen tiltakoztak,

17. DRELvt, 2060/1942.

18. MOL, K 610, 91. cs., IX/7.

19. Nagy Ferenc: *Helyzetkép...*, MOL, K 610, 91. cs., VI/II. 186.

20. DRELvt, 1032/1942.

21. A brassói konzul 1942. május 30-i jelentése, MOL, K 28 (Miniszterelnökségi levéltár, nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai), Romániában élő magyarok iskola és oktatás ügyei, 1941–44 (161. cs., 266. t.), 1942 – O – 21095.

22. DRELvt, 2936/1941.

hogy az 1942–43-ban működő 86 iskolából az előző három évben mindössze 42 kapott támogatást, 1942–43-ban pedig alig néhány.²³ Ezt az elvonást a hatóságok teljesen diszkriminatív és törvényellenes módon gyakorolták, ugyanis mind a gyakorlat, mind a fellebbezések folytán született bírói határozatok figyelmen kívül hagyták a kisebbségi státútum hatályos rendelkezéseit, lehetetlenné téve a jogorvoslatot és a jogérvényesítést.

Református lelkészek államsegélye körüli törvénytelenések

Az Antonescu-kormány a református lelkészeket mindvégig állami hivatalnokokként kezelte. Bár ennek voltak bizonyos előnyei – amik főleg abban álltak, hogy a lelkészek segélyének folyósítása nem szünetelt –, határozott hátrányai is voltak. Például megtiltották a lelkészeknek, hogy mint állami hivatalnokok, bármilyen közéleti szerepet vállaljanak, így több tucat helyi szövetkezet, népközösségi szervezet, egyesület vezető nélkül maradt, miután a lelkészek kénytelenek voltak az azokban vállalt vezető tisztségeikről lemondani. A lelkészeket arra is kényszerítették, hogy népszerűsítsék a magyarság számára minden szempontból sérelmes hadikölcsönjegyzést. Hűségesküt kellett tenniük a román királynak, kinevezésükbe, az ellenük indított fegyelmi eljárásokba a minisztérium is beleszóllhatott. Annak ellenére, hogy a fizetésekért az egyháznak nagy kompromisszumokat kellett kötnie, még azok folyósítása sem ment teljesen akadálymentesen. A minisztérium többször helyezte kilátásba az államsegélyek folyósításának beszüntetését, főleg akkor, ha az Intézőbizottság nem akart eleget tenni bizonyos sérelmes követeléseiknek. Ezzel zsarolták az egyházat, amikor az Intézőbizottság által kezdeményezett népszámlálást tiltották be, ezzel vették rá a lelkészeket a kölcsönjegyzésre, ezzel fenyegetőztek, amikor a vasúti szállítási kedvezményre jogosító igazolványokat követelték vissza. 1942-ben pedig a kölcsönösségi alapú nemzetiségi politika következményeként még az is felmerült, hogy a lelkészek állami fizetését többé nem folyósítják. Ezt Aurel Popa, kultuszminisztériumi államtitkár jelentette ki 1942. július 29-én, a nála megjelent intézőbizottsági küldöttségnek. Az államtitkár a református egyház ügyeit illető általános exorzéjában kijelentette, hogy Románia hallgatott Magyarország erőszakos politikája láttán, de ez tovább nem folytatható. Közölte, hogy nemrég kapták a hírt, hogy Magyarországon a következő hónaptól kezdve elvonják a görög-keleti lelkészek államsegélyét, és kijelentette, hogy az egyházi vezetők vegyék tudomásul: ha kiderül, hogy ez igaz, akkor augusztus hónaptól a református lelkészek sem kapnak kongruát. Azt is közölte, hogy általában a reciprocitás és a retorzió elve alapján fognak cselekedni.²⁴ Az intézkedésre végül nem került sor, de ez korántsem jelentette azt, hogy a lelkészi fizetések folyósítása teljesen rendben ment volna. Több sérelmes intézkedés is volt, ami még ennek a csekély állami támogatásnak is csökkentette a mértékét.

23. DRELvt, Memorandumok iratjegyzéke, (20. cs., XIX. t.), 60.

24. Csefő Sándor tanügyi előadó tanácsos *Emlékeztetője* az 1942. július 27. – augusztus 2. közötti bukaresti úttal kapcsolatosan. DRELvt, 19. cs. XVIII. t. (Egyházkerületi tanügyi előadói hivatal), sz. n., 7–8.

Oklevelek érvényessége

Elsőnek azt kell megemlítenünk, hogy a *Minisztérium nem volt hajlandó egyetemi oklevélként elismerni a lelkészeknek a kolozsvári Teológián szerzett diplomáját*. Az 1941 októberére elkészített fizetési összesítőket a Kultuszminisztérium javítás végett visszaküldte az Intézőbizottságnak, közölve, hogy az összes olyan lelkészt, aki a kolozsvári Teológián szerzett diplomát, tegyék át a licencvizsgával rendelkezők kategóriájából a teológiai szemináriumot végzett – természetesen kisebb alpbérrel alkalmazott – lelkészek kategóriájába. Az Intézőbizottság elvégezte ugyan a kért javításokat, visszaminősítve az állami diplomával nem rendelkező lelkészeket, de tiltakozott a Minisztériumnál a diszkriminatív eljárás ellen, követelve, hogy a lelkészképesítő vizsgát tett lelkészeket ismerjék el licencvizsgával rendelkezőknek.²⁵ A minisztérium azonban nem vette figyelembe az Intézőbizottság követelését, ezért a lelkészeknek kiutalt kongrua reálértéke közel húsz százalékkal csökkent az előző értékekhez képest.

Esperesi közigazgatási segély

A második bécsi döntés úgy szakította ketté az Erdélyi Református Egyházkerületet, hogy néhány egyházmegyéből csupán töredéknyit hagyott Romániában, többi részük Magyarországra került. Öt egyházmegye teljesen Romániában maradt, a többi egyházmegye-töredék területén pedig az Intézőbizottság négy ideiglenes egyházmegyét hozott létre megbízott esperesekkel. A négy megbízott esperes közül csupán a Sepsi, Erdővidéki és Udvarhelyi egyházmegyék töredékeiből létrehozott Brassói Egyházmegyében választotta meg közgyűlés az esperest (Csia Pál brassói lelkészt), a többi megbízott esperes csupán az Intézőbizottság határozata alapján végezte esperesi teendőit. Az esperesek, a lelkészi államsegélyük mellett esperesi közigazgatási járandóságot is kaptak, aminek értéke 1945-ig nem változott, havi 1 000 lej volt. 1940 szeptemberétől *a Minisztérium csak az öt, teljes egészében Romániában maradt egyházmegye espereseinek folyósította a közigazgatási segélyt, a töredék-egyházmegyék esperesei nem kaphatták meg azt*. Mivel közülük Csia Pál volt az egyetlen törvényesen megválasztott esperes, az Intézőbizottság egyedül csak az ő ügyében interveniált a Kultuszminisztériumban, hogy megkaphassa a havi 1 000 lejes esperesi járandóságát. A minisztérium válasziratában azonban csak annyit közölt, hogy tudomásul vette ugyan Csia Pál esperesnek való megválasztását, de az 1 000 lejes kongruapótlékot nem fogja utalni számára.²⁶

Baczó Lajos, a Hunyadi Egyházmegye esperesének 1944 őszén bekövetkezett halála után pedig már csak négy esperes kapta a közigazgatási segélyt. Hiába közölte az Intézőbizottság a Kultuszminisztériummal, hogy a Hunyadi Egyházmegye új esperese László Zoltán marosillyei lelkész, a minisztérium a kinevezést tudomásul vette ugyan, de az esperesi segélyt neki sem folyósította.²⁷

25. DRELvt, 2747/1941.

26. DRELvt, 869/1942.

27. DRELvt, 226/1945.

Családi pótlék megvonása

Sérelmes intézkedésnek tekinthető bizonyos lelkészek családi pótlékának megvonása is. Gyermekai számának, és azok helyzetének függvényében minden állami hivatalnok jogosult volt családi pótlékra. Családi pótlék illette meg a lelkészeket is – mint állami hivatalnokokat – minden 16. életévét be nem töltött gyerekük után, és a 16 év fölötti iskolás, egyetemi hallgató, fogyatékos, vagy 1 000 lejnél kevesebb jövedelmű munkahellyel rendelkezők után.²⁸ Utóbbiak esetében a tanulói jogviszonyt az oktatási intézménynek kellett igazolnia. Viszont nagyon sok református lelkész volt, akinek gyereke Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen vagy más észak-erdélyi településen tanult. Némelyek közülük már a bécsi döntés előtt is azokba az iskolákba jártak, amelyek hirtelen magyarországi iskolák lettek, némelyek pedig a bécsi döntés után választották ezeket az iskolákat. A Kultuszminisztérium 1941-ben még elfogadta a magyarországi oktatási intézmények által kiállított igazolásokat, 1942 májusában közölték az Intézőbizottsággal, hogy nem adnak többé családi pótlékot azoknak a lelkészeknek, akiknek gyereke minisztériumi engedély nélkül tanul Magyarországon.²⁹ Azt persze mondanunk sem kell, hogy egyetlen lelkészgyereknek sem volt hasonló engedélye. Ilyen engedély megszerzése lehetetlen volt, mivel a román kormány ebből is kölcsönösségi kérdést kovácsolt, és mindig csak annyi dél-erdélyi magyar ifjúnak engedélyezte a Magyarországon való tanulást, ahány észak-erdélyi román fiatal kapott engedélyt a magyar kormánytól, hogy Romániában tanulhasson. Ez a gyakorlat azért is diszkriminatív volt, mert a magyarok akkor sem kaptak külföldi tanulmányi engedélyt, ha történetesen egyetlen észak-erdélyi román sem kért a magyar kormánytól hasonlót. Így a lelkészek abba a helyzetbe kerültek, hogy gyermekeik Magyarországon való taníttatásának egyre tetemesebb és egyre nehezebben viselhető költségei mellett még azt a kevés pótlékot is elveszítették, ami a román kormány részéről megillette volna őket. Az Intézőbizottság 1943 júniusában kapott kimutatást a Kultuszminisztériumtól azokról a lelkészekről, akiket többé nem illette meg családi pótlék. A névsor 24 lelkész nevét tartalmazta, Magyarországon tanuló gyermekeik száma 33 volt.³⁰ Figyelembe véve, hogy a családi pótlék összege minden gyerek után 1 000 lej volt, kiszámítható, hogy csak ez az intézkedés összesen havi 33 000 lejjel (hat falusi lelkész egyhavi fizetésének összegével) csökkentette a lelkészeknek járó állami támogatás összegét.

Lelkeszi államsegély felfüggesztése

A román törvények szerint, ha állami hivatalnok ellen bírósági eljárás indult, az illetőnek azonnal fel kellett függesztenie a fizetését, és ha a bíróság vétkesnek találta, akkor munkaadójának fegyelmi eljárást kellett kezdeményeznie ellene, büntetésének idején pedig nem kaphatott fizetést. A Kultuszminisztérium ezt a szabályt következetesen betartotta a lelkeszi államsegélyeket illetően. A minisztériumi alkalmazottak buzgósgája azonban ezen a téren is túllépte a törvényesség kereteit.

28. DRELvt, 2592/1941.

29. DRELvt, 1002/1942.

30. DRELvt, 962/1943.

A református lelkészeket nem egyszer koholt, teljesen alaptalan vádakkal jelentették fel. Ezeket gyakran követték hadbírószági eljárások, melyek ritkán ugyan, de elmarasztaló ítélettel is zárulhattak. Valahányszor egy lelkész ellen feljelentést tettek, a minisztérium azonnal felfüggesztette segélyének folyósítását. Ez néha még akkor is megtörtént, ha a feljelentés alapján nem indult hadbírószági eljárás. Ebben a helyzetben volt Z. Bodola Gyula, enyedszentkirályi és Balázs József nagyenyedi lelkész is. Mindkettőjüknek 1940. november 1-én felfüggesztették a segélyezését, mert feljelentették őket a templomban folytatott irredenta propaganda vádjával. A vád annyira alaptalan volt, hogy a hadbírószág még az eljárás megindítását is megtagadta.³¹ 1940. november 12-én az Intézőbizottság kérte az összegek folyósítását, és csatolták az enyedszentkirályi csendőrőrs vezetőjének, valamint az ottani görög-katolikus lelkésznek a nyilatkozatát, miszerint a helyi református lelkész lojalis állampolgár volt, s nemcsak nem folytatott irredenta tevékenységet, de sem a román néppel, sem a román állammal szemben soha tiszteletlenül nem viselkedett. Intervenciójuk eredménytelen volt, a két lelkész segélyét csak többszöri kérelmezés és az illetékes törvényszékek hivatalos bizonyítványainak bemutatása után folyósították 1941. szeptember 24-én, azaz tizenegy hónappal a felfüggesztés után.³²

Régeni István gyulafehérvári lelkészt házkutatás során nála talált néhány ártalmatlan tárgy miatt hurcolták meg. A Kultuszminisztérium – annak ellenére, hogy a hadbírószág a lelkészt felmentette – követelte, hogy a lelkész ellen induljon be a fegyelmi eljárás, és felfüggesztette a segélyezését.³³

Az ehhez hasonló helyzetekben több mint egy évig is állami támogatás nélkül maradtak a lelkészek. Nagy Ferenc 1943-as jelentése szerint, a jelentés megírásának pillanatában hat lelkész több mint egyévi segélye volt felfüggesztve.³⁴ Jakab Gyula vingárdi lelkésztől 149 880 lej, pontosan egyévi segélyének folyósítását tagadták meg. Kállay István algyógyi lelkésznek tizennégy havi összeggel, azaz 140 880 lejjel tartozott a Minisztérium. Gillyén Ferenc tordatúri lelkésznek 105 000 lejt, azaz tizenhárom havi segélyt nem akartak kiutalni, Nagy Károly magyarsülyei lévita-lelkésznek szintén egyévi összeget, azaz 151 920 lejt. Kónya Gyula magyarvalkói lelkész és Jakab Lajos ódellői lelkész pedig ugyancsak egy éve várta a támogatást, mindketten 175 320 lejt.

Kónya Gyulát 1942 februárjában három hónapi fogházra és 2 000 lej pénzbüntetésre ítélte a kalotaszegi járásbírószág, ami ellen fellebbezett. A minisztérium 1942. február 1-től felfüggesztette a kongrua fizetését a jogerős ítélet meghozataláig. A lelkész ágyhoz kötött betegsége folytán a tordai törvényszék ügyében csak 1943 nyarán tudott határozni, mikor az első bírói ítélet megsemmisítésével Kónyát 3 000 lej pénzbüntetésre ítélte az erőszakosan fellépő adóvégrehajtóval szemben használt sértő kifejezésért, hatóságsértés címén. Az Intézőbizottság többször sürgette hivatalos beadványokban a segély folyósítását,

31. DRELvt, 2182/1941.

32. *Feljegyzések a Dél-Erdélyi Református Anyaszentegyház lelkészeinek a Román Állam részéről folyósított kongruájára felfüggesztésének, beszüntetésének és újra folyósításának egyes eseteiről*, DRELvt, sz. n. (1944.), 1.

33. DRELvt, 1391/1941.

34. Nagy Ferenc: *Helyzetkép...*, MOL, K 610, 91. cs., VI/II. 147.

eleget téve a minisztérium azon utasításának is, hogy fegyelmi büntetést is alkalmazzon. 1944. május 31-én az illetékes előadó tanácsos személyesen is eljár a minisztériumban, és mind az illetékes referens, mind az államtitkár ígéretet tett a pénz kifizetésére.³⁵ A lelkész viszont csak 1944 októberében kapta meg elmaradt járandóságait, melyeknek összege ekkorra már 314 805 lej volt.³⁶

Jakab Lajos ódellői és Kónya Gyula magyarvalkói lelkészeket kivéve az előbb felsorolt esetekben nincs adatunk arról, hogy hadbírószági eljárás indult volna a lelkészek ellen, így nem is tudjuk, miért fosztották meg őket jogos járandóságaiktól. Az viszont első pillantásra kiderül, hogy egy-egy ilyen intézkedés, mely lelkészi családokat százazrekben kifejezhető összegektől fosztott meg, nagymértékben aláásta azok egzisztenciális alapjait, és hozzájárult ahhoz a vágyhoz, hogy lelkészek otthagyanak mindent, és jobb élet reményében Magyarországra meneküljenek.

1945. február 12-én a Kultuszminisztérium rendelkezése szerint három lelkésznek folyósították több mint egy éve felfüggesztett járandóságait.³⁷ Teleky Mihály tordaszentlászlói, Nagy Mihály tompaházai és Szentgyörgyi Mihály alpestesi lelkészek ekkor kapták meg többszáz ezer lejre rúgó, hosszú hónapok óta nem folyósított segélyeiket.

Teleky Mihály ellen jogerős hadbírószági ítélet született, ezután a Kultuszminisztérium 1943. április 1-i hatállyal függesztette fel államsegélyét, és egyidejűleg felszólította az Intézöbizottságot, hogy a bűncselekmény súlyosságához mért fegyelmi büntetést alkalmazzon a lelkész ellen. Az Intézöbizottság fegyelmi büntetesként arra kötelezte a lelkészt, hogy kéthavi segélyét (21 386 lejt) a Szászvárosi Református Árvaház javára fordítsa. A minisztérium kifogásolta a pénzbüntetés hova fordítását, mert álláspontjuk szerint annak az állampénztárba kellett volna befolynia, és egyidejűleg kevesellte a büntetést is. Szinte két évnek kellett eltelnie hosszas levelezés és közbenjárások közepette, hogy a lelkész jogos járandóságait megkaphassa.³⁸

Szentgyörgyi Mihály egyhavi segélyét – akit ugyancsak hadbírószági ítélet marasztalt el – szintén a Szászvárosi Árvaház javára kellett, hogy fordítsa az Intézöbizottság fegyelmi eljárása következtében. Bár a minisztérium 1944. április 1-től engedélyezte a lelkész további segélyeinek folyósítását, a felfüggesztéstől a feloldás napjáig eltelt időszakra elmaradt fizetéseit nem volt hajlandó folyósítani addig, amíg „az Intézöbizottság törvényes fegyelmi ítéletet nem hoz”, kihangsúlyozva, hogy minden fegyelmi pénzbüntetésnek az állampénztárba kell befolynia.³⁹

Nagy Mihály házkutatás miatt került hadbírószág elé. Az ő esetében is követelte a minisztérium a fegyelmi ítéletet, melyet egyházmegyéje fegyelmi bírósága meg is hozott, egy

35. *Feljegyzések...* DRELvt, sz. n. (1944), 2.

36. DRELvt, 1521/1944.

37. DRELvt, 168; 169; 170/1945.

38. *Feljegyzések...* DRELvt, sz. n. (1944), 3.

39. Uo.

hónapi fizetésmegvonásra ítélve a lelkészt, mégis, a minisztérium nem folyósította további segélyeit, ami az ítélet napjától fel volt függesztve.⁴⁰

Általában véve az államsegélyek felfüggesztése kérdésében úgy a kezdőidőpontot, mint a feloldást és végül a felfüggesztés ideje alatt az állampénztárban letértként kezelt összegek visszautalását illetően teljes zűrzavar volt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a minisztérium, nem véve figyelembe az autonóm egyház fegyelmi törvényeinek rendelkezéseit, legtöbbször azzal érvelt, hogy azok a fegyelmi szabályok irányadók az általa fizetett papokkal szemben is, mint amelyek a köztisztviselők törvénykönyve alapján a többi állami tisztviselővel szemben alkalmazhatók. Ezek a fegyelmi szabályok viszont lényegesen mások voltak, mint az egyháziak. Nemcsak a büntetési tételek és fokozatok tekintetében különböztek, hanem a fegyelmi hatóság tekintetében is. A legbosszantóbb zavart az okozta, hogy az állami fegyelmi szabályzat elnöki fegyelmi jogkört, hivatali vezetői jogkört és fegyelmi bizottsági jogkört ismert, amellet, hogy közigazgatási úton kiszabandó fegyelmi büntetésnek is volt helye, s hogy a pénzbüntetés minden alkalommal csak mint mellékbüntetés volt alkalmazható, míg az egyházi törvények szerint mindenkor csak fegyelmi bíróság hozhatott fegyelmi ítélet, és csak az V. törvénycikkben megszabott fegyelmi büntetésekkel élhetett. A Kultuszminisztérium viszont a maga rendjén az egyházi törvények autonóm jellegét az 1066/1938. számú törvényrendeletre hivatkozva utasította vissza, mely a Hivatalos Közlöny (Monitorul Oficial) 1938. III. 4-i számában jelent meg, s amely általánosságban az államtól függő intézmények községi, megyei szervezeteire és az autonóm kereskedelmi jellegű szervezetekre nézve azok autonóm fegyelmi szabályzatát felfüggesztette, és a köztisztviselők fegyelmi szabályzatát terjesztette ki rájuk is. A törvény viszont az egyházakat nem említette, ezért annak az egyházra nézve történő alkalmazása minden tekintetben sérelmes volt.⁴¹

A minisztérium általában mindenféle ürügyet felhasznált arra, hogy minél több ideig visszatartsa a lelkészek segélyeit. Ha a lelkész ellen hadbírószági ítélet született, akkor először a fegyelmi eljárás beindítását követelte. Ha nem volt megalégedve a fegyelmi ítélet súlyosságával, akkor követelte, hogy a fegyelmi bizottság változtassa meg azt. Ha azzal sem volt megalégedve, követelte a lelkész áthelyezését másik egyházközségbe. Ha a lelkészt áthelyezték, de a minisztérium kedvezőtlen rendőrségi jellemzést kapott a lelkész személyéről, követelte, hogy másik egyházközségbe helyezték át. Az efféle követelések persze soha nem voltak kellőképpen megindokolva, csupán általános állambiztonsági és rendészeti elvekre hivatkoztak. Ha pedig a lelkész elunta a sok hercehurcát, és Magyarországra távozott, akkor szintén nem kaphatta meg visszamenőleg az elmaradt összegeket.⁴²

Az Intézőbizottság, megalégedve a segélyek körüli huzavonát, 1944 januárjában terjedelmes memorandummal fordult a Kultuszminisztériumhoz. A memorandumban kijelentették, hogy az egyház elismeri az állam felülvizsgáló szerepét, illetve engedelmeskedik

40. Uo.

41. Uo. 3–4.

42. A kongruaüggyel kapcsolatban lásd Nagy Ferenc összefoglaló jelentését a Magyar Népközösség számára, DRELvt, 1486/1943.

a törvényrendeleteknek, de közölték, hogy a fegyelmezést és az áthelyezéseket egyházi törvények szabályozzák, az állami törvények pedig csak azt szabályozzák, hogy ezeket az állam elé miként kell felterjeszteni. Kijelentették: ha a Minisztériumnak nem tetszik valakinek a személye, és erre megfelelő indokai vannak, azt közölhetné az egyházzal, ne pedig annyit írjon, hogy „*xy kinevezése lehetetlen állambiztonsági szempontok miatt*”. Ha egy lelkész veszedelmes egy helyen, az valószínűleg veszedelmes más helyen is, és – az Intézőbizottság meglátása szerint – az ilyen lelkész ellen bűnügyi eljárást kell indítani, esetleg fel kell menteni az állásából, de csak, ha az eljárás során vétkesnek találják. A minisztérium alaptalan visszautasításai sértik az egyház autonómiáját, és jogállamban megengedhetetlenek. Befejezésül kijelentették, hogy az egyház elismeri az állam fennhatóságát, de kérték, hogy autonómiáját tartsák tiszteletben, miszerint az egyház maga dönti el azt, hogy hol, mikor, ki, hogyan gondolja a lelkeket az ország bármelyik pontján.⁴³

A Kultuszminisztérium hat hónappal később (!), júniusban válaszolt az Intézőbizottság memorandumára. Válaszukban elutasították az Intézőbizottság által felhozott érveket, és közölték, hogy a fegyelmi úton elhelyezett lelkészek kinevezésének ügyében döntéseiket fenntartják. Kijelentették ugyanakkor, hogy az egyházi autonómia jogköre és ennek következményei nem zárják ki a minisztérium jogát az egyházi döntések ellenőrzése, esetleges felülbírálása felett, mi több, ha az egyháznak valóban olyan nagy szüksége van bizonyos egyházközségekben lelkészre, az Intézőbizottság megoldhatja ezt a kérdést egészen addig, amíg a törvények lehetővé teszik azt, hogy másképp is megoldható legyen.⁴⁴ Ez a válasz, amellet, hogy számos csúsztatást tartalmaz, és kerüli a kérdés lényegével való szembesülést, jól mutatja a Kultuszminisztériumnak és az Antonescu-kormánynak az egyházzal szembeni szándékát, hogy mindenféle gazdasági és adminisztrációs eszközzel a lehető legnagyobb mértékben megbénítsa annak működését. Ez a szándék érzékelhető egyébként az összes felsorolt közösségi és gazdasági sérelem hátterében is.

Felhasznált irodalom

Levéltári források:

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár

A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Levéltára

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára

Magyar Országos Levéltár, Budapest

Miniszterelnökségi levéltár, Nemzetiségi és kisebbségi osztály
iratai, K 28

Sajtó levéltár, K 610

43. DRELvt, 207/1944.

44. DRELvt, 1086/1944.

*Kinda Eleonóra:*¹

Imre Lajos katekétikai szemlélete

Abstract. Lajos Imre's Catechetical View

The pedagogue and the theologian's encounter can be observed the most in his work published in 1942 entitled "*Catechetics*". He handles religious education – that is so close to his heart – in this book. Lajos Imre's academic and practical interest was primarily oriented towards education. Education as a general human task interested him in itself and in its every detail. Lajos Imre, as a catechist wanted the ministers of the future to realize at the Department of Practical Theology that preaching is not only a church service, but it is always an educational work and pastoral care. He regarded the church as the home and workshop of his research and educative work, not only from a legal point of view, but in a spiritual sense as well.

Thus, catechism modulates not only religious teaching but the entire scope of religious education. The work, with which we lead children to the cognition of God's Word and its submissiveness is the work of religious education. Religious education that Lajos Imre sometimes also terms as spiritual education happens in three ways: by exemplifying, teaching and practice. These are in close connection with each other and cannot be separated from each other. The material of religious teaching, the curriculum, is deducted from the "material" of religious education. The material is the same (the Bible, church history and the material on the belief and life of the church) but is more restricted as it is shaped and sorted based on children's ability of conception.

The Bible, on which the textbook is built, has to be endeared and acquainted with children. Lajos Imre suggests that the New Testament can be used even from second grade whilst the entire Holy Scripture from fifth grade. He determines the Heidelberg Catechism as the manual of the seventh grade but since the catechism's questions and answers are assigned to the lessons, it could also be the manual of all classes. We teach the catechism's questions and answers without a book but with explanations. He recommends the usage of the hymnal from even second grade as well. It is important to teach children how to orientate themselves in it. He even recommends the usage of the hymnal for homework as well. Another important condition of religious education is for children to take part in cult, in church service. Church services designed for children are appropriate for this and Sunday schools as well. It is, however, also important to urge children to take part on church services of big religious feasts at least with their parents.

Lajos Imre worded his opinion on the religious education of the youth in his book entitled *Epitome for the Attendance of the Youth*.

Keywords: religious education, ecclesiology, catechetics, demonstration, intensification, application, home mission, Sunday school, teaching by learning, Christian character, pedagogical role modelling.

1. A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium vallásstanára. E-mail: kindaeleonora@yahoo.com.

Imre Lajos nevelő, tanító szolgálatának példáját annak tartalma szempontjából röviden saját szavaival lehet a leghitelesebben kifejezni. Fő művében, a *Katekétikában*, így írt a nevelő személyiségéről: „Annak, aki a vallásos nevelés és tanítás munkáját végzi, elsősorban is saját magát kell az Ige hatalma alá vetnie. Nem valami anyagot ad át, nem valami idegen dolgot hirdet, hanem azt a kegyelmet hirdeti, amelyet saját maga tapasztalt meg, amelynek fundamentumán az ő élete áll, s ezt csak akkor hirdetheti, ha saját maga már megismerte. Nem mint tökéletes, mint beérkezett, mint célt ért ember szól, hanem mint aki szintén úton van s akinek kérdései, kétségei és nehézségei ugyanarra a megoldásra vezetnek, amelyeket a gyermekeknek akar megmutatni.”

Imre Lajos tudományos és gyakorlati érdeklődése első sorban a nevelés felé irányult. A nevelés mint általános emberi feladat a maga egészében és minden részletében érdekelt. Amit a „Niebergall erdélyi emlékfüzetben”-ben írt nagyra becsült, bár később teológiai nézeteiben túlhaladott heidelbergi professzoráról, és róla is elmondható: „A pedagógiában ismerte és figyelemmel kísérte ennek a gyakran változó, idegesen szeszélyes tudományágaknak újabb irányait, s mindezeket egy alapelvűből kiindulva vizsgálva irányadó munkálatokkal vett részt bennük.”

Imre Lajos elméleti és gyakorlati nevelői tevékenységének a helyét az egyházban ismerte fel. Az Erdélyi Református Egyház 800 gyülekezetével szolgálatának színtere és műhelye volt. De ő úgy látta ezt a történelmi színteret, hogy ez a tér, ahol Isten ügyének nagy harca folyik.

Kortársai és az utókor is katekétának tekintik, az általa körvonalazott gazdag értelmezésében a kifejezésnek. A katekéta nemcsak tanít, elemi vagy akadémiai szinten, hanem mindig úgy nevel, hogy nevelő munkája az igehirdetés sajátos formája az igehirdetésnek ezt a sajátos formáját nevezi vallásos nevelésnek. Bármilyen szinten is végzi a katekéta a szolgálatát, „egyetlen kérdés van, amit minden óra elején feltesz magának és mindig szem előtt tart: hogyan tudjam én ezeknek a gyermekeknek megmutatni, milyen nagy dolgot cselekedett velünk az Isten, és hogyan tudjam őket arra tanítani, hogy életüket ennek a megtartó Úrnak adják át”.

Imre Lajos mint katekéta a gyakorlati teológiai tanszékén azt akarta a jövő lelkész-nemzedékével megértetni, hogy az igehirdetői szolgálat nemcsak istentiszteleti tevékenység, hanem mindig nevelői és lelkigondozói munka. Az egyházat nemcsak jogi, hanem lelki értelemben is kutató és nevelő munkássága otthonának és műhelyének tekintette. Arra törekedett, hogy tanítványai is felismerjék az egyházban otthonukat és munkahelyüket, azt szeressék, megbecsüljék és minél jobban ismerjék. Ezen szándékának a megvalósítását szolgálta egy sajátos új gyakorlati teológiai diszciplína, az ekkleziasztika bevezetése. Ebben a tárgykörben tartott előadásai az egyház életének és szolgálatának aktuális kérdéseivel foglalkoztak, és később könyv alakban is megjelentek, „*Ekkleziasztika*” címen. Ez az új diszciplína kolozsvári hagyományokban gyökerezett, gyakorlati szükség váltotta ki. A könyv bevezetésében Imre Lajos az aktualitás kérdésének teológiai értelmezésével foglalkozott. Az első részben a református egyház hazai helyzetét és ökumenikus távlatait mutatta be. A második részben a helyi gyülekezettel foglalkozott szociológiai vonatkozásai-

ban és teológiai alkatában, mint kultusz, erkölcsi, szeretet és adminisztratív közösséggel. A harmadik részben az egyénre, mint a gyülekezet tagjára, a negyedikben az egyház munkássaira irányította a figyelmet. A könyv tartalomjegyzékéből is kivehető, hogy sok a könyvben az átfedés, ha más összefüggésben is, ugyanaz a kérdés többször is előkerül. Egy másik sajátossága, hogy sok olyan kérdést tárgyal, amely napjainkra már elavult. Az időfelettség-től való tartózkodás, az aktualításra való törekvés tudatos Imre Lajosnál, ez Ige-teológiájából következik. Felfogása szerint „Isten a maga Igéjében nem egy elvont, általános, minden korban azonos emberhez szól, nem az emberhez csak, mint, ezt a Bibliában látjuk, szól a valóságos, egy bizonyos adottságban levő, bizonyos körülmények között élő emberhez, annak tényleges életéhez, azon kategóriák között, amelyek ezt az embert a tér és idő meghatározottságában, itt és most, azaz az ítélet alatt álló világban mutatják fel.”

Imre Lajos meghatározása szerint az ekkleziasztika, mint gyakorlati tudományág, nem az egyházzal szülő foglalkozik, hanem az egyház életével és munkájával, közelebről azzal a kérdéssel, hogyan kell az egyháznak az Igét szolgálnia. Ezért tekinti az ekkleziasztika alapvető fontosságú kérdésnek: „mit értünk az egyház valóságos helyzete alatt?”

A pedagógus és a teológus találkozása legjobban Imre Lajos 1942-ben megjelent *Katekétikájában* figyelhető meg. Ebben a könyvében foglalkozik a szívéhez oly közel álló üggyel, a vallásos neveléssel. Gazdag anyagban tárja elénk széles körű ismereteit, rendszerző, az alapvető kérdéseket világosan felvető kritikai készségét. A pedagógia és a teológia egymást kölcsönösen gazdagító találkozása mellett tanúi lehetünk a találkozásból származó problémáknak is. A könyv egyik jellegzetessége, hogy a katekétikát nem csupán a hitoktatás, hanem az egész vallásos nevelés elméletének tekinti. Másik jellegzetessége, hogy a vallásos nevelést a maga teljességében és elágazásaiban is az igehirdetés egyik sajátos formájának tartja.

A vallástanítás anyagát, a tananyagot, a vallásos nevelés „anyagából” vezeti le. Az anyag ugyanaz (a Biblia, az egyháztörténet és az egyház hitét és életét tárgyaló anyag), de zártabb, a gyermek értelmi felfogó képessége alapján válogatás után alakul. Imre Lajos következetesen érvényesíti a pedagógiai és teológiai elveit. Mindkettő döntően meghatározta gondolkodásának egész szerkezetét. Következetessége munkáját bonyolultságban is egységessé tette. De következetességének túlfeszítése aránytalanságokat és olykor erőltetett radikalizmust eredményezett.

Imre Lajos pedagógiai elve már fiatalkorában kialakult és azt tovább gazdagított hagyományává vált, már a katekétika fogalmának meghatározásában is kifejezésre jutott. A katekétika nemcsak a vallástanítás, hanem az egész vallásos nevelés elmélete és szabályozója. A pedagógiai elv túlzásba vitele ott érezhető, ahol a vallásos nevelés és a vallástanítás anyagával foglalkozik. A könyv 78 oldal terjedelemben foglalkozik a vallásos nevelés anyagával. Ennek közel fele részletesen ismerteti a Bibliát, külön az Ószövetséget és külön az Újszövetséget.

A teológiai elve az Ige-teológiájából következik. Eszerint az egyházban minden tevékenységnek igehirdetésnek kell lennie. Imre Lajos nemcsak a vallástanítást, hanem a vallásos nevelést is igehirdetésnek tartotta, bár a vallástanításnak is vannak már olyan elemei, amelyek nem hordozói az Igének, hanem csak annak magyarázatához szükségesek. Ah-

hoz, hogy olyan méretű és jelentőségű katekétikai munka szülessen meg, mint az Imre Lajosé, az ő „amor theologicus”-ára odaadó szenvedéllyel végzett pedagógiai munkájára, széles körű ismeretére és tapasztalatára volt szükség.

Imre Lajos a vallástanításról szóló nézeteit a „Hogyan tartsunk vallást?” című művében fejtette ki bővebben. Itt megfogalmazta a vallástanítás célját, anyagát, tantervét, vagyis mindazt amire a református vallástanítás épül.

Imre Lajos nevelésének célja

Imre Lajos „A nevelésről és céljáról” szóló tanulmányában több oldalról nézve is tanulmányozta a nevelés kérdése megbeszélésének szükségességét. Az egyik oldal az iskola, amelynek a körében és hatása alatt leéli a gyermek az élete nagy részét, ahol elengedhetetlenül szükség lenne arra, hogy ott a nevelők a maguk munkáját egybehangzóan tudják végezni a többi nevelő közösségek, különösen a család tevékenységével, viszont a családnak és a többi közösségnek is szüksége volna arra, hogy az iskola a neki kiszabott munkakörben támogassa a család és a többi közösségek nevelési munkáját. A másik oldalon azért szükséges a nevelés kérdéssel foglalkozni, mert az ifjúság mai helyzete, nehézségei, lelkiállapota, azok a feladatok, amik a szellemi és anyagi téren folyó újjászületésben éppen az ifjúságra várnak, mindenkinek kötelességévé teszik, hogy tehetsége és helyzete szerint igyekezzék közreműködni abban, hogy ezekre a feladatokra alkalmas, komoly, felkészült ifjúságot neveljenek. Nem lehet közömbös senki számára sem az, hogy milyen lesz az ifjúság, amely a családok, iskolák és más közösségek hatása alatt nő fel.

Szerinte nevelésről tágabb és szűkebb értelemben beszélhetünk. Tágabb értelmezéssel azt mondhatjuk, hogy nevelés mindaz, amivel a közösség, annak egyes tagjai vagy szervezetei saját tervszerű és céltudatos hatást akarnak gyakorolni. A közösség egész élete, annak minden megnyilvánulása és a közösség minden egyes tagja önkéntelenül is hat, éspedig irányítólag hat az egyénekre. Nem léphetek úgy be egy hivatalba, egy üzletbe, nem találkozhatom úgy valakivel az utcán, hogy az bizonyos hatást ne gyakoroljon reám. Ez a hatás lehet kedvező vagy kedvezőtlen, vonzó vagy taszító, lehet, hogy ezt a hatást nem is tudatosítom magam előtt, mégis öntudatlanul is felfogom azt, mely bennem elraktározódik. De ugyanez az eset fordítva is. Az én szavaim, fellépésem, magatartásom ugyanígy hatnak arra, aki előttem áll, akinek velem dolga van. Az ilyen öntudatos hatásoknak sokkal nagyobb szerepe van az életünkben, mint gondolnánk. Az olvasott könyvek, a másoktól hallott nyilatkozatok, az utcán, a hivatalban, az üzletben a mások részéről tapasztalt magatartás, továbbá a közösség egyes formáiban, szervezeteiben való élet sokszor már öntudatlanul is meghatározza még egy felnőtt ember életét is. Még inkább megtörténik ez a gyermek életében, akinek sokkal kisebb az ellenálló képessége és nagyobb a befolyásolhatósága, s ezért ez az öntudatlan alkalmazkodás nála még erősebb és döntőbb, mint a felnőttéknél.

Ez a tény együtt jár azzal, hogy az ember nem élhet önmagában, saját magára utalva, testi és szellemi világa csak úgy fejlődhet ki, úgy érheti el a teljességet, ha másokkal együtt, egy közösségben él, ha másoktól hatásokat kap és másoknak hatásokat ad. A saját maga

megismerésére, egyéni létének sajátos adottságaira, képességeire, sőt feladataira a közösségi életben, a másokkal való viszonyban ébred rá, és pedig úgy, hogy saját magát másoktól, a vele szemben állótól, vagyis attól, aki nem ő, megkülönbözteti és azzal szembeállítja. Így jut a más, a mellette álló megismerésére. A saját ismeretéből származó elemek és viszonyok útján lesz előtte világossá az, hogy aki tőle különbözik, akinek érzi egyéniségét, annak a saját egyénisége értéke tanítja megbecsülni a másikat, a közösséget.

A kölcsönös felelés és felelősség viszonya alapozza meg a kapcsolatot az ember és ember között, s ez a kapcsolat létesíti a közösséget. Ha valaki ebből a viszonyból kilép és ezt a másokért és másokkal való felelősséget nem akarja vállalni, akkor kilépett a közösségből és elzárta, elszigetelte magát a közösségtől, és ezzel lehetetlenné tette a saját élete fejlődését, mivel egyúttal kivonta magát abból a hatásfonatból, ami a közösséget alkotja. Így nemcsak magának, hanem közvetve annak is kárt okozott.

Ez a gondolat különösen azért fontos, mert arra figyelmeztet bennünket, hogy alig van az életünknek olyan megnyilatkozása, amely másokra nem hatna, és így, közvetve vagy közvetlenül, a mások életének alakulására befolyást ne gyakorolna. Akármilyen foglalkozást űz is valaki, ha emberekkel van dolga, jó ezt a gondolatot megfigyelnie és tudnia, mivel a szavainak, magatartásunk, az emberekkel való érintkezésünk, írásunk vagy beszédünk másokra egyformán súlyos felelősséggel járnak. Mindezt azonban még nem nevezhetjük nevelésnek, hisz nem tervszerű és nem céltudatos munka. Neveléssé akkor lesz, ha a másokkal való érintkezésünkben tervszerűen járunk el, ha tudatosá tesszük magunkban is azt a hatást, amit mások gyakorolnak reánk, de azt is, amit mi gyakorolunk másokra. Ha az, aki hivatalban, üzletben munkahelyén, otthon, az iskolában vagy az egyházban más emberekkel találkozik, úgy ítéli meg azok beszédét és magatartását, hogy azokra egy bizonyos mértéket alkalmaz. A saját beszédével és magatartásával ezt a mértéket igyekszik érvényesíteni, és ebben az irányban igyekszik is befolyásolni. Ha a mai türelmetlen, ideges világban egy földműves, egy munkás, egy kereskedő, egy tisztviselő, egy háziasszony a maga öntudatos, nyugodt, békés udvarias, erkölcsi alapon álló magatartásával tud állni a helyén és így tud érintkezni azokkal, akik hozzá fordulnak, akkor olyan mély és döntő nevelő hatásokat tud elérni, amit semmi más úton elérni nem lehet. Így a közösségeknek (a családnak, az iskolának, az egyháznak és a társadalomnak) is komoly szolgálatot tud tenni.

A nevelés ebben a tágabb értelmezésben az a hatás, amit a közösség a társadalom bármilyen formában tervszerűen és céltudatosan gyakorol az egyénekre. Ebben az értelemben valóban nagyon szükséges lenne, hogy a nevelés csakugyan minden komolyan gondolkodó ember tudatos munkája legyen, hogy bármilyen körben vagy hivatásban él is valaki, ne csak azt tudja, hogy másokra hatással van, hanem ezt a hatást kellőképpen fel is használja a mások életének emelésére, a saját életének meggazdagítására, a közösségi élet elmélyítésére, az egyénekért való felelősség és az egymással való kapcsolat öntudatosítására. Ha a mai világban számos olyan ember volna, akik ezt tudatosan végzik, akkor könnyebb és békésebb lenne az élet. De ebből az is következik, hogy a nevelés kérdésével, nemcsak a hivatásos nevelőknek kell foglalkozniuk, hanem mindenkinek, mert így kedvezően járulna hozzá ennek a fontos kérdésnek a megoldásához.

Ennek a tágabb értelmezésnek a keretében helyezkedik el a nevelésnek a szűkebb, az a tulajdonképpeni jelentése, amit rendszeren ezzel a szóval szoktunk megjelölni, és amely azoknak a céltudatos és tervszerű hatásoknak, a rendszerét foglalja magában, amelyekkel éppen a következő nemzedéket úgy akarjuk alakítani, hogy a reá váró feladatot felismerje, elfogadja, és annak megfelelően igyekezzon élni és munkálkodni. E tevékenységnek van egy jól meghatározott célja, van egy jól meghatározott módszere, és van egy olyan szervezete, amelyben az a munka folyik. Hogy ezt a munkát tervszerűen és célszerűen végezhesük, feltétlenül szükséges ismernünk azokat, akikkel foglalkozunk, feltétlenül szem előtt kell tartanunk a célt, amely felé törekszünk, feltétlenül szükséges számot vetnünk azzal a módszerrel, amely által ezt a célt meg akarjuk közelíteni, és fel kell használnunk azokat a terveket és tényezőket, intézményeket és közösségeket, amelyek útján a nevelés munkáját végezhetjük.

A nevelés célját az adja meg, hogy a munkánk során milyennek akarjuk formálni azokat, akikkel foglalkozunk. A szülők a gyerekeiket okosabbaknak, erősebbeknek, emelkedettebb gondolkodásúaknak és tágabb látókörűnek akarják látni a többiekénél és arra törekednek, hogy ezt a gyerekeik elérjék. Ennek érdekében mindent megtesznek, hogy ezt meg is valósíthassák. Tehát ilyen értelemben a nevelés céljának a lényegét az alakítja, hogy nevelőként mit tartunk a legfontosabbnak és a legértékesebbnek. Aki az életben a legértékesebbnek az egyéni érvényesülést, a vagyonszerzést és az élvezetet tartja, az a gyereket is erre akarja nevelni. A nevelésben minden szülő saját magát valósítsa meg. A nevelő is saját szavaival, magatartásával, életével folyamatosan önvallomást tesz, leleplezve önmagát, arra is rámutat, hogy a nevelés folyamán saját személyisége is alakul, fejlődik. Az a jó, amit a nevelő a gyermek elé tár, az a cél, amit a gyermek előtt felmutat, így önkéntelenül ő is alkalmazkodik azokhoz a magas követelményekhez, amelyet a gyerektől is elvár. Így a nevelő is a nevelés munkája folyamán a nevelő hatás alatt áll. Közvetlenül a gyermek is neveli nevelőjét. Mivel közösségi lények vagyunk, a nevelésünk célját annak a közösségnek az elvárásai határozzák meg, amelyekben a későbbiekben kell majd élnie. A gyerekeink nevelésekor tehát lehetetlen individualisztikus nevelést alkalmazni, mivel nem akadályozhatjuk meg, a gyerekeknek a közösséggel való kapcsolatba lépést. Tehát arra kell törekednünk, hogy a nevelés során használjuk fel azokat az értékeket, amelyek az egyes közösségi formák tartalmazzanak és kifejtenek. A nevelés során meg kell tanítsuk a gyereket a mások iránti szeretetre, a saját érdekeiről másokért való lemondásra, saját akaratának az alárendelésére, az önfegyelmezésre, a közösség munkájában és a közösség gondjaiban és annak életében való részvételre. Mivel ezek mind olyan vonások amelyekben nem annyira a tanítás, mint inkább a másoktól látott példa és annak cselekvésében begyakorlás a döntő, már a korai gyerekkorban igyekeznünk kell elkezdeni ezeknek az elsajátítását. A gyermekben csak így ébred fel a felelősség a másokkal való igazi kapcsolat kiépítése iránt, amely az egész életét meghatározza és jellemének alapjává válik. A nevelésnek célja, amelyet a család, az iskola és az egyház is szem előtt kell tartson Arany János szavaival fejezhető ki a legszebben: „a legnagyobb cél pedig, itt a földi létben ember lenni mindig, minden körülményben”.

A neveléstől nem várhatunk többet és szebbet, minthogy igazi emberré neveljük gyermekeinket. Az igaz ember az, akiben a maga ember volta, valódi embersége tudatossá vá-

lik, és ez irányítja mind az életét, mind a cselekedeteit. Igazi embervoltunk alapvonása az, hogy magunk előtt egy célt, egy hivatást, egy rendeltetést látunk, ennek felelősségét értjük és vállaljuk, és pedig abban a közösségben amelyben élnünk kell. Az ember a maga igazi ember voltában nem elégedhetik meg azzal, hogy a maga fizikai életét fenntartsa. Az igazi emberség az ember szellemi valóságát igyekszik fejleszteni és erősíteni a fizikai élet esz- közeivel és a maga anyagi életét úgy tekinti, mint azt a formát, amelyben az ember szelle- mi valóságainak meg kell valósulnia. Az ember a maga szellemi valóságával benne él a vi- lágban, amelyet meg akar ismerni, hogy a birtokába vehesse és szellemi kincseivel meggaz- dagíthassa. Úgy akarja megismerni a világot, mint törvényszerűségek és törvények halma- zát, amelyet egy egységes, az ember életét is szabályozó rend vezet és tart össze. Az a tör- vény, amelyet a világ életében, amelynek jelenségeit szabályozza, őt magát is kötelezi, mivel ez a rend az ő életének is feltétele. Az ember a maga kiváltsága által ezeket a törvényeket öntudatosan felismerheti és tervszerűen alkalmazhatja. Ebben a világban az ember együtt él és kapcsolatban van másokkal. Magatartásában és életében az a kapcsolat döntő és nél- küözhetetlen. Azt a törvényt, amelyet a világ rendjében és egységében felismert, a mások- kal való viszonyában alkalmazza, így alakítva ki az erkölcsi viszonyt, amelynek alapja a sa- ját maga életében a jellem, a közösség életében pedig az erkölcsi élet. Ez a törvény a mások- kal való viszonyában a jóakarát, a szeretet érvényesítésére kötelezi. Az ember igazi mivol- tához hozzátartozik, hogy értékeli és megbecsüli azt, ami szép. A maga mindennapi éle- tének kérdései fölött kapcsolatban tudja magát a transzcendens világgal, a hit világgal, Is- ten világgal, és életét nemcsak a földi viszonyok zárt körébe szorítva nézi, hanem az örök- kévalóság szempontja alatt is.

A reformáció a kegyelem és a hit tanítása által az embernek az Istennel való szemé- lyes kapcsolatát hangoztatta azzal, hogy a személyiséget az addigi társadalmi rend önké- nye alól felszabadította, és kétségbe vonva ennek a külső rendnek az isteni tekintélyét, az egyént a maga Isten előtti felelősségének, és az ezzel járó szabadságának a birtokába he- lyezte, ezáltal olyan előjogokat és berendezkedéseket bontott meg, amelyeknek helyébe új berendezkedéseknek kellett lépniük. A keresztyén ember igazi szabadságát, az Istennel való szolgálatot, a közös terhek együttes hordozását, a felelősségnek és a feladatoknak Is- ten kegyelmébe vetett hittel való vállalását, és az egyének erre való lelki és erkölcsi felkészí- tésének gondolatát hirdette és igyekezett keresztülvinni. A reformáció tanításának a tár- sadalmi élet síkján még az a nagy jelentősége, hogy a társadalmi különbségek, a megbíza- tások és szolgálatok sokfélesége elismerése mellett a felelősség azonos követelményével lép fel minden társadalmi osztály vagy réteg elé.

A református keresztyén vallásitanítás célja tehát az, hogy a gyermekkel Isten kijelen- tett akaratát megismertesse avégből, hogy azt elfoglalván, Isten dicsőségét Anyaszentegy- házunkban egész életével szolgálja. Imre Lajos a vallásitanítás céljának a következő három elemét fogalmazta meg:

a. Isten akarata, melyet az Ő kijelentéséből ismerünk meg és ismertetünk meg a gyer- mekkel. A vallásitanításnak az a feladata, hogy Isten akaratát híven és tisztán mutassa meg a gyermeknek, az iránt benne tiszteletet és engedelmességet keltsen.

b. Isten az ő akarata által személy szerint szól a gyermekhez. A vallástanár feladata, hogy előkészítse azt az utat, melyen a Szentlélek a gyermek lelkében az Isten akaratának elfogadását és annak átadását véghezvigye. Tehát a vallástanár munkája eszköze, szerszáma a Szentléleknek, ez a munka a gyermektől személyes állásfoglalást kíván.

c. A gyermeket a vallástanítás Isten dicsőségének szolgálatára az Anyaszentegyházban akarja nevelni, tehát a mi vallástanításunk határozott református, egyházi vallástanítás. A cél határozott, egyedüli biztosítéka a vallástanítás helyességének és sikerének.

A vallástanítás anyaga

A vallástanítás a maga anyagában soha sem csak ismereteket ad, hanem rávezeti a gyermeket arra, ami mindezeknek a forrása. Nem elégedhetik meg a vallástanár azzal, hogy a vallástanítás anyagát úgy nézze, mint a kedélyi nevelés egyik részét, hanem úgy kell tekintésük, mint a többi anyag fundamentumát, mint amelyik megadja a gyermeknek azt a szempontot, hogy a világnak és a maga életének összes jelenségeit, feladatait és kérdéseit hogyan nézze a hit szempontja alatt. Ezért míg a többi tantárgy anyaga felett a tanár uralkodik, addig a vallástanítás anyagával szemben a vallástanárnak alázatosságot és tiszteletet kell éreznie. A vallástanárnak tudnia kell, hogy az anyag, melyet tanít a legkisebb részében is Isten Igéjét tartalmazza, ezzel szemben neki meg kell alázkodnia, éppen úgy engedelmeskednek kell lennie, mint a gyermeknek. A vallástanítás tárgya az Isten Igéje, ugyanaz, mint az igehirdetésnek, csak a formája más, amiben megjelenik, s a módszere, amiben közli a tanítás anyagát, a látás, amit Isten mutat a vallástanárnak, az hogy az vezesse a gyermeket. Fontos figyelni arra, hogy az anyag a gyermek életkori sajátosságaihoz igazodjon, ugyanis Isten Igéje mindig is alkalmazkodik a maga üzenetének formájában azokhoz a lelkekhez, akikhez szól, viszont Isten Igéjének az üzenete sohasem lehet emberi önkénynek kitéve és soha sem függhet attól.

A vallástanítás anyagában maga, az Isten Igéje jelenik meg. Nem maga a tanítási anyag az Ige, az csak ruhája az Igének, mely benne rejlik. A vallástanár feladata és kötelessége, hogy a gyermeket az anyag által közel kell hozza, alkalmassá tegye annak az elfogadására. Az a tény, hogy az anyagban Isten Igéje van, azt jelenti, hogy az anyag minden részét úgy kell megtanítsuk a gyermeknek, hogy abból Istennek az üzenete tűnjön ki és legyen láthatóvá. Amint minden egyes bibliai történetnek, egyháztörténetnek vagy kátékérdésnek megvan a maga szerepe, az egész vallástanítás szervezetében, úgy, hogy azok közül egy sem hanyagolható el, éppen úgy minden egyes leckének megvan egy speciális magában rejtett szerepe ebben az egyetemes üzenetben, mellyel neki hivatása felmutatni és megvalósítani és nem szakítható ki az egyetemes összefüggésből.

Az első osztályba a bibliai történetek közül az Ószövetségből a teremtésről, bűnesetről, Kainról és Ábelről, valamint az özönvízről szóló történetek tartoztak, melyek közül az első Isten uralmát a teremtésben és a világkormányzásában, a második és harmadik a bűn hatalmát míg az utolsó a bűn büntetését és a kegyelem ígérését közli a gyermekkel. Ehhez jönnek az újszövetségi történetek a kegyelem megvalósulásáról, Krisztus születéséről, az

Ő megváltó haláláról, feltámadásáról, mennybemeneteléről és a Szentlélek kitöltetéséről szóló történetek, melyek azt mutatják meg a számunkra, hogy hogyan lett a bűnből szabadulás és megváltás a számunkra és egyúttal bevezetnek a váltság tényeinek megfelelően az ünnepek jelentésébe is. Az első osztály anyaga az egyházi életre vonatkozóan azokat az elemi ismereteket is tartalmazza, melyek egyrészt a gyermek személyes vallásának a gyakorlatára nézve segítségeket tartalmaznak, ilyen az imádkozásról, imádságról és a templomról szóló rész. Másrészt felébresztik benne annak a tudatát, hogy egy egyházhoz tartozik és annak a tagja, ezt támasztja alá az ünnepekről és az egyházzal szembeni rész. Ebben a tekintetben az Imre Lajos által szerkesztett tanterv tudatosan eltért minden olyan tantervtől, amely a vallásnevelés egyházi karakterét háttérbe akarta szorítani, valamint az olyanról, amely a gyermek érdeklődésének a szempontját veszi figyelembe az anyag kiválasztásánál. Imre Lajos még az I. osztály anyagához hozzárendelte a református keresztyén hit elemeinek a megtanítását, ezek a Tízparancsolat, az Apostoli Hitvallás, az Úr imádsága és a nagy parancsolat, valamint az első kátéké kérdés feleletének olyan módon történő feldolgozása, amely könnyen taníthatóvá tehető. Az egyházi énekek közül olyanokat osztott be az első osztály anyagához Imre Lajos, amelyek a dallam és szöveg tekintetében könnyen tanulhatók és tartalmilag is a leckékhez alkalmazkodnak.

Az első osztályban a vallásnevelés célját a következőképpen fogalmazza meg: megismertetni a gyermeket az Istennel való élet két nagy kategóriájának alapkérdéseivel: a személyes hit és élet terén a bűn és kegyelem nagy tényeivel, és az egyház valóságával. Imre Lajos szorgalmazza, hogy nagy gondot kell fordítani, úgy a bibliai történetek, mint az anyag többi részének tárgyalásánál arra, hogy az előírt anyagot a gyermek ne csak megtanulja, hanem a saját életében is meglássa, hogy számára Isten engedelmességet követelő és a bűnt gyűlölő Isten legyen. Krisztusban pedig ne csak a történeti személyiséget, hanem a saját Megváltóját lássa meg. Ezért nem érvényesíti a bibliai történetek összeállításában a történeti összefüggést.

A második osztálytantervében Imre Lajos már közelebb viszi a gyerekeket Isten akaratának kijelentéséhez és azokhoz a feladatokhoz és életműködéshez, amelyet az egyház életében tapasztalhatunk. A bibliai történetek ebben az évfolyamban is mindkét szövetséget ötvözik. Az Ábrahám, Jákób, József története röviden, ezt követi Mózes, a zsidók kivonulása, a tízparancsolat szövetsége, az aranyborjú, a szent sátor és végül Mózes halála.

Ezeknek a történeteknek az a célja, hogy az egyes személyiségeknek az életében felmutassák Isten akaratát, az Ő ígéretét és az Ő népe kiszabadulásában annak az ígéretnek és szabadításnak képét, melyet Krisztusban velünk cselekedett. Ezek azonban nemcsak egyszerű történetek, hanem mindenikben megmutatkozik Isten azon munkája, mellyel az Ő választottait vezeti még a szenvedésekben és a bűnökön át is az Ő akaratának mélyebb megismerésére és ezzel szemben Isten határozott istenítélete felett, mellyel szemben csak Krisztus váltságához menekülhetünk. Az Újszövetségből a Jézus életének története van felvéve a következő történetekben: Jézus tanítványai, Jézus és a gyermekek, Jézus ellenségei, megdicsőülése, az utolsó vacsora, Péter tagadása, Jézus elfogatása, kihallgatása, végül az első osztályban tanultak ismétlésül, halála, feltámadása, mennybemenetele és a Szent-

lélek kitöltetése. Ezeknek a történeteknek az útján a Jézus földi életének főbb eseményeivel ismerkedik meg a gyermek s azzal, hogyan fogadják Őt a világban. Krisztus személyisége áll előtte, aki megítéli és nyilvánvalóvá teszi a bűnt, magához hívja azokat, akiket akar és megmutatja isteni dicsőségét és kegyelmét. Itt válik a Megváltó személyisége a gyermek előtt valósággá és láthatóvá s egyúttal rámutat arra, hogy vele szemben alázatosság, engedelmesség és az Ő isteni hatalmának és kegyelmének megismerése szükséges. Az egyház életéből vett leckék ezt a gondolatot kiegészítik és az egyén életére vonatkoztatják. A második osztályban Imre Lajos megfogalmazása szerint, az a vallásitanítás célja, hogy megmutassa a kegyelem munkáját Isten elválasztott embereiben, népében, e kegyelem testté lételét Krisztusban, munkálását az Anyaszentegyházban. Ebben a korban tehát a vallásitanításban minden történetet arra használunk, hogy általuk e kegyelem munkáját mutassa be a vallásitanár a gyermeknek.

A harmadik és negyedik osztályban az ó- és újszövetségi történeteket már külön osztotta be.

A harmadik osztály anyaga ószövetségi történeteket tartalmaz, amelyek történetileg a Kánaán földjének elfoglalásától fogva a Jézus születéséig ölelik fel a zsidó nép történetét. Itt az a cél van megfogalmazva, hogy a választott nép életének fő fordulópontjain és Isten által küldött vezetői életét áttekintve, megláthassa a gyerek Isten ígéreteinek a valóságát a nép életében azt is, hogyan fogadta a nép a vele kötött szövetségét. Az ígéret földjének az elfoglalása után következik a bírák, Sámuel, Saul, Dávid és Salamon király, Illés és Elizeus próféta, Júdea majd Izrael pusztulása, a babiloni fogság és a szabadulás bemutatása, valamint Istennek a Messiásra vonatkozó ígéreteinek a bemutatása. Ezekben a történetekben Isten állandó hűsége és az Ő népének figyelmeztetése van bemutatva, annak ellenére, hogy a nép állandó hitetlenségével bántja az Urat. Ezért Isten állandóan figyelmezteti és sújtja a maga népét, könnyebb és nehezebb vesszővel, de a legnagyobb veszedelemben is megőrzi és kegyelem, valamint a megújítás ígéretével biztatja. Imre Lajos szorgalmazza, hogy magyarázzuk meg a gyerekeknek, hogy Isten így hív és int minden népet és minden lelket, hogy az a nemzet és az a lélek, mely az Ő hívásának ellenáll és iránta engedetlen, a pusztulás elé néz. Isten őszinte megtérést kíván. Ennek felel meg a tananyag egyháztörténeti része, mely az egyház alapításáról, a keresztyének üldözéséről, a reformációról szóló történeti részekben mutatja meg Isten állandó gondoskodását az Anyaszentegyháza felett, míg a többi leckék azokat az életmegnyilvánulásokat helyezik a gyermek elé, melyek jellemzők az egyházra. A kátéból az elő és második rész van kijelölve ebben a korosztályban, oly módon, hogy a kérdések itt is az egyes leckékhez és történetekhez kapcsolódnak, kiemelve azoknak a központi gondolatát.

Ebben az osztályban az egész tananyag gerincét a váltság gondolata képezi, egyrészt Izrael életében, másrészt az egyház és az egyén életében. Imre Lajos figyelmeztetni akarja a gyerekeket a vallásitanítás által arra, hogy a bűn milyen rettentő hatalom az emberek és népek életében, hogy ebből saját magunk nem tudunk szabadulni, csak egyedül a Krisztus váltsága által. Minden történetben ez az alapgondolatot kell kiemelni, és ennek megvilá-

gításánál kell a történeteket és leckéket tanítani. Az egyes leckék után felvett gondolatok, kérdések és imádságok ennek elmélyítésére valók.

A negyedik osztályban Imre Lajos csak újszövetségi történeteket jegyzett elő. Míg a harmadik osztály anyaga folytatja a második osztály ószövetségi anyagának alapgondolatát, Isten akaratának felmutatásától átlépve a váltság előkészítésének a felmutatására. A negyedik osztály ehhez hasonlóan a második osztály anyagának az újszövetségi részét folytatja a kegyelem testtelésének gondolata alatt, felmutatva az evangélium üzenetének tartalmát. Ebben az osztályban az a cél, hogy Krisztus munkájában, cselekedeteiben, igehirdetésében felmutassuk: mi az evangélium, hogy az a betegnek gyógyulás, az elesettnek felemeltetés, az éhezőnek táplálás, a félénknek bátorság, de mindez azért, mert a bűnösnek bűnbocsánat és kegyelem. A bibliai történetek anyagában az egyes történeteket, nem is úgy, mint különálló egyének történetét, sem mint egyes tanításokat, hanem úgy, mint amelyek mind együvé tartóznak, mind ugyanazon evangéliumot tartalmazzák. Mindennek egy oka van a bűn és egy orvossága: a kegyelem, ez az itt átadandó üzenet. Keresztelő János példázza az evangélium egyetemes felhívását a bűnösökhöz: jöjjetek hozzám mindnyájan! Jézus megkeresztelése jelképe a hozzánk való lehajlásnak, különösen óvakodnunk kell attól, hogy a Krisztus tanításáról szóló leckéket ne tegyük üres és emberi erkölcs tanítássá, hiszen mindenikben átsugárzik az evangélium fénye, mint az Istenben való élet törvényeit, vagy akadályait és kísértéseit mutatják, melyekben a gyermeknek a saját élete próbáit kell meglátnia. Az Isten országa titokzatos törvényei, Krisztusnak a bűn feletti hatalma, Krisztusban megtalált új élet, az Ő uralma és mindörökké munkálása bennünk és az Ő egyházában, mindezekben arra kell a gyermeket vezetni, hogy hívő szívvel és alázatosan álljon meg a Krisztus hatalma előtt, amely megújítja és megszenteli az ő életét. Imre Lajos arra int minket, hogy óvakodjunk attól, hogy ezeket a történeteket és leckéket elméletiekké tegyük, vagy egy alacsony, gyakorlatias, hétköznapi erkölcs tanná változtassuk. Ebben az életkorban tanultaktól függ az, hogy a gyermek mennyit lát meg a Krisztus munkájából a maga életében, ebben az osztályban rakódik le ennek a látásnak az alapja. Ezzel összhangban az egyházzal szóló leckék által is azt akarja megmutatni, hogy Krisztus az ő egyházának Feje és Ura, az Ő Igéje az Ő egyházában él és munkál, s ebben az egyházban mindennek neki kell engedelmeskednie. Az egyháztörténeti leckékben Krisztusnak az Ő tiszta Igéjéért való küzdelme mutatkozik az Egyházban, amint azt lelkével tisztítja, kiveti belőle a hibákat és tisztátalanságokat, az egyház életében a neki való engedelmisség gondolata uralkodik. Az egyház történetéből ennek az osztály anyagában szerepel az első pünkösöd, az evangélium terjedése, az egyház eltérése az evangéliumtól, a reformátorok és a magyar református egyház üldöztetése és hősei. Ezeknek a leckéknek az az alapgondolata, hogy az igazi egyház alapja és életének törvénye a tiszta evangélium. Ehhez kapcsolódva a Kátéból is ebben az osztályban a Szentlélek Istenről szóló részt tanulják, amelyben a Szentlélek munkássága jelenik meg úgy az egyén, mint a közösség életében, ehhez kapcsolódik az Úr imádságának a magyarázata, mint ami a léleknek az Istennel való közösséget fejezi ki, ezt jelenti a szentek egységét.

Az első négy osztály az elemi iskolai vallásitanítás anyagát képezi, ez anyag elsajátítása által a gyermek minden olyan fontos információt megtanul ami által megismerkedik az öntudatos keresztyén élet kérdéseivel.

Az ötödik osztály anyagát a Biblia ismertetése képezi, ehhez kapcsolódnak egyes kátékérdések és egyházi énekek. Az ötödik osztályban az a Biblia tanításának a célja, hogy vallásitanár a kijelentést ismertesse meg a maga egységében, amint az a Biblia tanúsága szerint megismerhető. Ez a követelmény azt jelenti, hogy a Bibliát, mint egységet mutassuk fel a gyermekeknek, tehát szakít azzal a felfogással, mely a két szövetség ellentétét vagy különbségét vallja, két részre szakítva a kijelentés okmányát.

Imre Lajos azt tanítja, hogy az egész Bibliát egységnek kell tekinteni. Az egész tanítás alapját a Biblia könyveinek tárgyalása adja, de ezek történeti tartalmán túl Istennek az egyének és az ő népe életében adott kijelentése, majd Krisztusban megjelent kegyelem vonásai képzik a tanítás tárgyát. Ebben az osztályban a tanulók képet nyernek az egyes bibliai könyvek alapján, mint Isten egységes kijelentéséről. Különös gondot fordít azoknak a próféták alakjainak és üzenetének a tárgyalására, amelyek nélkül a Biblia érthetetlen. Ebben az osztályban az eddig megtanult kátékérdések elismérlésére kerül sor, majd azokat a kátékérdéseket osztotta be Imre Lajos, amelyek a beütemezett bibliai történeteknek megfelelően és a keresztyén élet módjaira, a kegyelem elfogadására szükséges lehetőségeket tárgyalják. Az ötödik osztályban a Biblia és a Heidelbergi Kátét már rendszeresen használt tankönyvként írja elő Imre Lajos a gyermek számára.

A hatodik osztály az egyház történetét tárgyalja, amely nem történeti események és adatok tárgyalásában merül ki. Az a célja, hogy megmutassa a gyerekeknek azt, hogy az Anyaszentegyház életét és annak eseményeit Isten Szentlelke vezeti. Mivel az egyház egy olyan sereg melyet Isten választott ki, hogy abban az Ő gyermekeit, Krisztusban választottait az üdvösségre vezesse, a neki adott ígéretekben megőrizze és Szentlelke által nevelje. Isten öröködi az Egyház felett, bűnei miatt sújtja, választott emberei által hirdeti neki az ítéletét és arra biztatja, hogy háborúságaiban csak benne bízson. A Szentlélek vezetése következtében az egyház tagjainak az a hivatása, hogy az Egyházban Isten szolgálatára álljanak, testvéreikkel együtt, Isten rendelése szerint szeretetben és engedelmisségben éljenek. Ezeket kellene az egyháztörténet tanítása során felmutatni olyan személyiségekben, amiket a történelem megemlít, olyan korszakokban, melyek az egyház előrehaladásáról, vagy belső nehézségeiről, diadaljairól, vagy üldöztetéseiről szólnak. A hatodik osztályos leckékhez bibliai igék és egyháztörténeti énekek vannak csatolva, előbbieket azért, hogy rámutassanak a lecke központi gondolatára s az egyháztörténet tanítását összekapcsolják a Bibliával.

A hetedik osztály anyaga a Heidelbergi Káté. A Kátéból olyan kérdéseket programoz be Imre Lajos ennek a korosztálynak, amelyek a hitvallás alapjainak teljes ismeretére szükségesek s melyek a mi református hitvallásunknak más egyházak hitével szembeni álláspontját szögezik le. A hetedik osztály vallásitanításának célja, hogy a gyermek megismerje a református hitet, annak alapelvei világossá váljanak előtte és lehetővé váljon számára az, hogy egyháza hitét öntudatosan sajátíthassa el. Mindezek mellett az egyház életének alapkérdéseivel is meg kell ismerkedjen. A vallásitanításnak arra kell törekednie ebben a kor-

osztályban, hogy a gyermek előtt a hitvallás kérdéseit úgy vetítse ki, mint a saját hitének kérdéseit. Ezekhez a leckékhez hitvallásos egyházi énekek vannak társítva.

A vallásitanítás módszerei

Ahogy a vallásitanítás anyaga formájában és tartalmában különbözik a más tantárgyak anyagától, úgy a vallásitanítás módszere is különbözik a többi tantárgyak tanításának módszerétől. A vallásitanítás nagyon szoros kapcsolatban áll a neveléssel, ennek felbomlása a vallásitanítás eredménytelenségét jelenti. A vallásitanítás feladata hit és élet, református szabályait és kérdéseit a gyermek mindennapi életébe bevinni és arra törekedni, hogy a vallásitanításban meglátott isteni üzenet a gyermek számára egy megújult és Krisztus akaratán épülő élet alapja legyen. Minden igazi vallásitanítás próbája nem a tudás, nem az ismeretanyag, hanem az ennek útján meggyarapodott és megújult lélek élete. Ha a vallásitanítás anyaga Isten Igéje és nem valami emberi okoskodás vagy terv, akkor ebből az következik, hogy a vallásitanítás módszerében is csak egyik része annak az egész nevelői munkának, mely református nevelés néven vált ismertté és amelyben a nevelés célját, munkáját, anyagát és módszerét elhatározóan szabja meg a református keresztyén hit szerepe.

A vallásitanítás anyagában megnyilatkozó Isten Igéjével szemben a tanítónak és nevelőnek éppen olyan alázatosnak kell lennie, mint a gyerekeknek. Az igazi vallásitanítás tehát az, melyben nemcsak a gyermek lesz öntudatosabb és tájékozottabb napról-napra, hanem amely által maga a tanító is egyre többet lát meg abból az isteni titokból, amit Isten a vallásitanítás útján mutat meg neki. Az igazi vallásitanító a tanítás alatt együtt nő a gyerekekkel, maga is mélyül napról-napra Isten dolgainak a meglátásában, aláveti a maga lelkét is annak a munkának, ami a Szentlélek fejt ki az osztályban. A vallásitanítás anyagában a következő anyagcsoportokat különböztetjük meg: történeti anyag, ez lehet bibliai történet vagy egyháztörténete, a Káté anyaga és az egyházi ének.

A biblia-történeti és egyháztörténeti anyag tanítása

Mindenik bibliai történet egy -egy üzenetet tartalmaz, Isten akaratának egy olyan üzenetét, melyet ki kell domborítani belőle s mindenik magára a Bibliára utal. A bibliai történetek tanításánál fontos, hogy megfogalmazzuk azt a központi gondolatot, amit a kátékérdés vagy egy bibliai igé is megfogalmaz. Ezek az alapgondolatok korlátozzák a bibliai történet jelentését, megszabják annak irányát, meghatározzák azt, amit abból mutatni kell a gyerekeknek. Ez a történetbe egységet visz, a Biblia nagy világában határozott irányt és tájékoztatást nyújt a kérdésekre nézve. A vallásitanár arra kell igyekezzen, hogy a gyermek az egész leckéből ezt a központi tartalmat jegyezze meg. Így a gyermek a bibliai történetek által a saját élete harcait és küzdelmeit látja és azokra kap feleletet. Imre Lajos arra is figyelmezteti a vallásitanárt, hogy a bibliai történetek előadásában inkább az előadás módjához ragaszkodjunk, csak annyira kell részletezni, amennyi a történet megértéséhez szükséges. Arra figyelmezteti a vallásitanárt, hogy nehogya meseként adja elő a gyerekeknek a történeteket, inkább arra kell nevelni a gyermekeket, hogy a lelkükbe a Biblia, mint az Is-

ten Igéje iránti tisztelet növekedjék és erősödjék. A Biblia alakjait személyes ismerőseikké kell tenni, akiknek cselekedetei és gondolatai tükrét képezik a saját hibáiknak, gondolataiknak és cselekedeteiknek. Minden bibliai történetben meg kell mutatni, hogy Isten akaratára hogyan szabja meg az ember életét és hogyan tesz választást ember és ember között az, hogy Isten mellett vagy ellene van-e. Minden történetben nem az ember, hanem Isten a tulajdonképpeni cselekvő személy. Ha a vallástanár szavaiból a gyermek megérzi az Isten Igéje iránti tiszteletet s a Biblia szeretetét, akkor eléri a bibliai történetek tanításának a célját, miszerint a gyermek számára a Biblia igazán az élet könyve legyen. Az egyháztörténet tanításánál is arra kell ügyeljen a vallástanár, hogy a gyermek meglássa Isten munkáját az egyházban és nem az adatok, vagy események tömegének a megtanulása. Az egyháztörténeti leckék szisztematikusan vannak beékelve Imre Lajos tananyagába

Az alsó osztályokban inkább események képezik az egyháztörténet tárgyát, míg a felsőbb osztályokban a figyelem inkább a személyiségekre irányul. Így az alsó osztályokban az a cél, hogy megmutassuk miképpen érezhető Isten gondviselése az egyház életében, amikor az veszélyben forgott, hogyan mutatja meg a helyes utat. A VI. osztály anyaga összefüggően mutat rá Isten vezetésére. A kisiskolás gyermekek érdeklődését és szeretetét kell felhívni az Isten egyháza iránt, megmutatva, hogy ő is beletartozik ebbe az egyházba. Fontos tudatosítani a diákokban azt is, hogy a református egyház az evangélium egyháza, mely egyedül Isten tiszta Igéjét ismeri el maga felett és csak annak akar engedelmessé válni.

A fogalmi anyag (Káté, egyházi élet ismerete) tanítása

A vallástanítás ezen csoportjához olyan fogalmi anyag tartozik, amelyhez a Káté és az egyházi életről és munkáiról szóló leckék tartoznak. Ide tartoznak az egyes leckékhez kapcsolódó Igék is. A Káté az egész tanítás alap gondolatát adja meg, foglalja össze. A vallástanár arra kell törekedjen, hogy a kiválasztott kátékérdés teljesen összekapcsolódjon azzal a bibliai történettel, amelyhez hozzáillesztették. Például a farizeus és a vámszedő példázata a 116. kátékérdéssel illeszthető össze: Miért szükséges a keresztyéneknek imádkozni? Ez a káté felelet az imádkozásról megfogalmazza, hogy az, először része a mi Isten iránti háládatosságunknak, másodsor feltétele annak, hogy Isten Szentlelkét megnyerjük.

Miután a történetet vagy az illető kérdést a gyermekekkel megbeszéljük, kérdéseket tegyünk fel nekik, s a történetet összefoglaló kátérészt a beszélgetések során szűrjük le, vagy annak lényegét a beszélgetés során világítsuk meg. A fent említett példázat szerint hasonlítsuk össze a farizeus és a vámszedő imádságát, s a két imádság jellemző vonásait a gyermekekkel a kátében jelzett pontokban állapítsuk meg. Ezután a Káté megtanulása könnyű lesz.

Az egyház életére vonatkozó leckéknél arra kell ügyelnünk, hogy azok tárgyalásánál a gyermek ismereteire, tapasztalataira hivatkozzunk, azokkal az anyagot kapcsoljuk össze, hogy így annak gyakorlati következményei a gyermek előtt közérthetőek legyenek.

A Káté tanításánál még jobban lehet érvényesíteni azt a módot, amelyik a gyermekkel való beszélgetés során megtárgyalás módján biztosítsa a tevékenységet. Minden kátékérdést személyes kérdésnek kell tekinteni és arra kell igyekezni, hogy a gyermek szemé-

lyes életére és hitére utaló következményeit mutassuk fel általa. Lehetőséget kell adjon a vallásánár a tanulóknak, hogy ők is bátran elmondhassák a maguk kérdéseit, az illető hitcikkre vonatkozólag másoktól hallott, vagy saját maguk által látott kérdéseket, kételyeket, hogy így tisztázódjanak a fogalmak.

Az egyházi ének tanítása

Az egyházi ének tanítása nemcsak a vallásánításnak, hanem a keresztyén élet elmélyítéséhez és ápolásához is hozzátartozik. Imre Lajos az énekanyag beosztásánál két szempontot vett figyelembe: az első az, hogy az ének tartalmilag kapcsolódjon ahhoz a leckéhez, amelyhez csatolva van a másik szempont pedig az, hogy az ének dallama megfeleljen a gyermek énekhangjának és ne legyen lehetetlen számára az ének megtanulása. Elsősorban nem a könyvnélküli énektanulás a fontos, hanem az, hogy a gyermek minél több egyházi éneket el tudjon énekelni. Az énektanításnak az az igazi célja, hogy a gyermek megszeresse az egyházi énekeket és előszeretettel használja az énekeskönyvet.

A vallásánárnak érvényesítenie kell a tanításban az éneknek a leckével való kapcsolatot. Mivel az ének szemléleti anyagot nem tartalmaz, természetes szemléleti anyagát képezi maga az énektanítás is és sokkal könnyebben megértheti azt a gyermek.

Imre Lajos a középiskolások számára készített tantervében háromféleképpen rendelkezett az énekekkel kapcsolatban. Egyes énekeket kötelező megtanításra tüntetett fel jelölve az elsajátításra váró verssorok számát is, egyes énekeknek csak az olvasását tette kötelezővé, míg másoknak csak a dallamát írta elő megtanításra, mivel a szövegét már korábban elsajátították a gyerekek. Imre Lajos az énektanítás metodológiáját a következőképpen írja le: az ének alap gondolatát és annak részeit a tanítás tükrében felbontjuk, megbeszéljük, elemezzük, de anélkül, hogy ez az elemzés az üres és haszontalan aprólékoskodásban veszne el. Pl. a 280. ének három verse Isten nagyságát rajzolja három munkájában: a teremtésben, gondviselésben és a megváltásban. Mindhárom körben világos és könnyen feloldható módon tárja elének Isten nagyságát. A teremtésben utal Isten szavára, mely által lett minden, a világegyetem csodáira, melyek ellenvetés nélkül engedelmeskedtek az Úrnak, kinek hatalmas munkáit csak elfogadó szívvel lehet látni. Így a második versben is az Isten gondviselő munkáját az ember vezetésében, a természet táplálásában mutatja meg, míg a harmadik vers a bűnös emberrel szemben gyakorolt kegyelmet fogalmazza meg, kinek tehetetlenségét nem vetette meg, hanem a büntől megkötözött embert megszabadította. Mindhárom versben a magyarázatnál, melyben ezeket a gyermekeknek kell felfedezniük és saját tapasztalataikkal fejleszteniük, arra kell igyekezni, hogy a záró szavak, melyek az embernek Isten e hatalmas munkája feletti megdöbbenését fejezi ki, a gyermekekben hasonló érzelmeket ébresszenek. Fontos az énektanításánál, hogy a gyerekekkel megismertessük azokat az alkalmakat és azokat a szerzőket, akiknek az énekek születése is köszönhető. A 179. ének tanításánál a gályarabokat, a 178-nál Luther személyiségét, a XC. zsoltárnál Mózesét kell kiemelnie a vallásánárnak, ugyanakkor tanulmányoznia kell az énekek történetét, hogy ezek megismertetésével az énekeket elevenekké és érthetőbbekké tegye a tanítványai számára. Az kisiskoláskori énektanításhoz Imre Lajos azt ajánlja, hogy

először a szöveget tanítsuk meg, majd azt énekeltesük a dallam alapján. A felsőbb osztályok énektanításánál szorgalmazza, hogy minél többet énekeltesük a gyerekeket az énekeskönyvből, hogy megszokhassák a gyerekek az énekeskönyv használatát. A szöveg tanításánál, különösen kisiskoláskorban fontos a szövegnek a kórusban mondatása, ez igen hasznos eljárás, emellett fontos felírni az ének szövegét a táblára is, hogy a gyermek látása is szerepet játsszon az énektanulásában.

Vallástanítási eljárások

Imre Lajos a „*Hogyan tanítsunk vallást?*” című katekétikai művében a vallástanítási eljárásoknál három pontot különböztet meg: a szemléltetés, elmélyítés és alkalmazás módszerét.

A szemléltetés

Minden óra leckeanyagának tanítása és feldolgozása a szemléltetés munkájával kezdődik, melynek az a feladata, hogy a tanítás egész célját a gyermek előtt világossá tegye a szemléltetés segítségével. A bibliatörténeti és egyháztörténeti leckeanyag tanításánál maga ez képezi a szemléltetés anyagát. Az első lépés itt, a történet elmondása a gyermekek számára érthető formában. Fontos, hogy a vallástanár tudja, hogy mit akar elérni azzal a történettel, milyen gondolatot akar kiemelni belőle, és úgy végezze az egész történet elmondását, hogy a gondolat belőle kiemelkedjék. A történetet azért mondjuk el, hogy kiemelkedjék belőle az egész tanítás fő célját képező isteni üzenet. A gyermek a történetben világosan meglássa és szemlélhesse azt. A történeteknek vannak fordulópontjai, melyeket az elbeszélésben figyelembe kell venni és ki kell emelni, mert ezek adják a történet belső tagolását.

Például ez József történetében a következő részekre osztja a történetet: József álmai, eladása, egyiptomi fogságba jutása. A fordulópontokat arra is felhasználhatjuk, hogy hosszabb történeteknél, kikérdezzük a gyerekektől az egyes részeket, hogy meggyőződjünk arról, hogy elég világos-e a gyermek számára a történet minden pontjában. Kerüljük a történetek kiszínezését, hogy ez ne fedje el a történetek központi gondolatát. Olyan elemek kiemelése is fontos, amelyek részletezése szükséges a történet megértése, vagy éppen a főgondolat kiemelése szempontjából.

Például Mózes küldetésének történeténél a Fáraó haragjának rajza által fel lehet mutatni a Mózes és Áron bizalmát az Úrban, aki védelmezte őket a fáraó haragja ellen. Fontos a történetek elmesélése során magyarázni a gyerekek számára ismeretlen fogalmakat, valamint az, hogy a gyerek számára ismeretlen neveket tisztán és pontosan ejtsünk ki, jó azokat a gyerekekkel hangosan is elismételgetni, hogy megtanulhassák. Fontos, hogy a Bibliából vett aranymondásokat is pontosan tanítsuk meg a gyerekeknek, hogy így is hozzásegítsük őket a Szentírás pontos ismeretéhez. Így a gyerekek bibliai jártasságát is növelhetjük. A szemléltetésnél arra kell törekedjen a vallástanár, hogy a történetben rejlő üzenetet a gyermek a tanult bibliai vagy egyháztörténeti alaknak vagy eseménynek a tükrében szemlélje és lássa meg. Természetesen a történet elmondását a vallástanár nem teheti meg megfelelő felkészülés nélkül, tisztában kell legyen nemcsak a történet eseményeivel,

hanem azzal is, hogy az adott történet által hova akar eljutni, mit akar elérni azzal. Fontos, hogy minden történet elmondása előtt kapcsoljuk össze a tanult anyagot az előző órán tanultakkal, egy pár ismétlődő kérdés segítségével. A szemléltetés módszeréhez jobban illik az előadás, amely jobban biztosítja a történet egységét, természetesen, hogy ezt kérdésekkel is lehet eleveníteni.

Az elmélyítés

Ez az a módszer, amely segítségével a vallásánár kifejti a történet üzenetének tartalmát és azt közel viszi a gyermekhez. Arra kell figyeljünk, hogy ne veszítsük szem elől, hogy itt mindenütt Isten szent és dicsőséges üzenetéről van szó s az elmélyítés célja az, hogy a gyermek azt az üzenetet világosan lássa. Az elmélyítésnél az első lépés az, hogy az Istentől kapott üzenetet felismerje a vallásánár és azt a gyermekekkel megbeszélje. Ennek a megbeszélésnek az útja fogalmakon, ítéleteken és következtetéseken halad át, mert az Isten üzenetének értelmi megközelítése az elmélyítés hivatása, vagyis az értelmi eszközeit használjuk fel annak a tartalmának a megmutatására. Fontos, hogy először a vallásánár legyen tisztában annak az üzenetnek a tartalmával és értelmével, ezt először saját magunkban kell világosan látnunk.

Az elmélyítés következő lépéseként a történeteket egyes apró melléktételekre kell bontani és azokat kell megbeszélni a gyermekekkel. Az elmélyítésben a legtöbb szerep nem az előadásnak, hanem a megbeszélésnek jut. Ennél a módszernél helyet kell adni a gyermek kérdéseinek, szembe kell nézni esetleges ellenvetéseivel. Az egyházi ének megbeszélésénél, elmélyítésénél ugyanúgy járunk el, felkeresve azokat a pontokat, melyek az illető énekben a központi gondolat részei. A nagyobb osztályokban fontos felhasználni a zsoltárok tanításánál azok bibliai szövegeit, annál is inkább, mert azok meglepő világossággal mutatják meg az eredeti gondolatot. Fontos felírni az elmélyítés során megfogalmazott gondolatokat a táblára, hogy világosan állhasson a gyermekek előtt a levezetés és annak eredménye is. Fontos, hogy a vallásánár alaposan felkészüljön erre az elmélyítésre, hogy a gyerekekkel való beszélgetés ne legyen egy üres és céltalan beszélgetés. Az igazi vallásánár meg kell tapasztalja, hogy mialatt Isten akaratának titkát a gyermekekkel együtt fejtegeti, hogyan lesz az a saját szemei előtt is világosabb.

Az alkalmazás

Az alkalmazásnak az a feladata, hogy a tanításban megtalált és kifejtett üzenetet úgy kell megértetni a gyerekekkel, hogy az hatással legyen az ő életére. Az Isten Igéje minden ember számára egyénileg szól, nem csak általános igazságokat hirdet, hanem az Isten egyetemes és mindenkihez szóló és mindenki felett álló akaratát mindig az egyes lélekhez viszonyítva élezi ki, hogy azt döntésre kényszerítse. Az alkalmazásnak az a célja, hogy a gyermek Istennek a tanításban adott üzenetét a saját életére nézve meglássa, Isten akaratát megragadja, elhatározásra jusson. De erre nem önmaga akaratából, hanem egyedül csak a Szentlélek munkája által juthat. A vallásánár feladata, hanem az, hogy a megadott és Isten által diktált módokon közel vigye az üzene-

tet a gyermekhez. A vallástanítás két dologra kell törekedjen: a Szentlélek által áhítatot ébreszteni a lélekben és a háládatosság cselekedeteire indítani. Ez a kettő együtt jár, mert nincs igazi áhítat és imádság, melyből ne az engedelmség cselekedetei tükröződnének, és nincs igazi cselekedet, mely ne a háládatos engedelmségből származna.

Az az áldott vallásóra, melynek végén önkénytelenül felébred a gyermekben az Istenhez való imádság és az elszánás, hogy életét éppen azon a ponton, melyet a vallástanítás megmutatott, Istennek fogja szentelni.

Az alkalmazáshoz hozzátartozik a gyermekek imádkozásra és nevelésre szoktatása, ezért lehetőséget kell adni a gyerekeknek, hogy maguk is hangos szóval imádkozzanak. Az alkalmazásban a hitből és háládatosságból fakadó engedelmség kell kicsúcsosodjon, ez a szolgálat. Tehát a vallástanárnak az a feladata, hogy a gyermeket erre a keresztyén szolgálatra nevelje.

A tankönyvek és segédkönyvek használata a vallástanításban

Imre Lajos a tankönyvet vezérfonalnak nevezte, melyet a tanításnál szem előtt kell tartani, ahhoz kell alkalmazkodni, ez megőrzi az elkalandozástól, de viszont ki kell bővíteni, meg kell magyarázni. A lecke tanulásánál nem a betű szerinti tudásra kell törekedni, kivéve a káté és énekszöveget, ahol ez elengedhetetlenül fontos, hanem arra, hogy a gyermek a tankönyv szövegével a saját szókincsét növelje, s a lecke tartalmát világosan lássa és értse. A tankönyv kezelésénél arra kell igyekezni, hogy a tankönyvet a gyermek is segítőnek nézze, megszeresse, bizalmas barátjának tekintse.

A Bibliát, amin a tankönyv alapul meg kell szeretetni és meg kell ismertetni a gyermekkel. Imre Lajos azt tanácsolja, hogy II. osztálytól lehet már használni az Újszövetséget, V. osztálytól pedig a teljes Szentírást. A vallásórákon kell olvasatni a Bibliát, hogy a gyerek szembesüljön azzal, hogy az alapforrás nem a tankönyv, hanem a Szentírás, így megismerkedik a Biblia stílusával megtanulhatja a Bibliában való eligazodást is. A gyermeket arra kell ösztönözni, hogy otthon is olvassák a Bibliát, segítségképpen ki lehet jelölni a napi történettel kapcsolatos igehelyet, amit aki akar otthon is elolvashat. Azt is szorgalmazza, hogy nagy gondot kell fordítani arra, hogy a gyermeknek megmutassuk, hogy a Biblia szent könyv, az iránt bennük alázatot és tiszteletet ébresszünk.

A Heidelbergi Káté a VII. osztály tankönyve, de a tanításokhoz beosztott kátékérdések révén minden osztálynak a tankönyve. A kátékérdéseket könyv nélkül, de megmagyarázva tanítsuk.

Az Énekeskönyv használatát Imre Lajos már a II. osztálytól előírja. Fontos megtanítani a gyermeket az abban való tájékozódásra. Sőt magánfoglalkoztatásra is ajánlja az énekeskönyv használatát. Pl. az alsó osztályokban másolásra is fel lehet használni, a felsőbb osztályokban pedig az énekek tartalmi kivonatát fel lehet adni egy-egy dolgozat megírásának a témájaként. Időt kell szánni rendszeresen a már megtanult énekek elisméltésére is.

A vallásos nevelés és a tanítás kapcsolata

A vallástanítás az iskolai és az iskolán kívüli pasztorációnak egyik része. A lelkész és a vallástanár összefogva, együtt dolgozva kell végezze ezt a felelősségteljes munkát.

A vallásos nevelést Imre Lajos két kategóriában tárgyalja: a felekezeti és nem felekezeti iskolákban.

A vallásos nevelés a felekezeti iskolákban határozott és öntudatos református nevelésként valósul meg, itt a nevelés célja Isten dicsőségének a megismertetése a gyermekkel. Az öntudatos vallásos nevelés meghatározza a gyermek viszonyát a tanítóhoz és a lelképásztorhoz, ez nemcsak az iskolán belülre, hanem a gyermek mindennapi életére is ki kell terjedjen. Az ilyen fajta nevelésre igen alkalmas a gyerekekkel való személyes jellegű beszélgetés. Ezek a beszélgetések nem felelősségre vonások kell legyenek, nem a dorgálások és a fegyelmezések kell uralják a beszélgetést, hanem a pásztori szeretet hangján kell történjen, megmutatva a gyerekek számára a jó utat, azt, hogy hogyan engedelmeskedhetnek Krisztusnak.

Nagyon fontos a református nevelés szempontjából a gyerekeknek egymáshoz való viszonya, arra kel nevelni őket, hogy egymást testvéri és felebaráti szeretettel vegyék körül, segítsenek egymáson és megértőek legyenek egymással. Az iskolai vallásos nevelésnek fontos eszközeként említi az iskolai áhítatot, aminek a megtartását legalább heti két alkalommal ajánlja, hétfő reggel és szombat délben.

A nem felekezeti iskolákban a vallásos nevelés egyedüli alkalma a vallásóra, de ezen kívül ezt a nevelést szolgálhatja a pasztorációs beszélgetés is. A vallásos nevelést a vallástanár az iskolán kívül is kell végezze, pásztornak kell érezze magát, akikre a gyermekek, sőt azok révén szüleik és családjaik vannak rábízva. A vallástanárnak kapcsolatot kell fenntartania a gyermek otthonával és családjával. Hisz a gyermek otthoni háttérének ismerete nélkül lehetetlenség az iskolai nevelés. Ezért fontosak a családlátogatások, ez által a család vallásos nevelésének mélyítésére, annak öntudatosítására és erősítésére is lehetőségünk adódik. Ilyenkor rá lehet vezetni a szülőket a kérdéseiknek Isten ígéje alapján való megoldására, vigasztalást és erősítést vinni olyan esetekben, amikor bajokkal találkozunk, megvilágítani a szülők előtt a gyermekeikért hozott felelősség terhét, rávilágítani a gyermek nehézségeire és azok megoldására.

A vallásos nevelés másik fontos feltétele az hogy a gyermek vegye részt a kultuszban, az istentiszteleteken. Erre alkalmasak a gyerek-istentiszteletek, valamint a vasárnapi iskolák megszervezése is. Fontos azonban azt is szorgalmazni, hogy a gyermek legalább a nagy vallásos ünnepek alkalmával vegyen részt szüleivel az istentiszteleteken.

Jelentős eszköze a vallásos nevelésnek az iratterjesztés. Ezáltal a gyerekek olyan könyvek elolvasásához jutnak, melyek hitük erősítésére és öntudatosítására fontosak. Igazi pasztoráció nincs iratterjesztés nélkül, azért mindent el kell követnünk, hogy az ilyen iratokat ne csak megvegyék, hanem olvassák is. A vallástanárnak igyekeznie kell a vallásos jellegű írások használatába bevezetni a gyermeket, ezáltal a keresztyén élet öntudatos gyakorlására is neveli a gyermeket. Fontos, hogy az előbb említett, a vallásos nevelést elősegítő eszközök használata mellett a vallástanár élő hittel, az Úr teremtményei iránti szeretettel és

főként a Krisztus előtti felelősség teljes és világos tudatában állva, mindennapi gondját és imádságát képezik azok megtartása, akikhez neki kell az Élet ígét elvívge.

A konfirmációi előkészítés, mint nevelés és tanítás

A vallástanítás gyakorlati célja az, hogy elvezesse a gyermeket a konfirmációig. Imre Lajos vallástanítási tervezetében az elemi iskola VII. osztálya és az ennek megfelelő középiskola III. osztálya a konfirmációra való előkészület és a konfirmáció éve. Hangsúlyozza, hogy a konfirmációi előkészítés még akkor is, ha az a VII. elemi, illetve a III. középiskolai osztályban történik is, sokkal komolyabb és nagyobb dolog, mint nem az iskolai vallástanítás órái közé beszorítható s azokkal elintézhető volna. Imre Lajos a konfirmáció időpontjától az iskolai év végéig terjedő periódusra is gondolt, nem hagyta kihasználhatatlanul ezt az időszakot, ezért a hátra maradt periódusra egyrészt a Káté ismétlését, másrészt a megkonfirmáltakat a keresztyén élet táplálkozásának a törvényeibe, a Bibliával, imádsággal és szolgálattal való életbe mélyebben kívánja bevezetni ebben az időszakban. A konfirmációra való felkészítés ideje alatt történik a konfirmandusok megismertetése a hitvallásunkkal, a káténak az alapos áttanulmányozása. Ezért a kötelező vallásórákon kívül még heti 2-3 órás tanórákon kívüli foglalkozást szorgalmaz Imre Lajos erre a célra.

A konfirmációra jelentkezőkkel fontos már a kezdetekkor egy személyes beszélgetést folytatni, ami egészen személyes és a személyes élet kérdéséig behatoló legyen. Ezt kell kövesse a gyerek családjának a meglátogatása, amely során azt kell tudassuk a szülőkkel, hogy a konfirmandus gyerekükkel szemben milyen kötelességeik és mekkora felelősségük van. Fontos, hogy a konfirmandusok számára hetente tartsanak egy bibliaórát is, amelynek témáját a konfirmációra való felkészülés ténye kell, hogy meghatározza. Imre Lajos ajánlja, hogy a bibliaórákon kívül heti egy órát kell fordítani megbeszélésre is, ahol a keresztyén élet egyes kérdéseit kell megbeszélni. A konfirmációi előkészítésnél természetes, hogy annak csak külső formájában van vége a konfirmáció megtörténtével s azokkal akik így készültek elő, a konfirmáció után tovább folyik a munka, az együttes szolgálata Istennek, az Ő Anyaszentegyházában. Ilyenekből alakul ki Istennek az a serege, mely a Krisztusban lett váltságon és az Ő kegyelmének fundamentumán állva Neki szolgál és az Ő dicsőségét hirdeti a világban és a saját életében .

Az ifjúság vallásos nevelése

Imre Lajos az ifjúság vallásos neveléséről a „*Vezérfonal az ifjúság gondozására*” című könyvében írt, ami 1920-ban jelent meg Budapesten. Megfogalmazása szerint az ifjúság vallásos nevelése a felekezetek munkáinak a feladata. A vallásos nevelés felöleli a gondozás egész területét. Az erkölcsi nevelés a maga teljességét, csúcspontját a vallásos nevelésben éri el. Vallásos nevelés alatt nem felekezeti nevelést értünk, hanem azt a munkát, mely az ifjúság tagjait vallásos jellemekké akarja nevelni.

A vallásos nevelés első pillére a vallásos világnézet kialakítása azokhoz kapcsolódik, amiket a világkép kialakításáról mondtunk. A jelenségek egysége, a világban megnyilvánuló törvény egy akaratról beszél nekünk, ez Isten akarat. Ez az akarat nem tűr megalkuvást, kategorikus, kizárja az ellenszegülést. Ez egy olyan akarat, amelynek alapjai a mi lelünkben vannak elhelyezve. Nekünk is ez az akarat adott életet, ez teremti meg a létezésünkhöz szükséges dolgokat és a törvény az alapja. Bennünk az isteni igazság él, az anyagi élet külső formái között az öltött testet. Minél jobban érvényesül az emberben az isteni akarat cselekedete, annál inkább szabadabbá válik.

A második mozzanat a logikai világképben nyilvánuló igazság gondolatának megvalósítása a társadalmi síkban, mint kultúra és jellem. Az igazságnak életté kell válnia, hogy jellem, társadalmivá, hogy kultúra legyen belőle. Így megvalósul az isteni akarat az egyénben, és a hitből vallásos életfolytatás lesz, ez az egyéni világban megnyilvánuló hite. Az egyéni vonás mellett jelentkezik az egyéni hit, mint a közösség hite, vagyis mindenkiben ezt az isteni akaratnak a jelentkezését kell látni, erre int a felebaráti szeretet gondolata. Arra kell igyekezni, hogy ez az akarat diadalmaskodjék mindenkiben, ez a vallásos kultúra eszméje. A vallásos kultúra a nevelés eszközével igyekszik a célját elérni. Amiként az etikai kultúra tényezője a nemzet, úgy a vallásos kultúra tényezője, megvalósulási helye a vallásos közösség. Amint a vallásos élet fejlődésének alapját az etikai fejlődés szolgáltatja, úgy a vallásos közösségek nevelői munkája alapjaiban azokra az elvekre épül, amelyeket az ifjúság jellemnevelése elé kitűzünk.

A vallásos világnézetnek a hit, életfolytatásnak a szeretet alapelve vezetésével újabb megélése, a vallásos eszmény szemlélete képezi gyökerét a vallásos áhítat esztétikai eljárásának. A vallásos nevelés módszere az, hogy a vallásos motívumokat a maguk vallásos következményeiben mutatjuk fel. Így az engedelmesség motívumát a lelkiismerettel, az Isten előtti felelősség gondolatával fejtjük ki, a tisztelet gondolatát a szülők és feljebbvalók iránti tisztelet gondolatán túl az Isten tiszteletének motívumáig visszük fel. A vallás nem mint különálló nevelési cél áll a jellemnevelői munka mellett, hanem mint annak kiegészítője, tökéletességre vivője képezi a csúcspontját, tartó elvét az egész nevelésnek. A nemzeti nevelés célja, a nemzetben megnyilvánuló kultúra értéke vallásos alapozással azon célgondolattá válik, melyet Isten a nemzetbe helyezett el, hogy azt, mint feladatot megvalósítsa.

Felhasznált irodalom

- MAKKAI Sándor: *Magyar nevelés – magyar műveltség.* Révai, Bp. 1937.
MAKKAI Sándor: *Nemzet és kisebbség.* Bp. 1939. In: „Nem lehet”. Limes könyvek, Bp. 1989.
MAKKAI Sándor: *Tudománnyal és fegyverrel.* Révai, Budapest, 1940.
IMRE Lajos: *Katechetika, a református keresztyén vallásos nevelés rendszere.* Református Egyházi Könyvtár. XXII. Budapest, 1942.
JÁROSI Andor: *A nagy Készítő.* Niebergall Erdélyi Emlékfüzet. Dolgozatok a református teológiai tudományok köréből. 13 szám. Kolozsvár, 1934.

- BENZÚR László: „Pedagógus a Kijelentés feltétele alatt.” Imre Lajos 1888–1974. Theologiai Szemle. Budapest, 1975. 1–2 szám.
- IMRE Lajos: EKKLÉZIASZTIKA. Az egyház élete és szolgálata. Coetus Theologorum. Budapest, 1941.
- IMRE Lajos: A keresztyén vallástanítás. Győr, 1943.
- IMRE Lajos: Vasárnapi iskolai vezető. Győr, 1947.
- IMRE Lajos.: A nevelésről és céljáról. (1932) Református Szemle, LXXXVIII. évfolyam, 2.szám, 1995
- IMRE Lajos: Vezérfonal az ifjúság gondozására. Franklin -Társulat Budapest, 1920.
- IMRE Lajos: Kijelentés és pedagógia. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. 8. sz. Kolozsvár, 1931.
- IMRE Lajos: A nevelés sorsa az evangélium világánál. Az Út. Kolozsvár, 1929.
- RAVASZ László: A Tháborhegy ormán. Beszéddek, cikkek, előadások. Kolozsvár, 1928. Szerző kiad. /Lapkiadó nyomdai műintézet rt. nyomása.
- IMRE Lajos: Hivatás és élet. Cluj-Kolozsvár. 1938.
- SCHNELLER: Jézus Krisztus a nevelés elve. Theologiai Szaklap I. évfolyam, 1903.
- IMRE Lajos: Hivatási Erkölcstan. Református Szemle 1996.

Útmutató szerzőinknek

A *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica* c. folyóirat szerkesztősége publikálásra elfogad a teológia vagy a vallásoktatáshoz és egyházi segítő foglalkozáshoz kapcsolódó tudományágak tárgykörében írott tudományos dolgozatokat, tanulmányokat.

A szerkesztőségnek jelenleg nem áll módjában szerzői díjat fizetni a beküldött cikkekért, a szerzők tiszteletpéldányt kapnak abból a számból, amelyben írásuk megjelent.

A *Studia* évente kétszer jelenik meg (júniusban és decemberben), leadási határidő nincs, de a február 1. előtt leadott cikkek az első, a szeptember 1. előtt leadottak pedig a második számban jelennek meg.

A cikkeket elektronikus formában (RTF formátumú állományban) kérjük elküldeni a következő email címre: **studia@rt.ubbcluj.ro**. Kérjük szerzőinket, hogy a cikkben ne tűnnessék fel nevüket, a szövegen végezzenek helyesírás-ellenőrzést, és a következő formai és tartalmi követelmények szerint készítsék el azt:

- a. A szöveg tagolása áttekinthető legyen. A címeket lehetőleg arab számokkal lássák el: I., I.1., I.2.1. stb.
- b. Kerüljék az alapszöveg túlzott formázását (lehetőleg csak a szükséges kiemelések legyenek, dőlt betűvel). A címeket nem kell formázni, rangjukra a számozásból következtetni lehet.
- c. A főszövegben mindig magyar nyelvű idézetek szerepeljenek, az idézet eredeti változatát lábjegyzetben közöljék. Használják a magyar idézőjeleket: „”. Az idézetek szövegét szedjék dőlt betűvel. A három mondatnál hosszabb idézeteket kérjük külön bekezdésben, jobb- és baloldali behúzással kiemelve közölni.
- d. A lábjegyzetek a következő minták szerint készüljenek:
 - Monográfiából való idézet esetén: GLEASON L. ARCHER: *Az ószövetségi bevezetés vizsgálata*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2004. 155.
 - Folyóiratban megjelent tanulmányból való idézés esetén: MOLNÁR JÁNOS: *A Tízparancsolat*. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, 54. évf., 2008. 1–2. szám. 7–34.
 - Tanulmánykötetben szereplő írásra való hivatkozás esetén: MARTON JÓZSEF: *Ökumené Dél-Erdélyben 1940 és 1944 között*. In: LÉSZAI LEHEL (szerk.): *Emlékkönyv dr. Gálfy Zoltán 80. születésnapjára*, Kolozsvár, 2003. 123.
 - Lexikonban szereplő szócikk esetén: KATALIN PÉTER: *Francisc David (szócikk)*. In: OWEN CHADWICK (szerk.): *Oxford Encyclopedia of Reformation*. Oxford University Press, New York – London, 1999. I. k. 148.
 - Levéltári forrásokra való hivatkozás esetén: NAGY FERENC: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május*

5-ig. Magyar Országos Levéltár (MOL), K 610 (Sajtó levéltár), 91. cs. (Dél-Erdélyi Adattár), VI/II. II.

– Elektronikus forrásokra való hivatkozás esetén: BENKŐ Levente: Magyar nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. http://www.xxszazadintezet.hu/rendezvenyek/korrajj_2002_konyv-bemutato/benko_levente_eloadasa.html (utolsó megtekintés dátuma: 2009. július 31.).

A közölni kívánt cikkek legkevesebb 3, legtöbb 40 oldalasak lehetnek (1 oldalt A4-es papírmérettel, mindenütt 2,5 cm margóval, 12 pontos betűmérettel és másfeles sorközszel kell számítani).

A cikk végén közöljék a felhasznált irodalmat.

A folyóiratban recenziók is publikálhatók, ezek terjedelme nem haladhatja meg az öt oldalt. Köszönettel fogadjuk az új, nem ismert, a teológia, vallásoktatás vagy lelki-gondozás terén áttörő eredményeket ismertető munkák bemutatását. A recenzió elején közölni kell a méltatott könyv összes adatait (szerzők, szerkesztők, cím, kiadó, helység, évszám, oldalszám), és mellékelni kell a beszkenelt borítót.

Amennyiben a szöveg héber és görög betűs szöveget is tartalmaz, csatolják a betűtípusokat is. Ha a szövegben képek, ábrák szerepelnek, azokat külön, nagy felbontású (legalább 150 dpi) JPEG képként csatolják.

A szöveghez legalább tízsoros angol nyelvű kivonatot is csatolni kell, mely tartalmazza a cikk angol címét, és legalább öt kulcsszót.

Amennyiben először közöl lapunkban, az abstract mellé írjon egy egysoros leírást önmagáról (akadémiai cím, munkahely, foglalkozás) és egy email címet.

A szerkesztőségbe való beérkezésük után a cikkeket elküldjük a szaklektoroknak. (Ezek listáját lásd a borító második oldalán.) A lektorálás névtelenül történik (blind review), egy cikket két szaklektor lektorál. Előfordulhat, hogy a lektorok bizonyos jobbtársokhoz kössék egy-egy cikk megjelenését, javaslataikat a szerkesztőség megküldi a szerzőknek, a javított változatnak 14 napon belül kell visszaérkeznie. Amennyiben a szerző túllépi a megengedett határidőt, a cikk már csak a következő számban jelenhet meg.

A lektorálás után a cikkeket betördeljük és korrektúrázzuk, a nyomtatás előtt a szerzők PDF formátumban kefelelyomatot kapnak írásaikról, majd 48 órán belül emailen közölniük kell, hogy az a megadott formában megjelenhet. A szerző jóváhagyása nélkül a cikk nem jelenhet meg a folyóiratban.

A folyóirat megjelenése után a szerzők postán kapják meg, vagy személyesen vehetik át tiszteletpéldányaikat. A lap online változatban is megjelenik, ez már nyomtatás előtt elérhető a http://studia.ubbcluj.ro/arhiva/arhiva_en.php címen.

Instructions for Authors

The editorial board of the *Theologia Reformata Transylvanica* series of the *Studia Universitatis Babeş-Bolyai* journal accepts for publishing scientific papers regarding the fields of theology, religious education or pastoral care.

The financial status of the journal does not allow to pay the authors for the contributions, but every contributor gets a free copy of the issue in which his article was published.

Studia is issued twice a year (in June and in December), there is no deadline for the articles, but every contribution sent to the board before February 1 will appear in the first, and those sent before September 1 will appear in the second issue.

Articles should be sent electronically, via email (in Rich Text Format) to the following address: studia@rt.ubbcluj.ro. We kindly request our authors not to mention their names in the article, to do a proofreading of the text, and to respect the following format and content parameters.

a. The division of the text should be a logical one. Titles should be marked with Arabic numerals: 1., 1.1., 1.2.1. etc.

b. Authors should avoid exceeded formatting of the text (only the important highlights should be formatted with italics). Titles should not be formatted, since their level can be found from their numbering.

c. Text should contain quotes translated in English. The original quote should be mentioned – if necessary – in footnotes. Use typographers quotes: “”. Quotes should be highlighted with italics. Those which are longer than 3 sentences should be written in a separate paragraph and indented from left and right.

d. References to books and articles have to be placed in the footnotes. Please add a bibliography at the end of the article. The last name of the author(s) should be written in SmallCaps, the initial of the first name followed by a period, in the position where it appears in the document (in front or after the name). The title of the book, periodical or volume in italic. The title of an article, the title of a study in a volume or periodical, etc. between quotation marks. For volumes the editors should be specified before the title, the names of the editors followed by (ed.), (eds.) in English and Italian articles, (Hg.), (Hgg.) in German articles, (éd.), (éds.) in French articles. Do not use a colon after in. Do not use p., pp., etc. before page numbers. The series should be specified only for important theological series of publications. Do not specify the publisher. For references to websites use the full URL followed by the date: <full URL> [date accessed].

Books:

J. GNILKA, *Das Matthäusevangelium*, I, HThK I/1, Freiburg–Basel–Wien, 1986, 9–12.

C. K. BARRETT, *The Gospel according to St. John*, London, 21978, 435.

Articles from periodicals, collective volumes and festive volumes (Festschriften):

J.-N. ALETTI, “Jn 13 – Les problèmes de composition et leur importance”, in *Bib*, 87, 2006, 263–272 (264).

M. PESCE, “Il lavaggio dei piedi”, in G. GHIBERTI (ed.), *Opera Giovannea*, Torino, 2003, 234.

H. GESE, „Natus ex virgine“, in H. W. WOLFF (Hg.), *Probleme biblischer Theologie. Festschrift G. von Rad*, München, 1971, 75.

S. BROCK, “Genesis 22 in Syriac Tradition”, in P. CASETTI, O. KEEL, A. SCHENKER (éds.), *Mélanges Dominique Barthélemy. Études bibliques offertes à l’occasion de son 60e anniversaire*, Fribourg, Göttingen, 1981, 1–30.

Patristic works:

AMBROSIUS, *Expositio evangelii sec. Lucam II*, 87, PL 14, 1584D-1585A.

Once the full information on a book or article has been given, the last name of the author should be used. If you refer to several works of the same author, mention the short title after the first name (for example, Wolff, *Hosea*, 138), without any reference to the first note where the full title was given. Please avoid general references to works previously cited, such as op. cit., art. cit., a.a.O. Also avoid f. or ff. for “following” pages; indicate the proper page numbers. Do not use see, Vgl., etc. unless absolutely necessary.

Submitted papers should have the length at least 3, at most 40 pages (pages should be formatted with A4 paper size, 2,5 cm wide margins on every side, font size of 12 pt and line spacing of 1,5).

The journal also accepts book reviews for publication, which should not be longer than 5 pages. Book reviews regarding new publications, which present recent results in the field of theology, religious education or pastoral care. The book review should start with the details of the presented publication (author(s), editor(s), title, publisher, place, year, number of pages) and the scanned image of the cover should be attached.

If your text contains Hebrew or Greek characters, please attach the fonts to your email. If the text contains images, please attach them separately in high resolution (at least 150 dpi) JPEG format.

Submitted text should have an at least ten lines long, English abstract, the English title of the publication and at least five keywords. First authors should write a one line description of their profession, occupation, workplace and contact email.

After we receive the submitted papers, we send them to the reviewers (see their list on the inside cover page). The board uses blind reviewing, one article is reviewed by 2 reviewers. It is possible that reviewers would request the author to improve the article, their suggestions will be sent to the author, and the revised version of the article should arrive in 14 days. If the author does not send back the revised version, the article will not be published.

After reviewing, the texts will be edited and proofread, the final version of the text will be sent in PDF format to the authors. This copy should be approved in 48 hours by the author. Without this approval, the article will not be published.

After the publication of the issue, contributors will receive a copy by regular mail or personally. The journal is also published in online version, which is available before printing at the link: http://studia.ubbcluj.ro/arhiva/arhiva_en.php.